

Бранислав Нушич

МИНИСТЕРСЬКЕ ЦЕЛОВОСІ

БРАНИСЛАВ НУШИЋ
АВТОБИОГРАФИЈА
1924
ПРИПОВЕТКЕ И ФЕЉТОНИ
1887 – 1910

Браніслав Нушич

МІНІСТЕРСЬКЕ ПОРОСЯ

Вибрані твори

Переклав із сербсько-хорватської
СИДІР САКИДОН

Видавництво художньої літератури
«Дніпро»
Київ — 1969

И (Югосл.)
Н90

Київська книжкова фабрика № 1

7-3-4
128-69M

АВТОБІОГРАФІЯ

Повість

Я гадаю, нема рації писати передмову до автобіографії. Коли життя людське і має якусь передмову, то вона у своїй природі така інтимна, що про неї взагалі не пишуть. Але мені передмова потрібна для того, щоб виправдатися, чому я взявся до такої роботи — писати біографію, бо це ж робота, що нею мають звичку бавитися невдахи-політики, скинені владарі, пенсіонери, колишні двірські дами, члени Академії наук тощо. І тому заради такого виправдання я мушу оцей перший розділ присвятити передмові.

Свого часу мене добре-таки цькували. Всяк, кого напала сверблячка до писання, квапився почухати об мене язика. Я став немовби якоюсь темою для всіх тих, що, певна річ, критикою починали свої літературні вправи. Всі вони репетували на ціле горло: «Та в нього немає ні душі, ні таланту!» Ну, а коли мені таким чином створили репутацію людини без душі й таланту, то почали шептатися, що така репутація досить добра навіть і для члена Академії наук і мистецтв, а тому я можу сподіватися, що й справді буду колись обраний в академіки. А що кожний академік повинен написати автобіографію і для цього потрібно не рік і не два, — є такі, що вже й повмирали, а цього великого діла не доконали, отож і дотепер ніхто не знає ні про їхнє життя, ні про наукові праці, — то я й вирішив собі завчасно зібрати матеріал для свого життєпису.

Ось що в основному спонукало мене написати цю книгу.

Свій життєпис я почав з народження, бо вважаю, що це є найприродніший початок. Тому я не заглиблювався в події, які сталися до мого народження, бо про це, мабуть, і нема жодних відомостей. Автобіо-

графію я завершую шлюбом, вважаючи, що після шлюбу чоловік не має автобіографії.

Зрештою час від народження до шлюбу і є один період (з багатьма підперіодами) в історії людини. Так, приміром, як і в історії Сербії час від появи сербів на Балканському півострові до загибелі царства на Косовім полі становить один великий період з багатьма підперіодами. Отак і в житті людському, як і в історії, період від народження до одруження можна було б назвати періодом «від з'явлення на світ до загибелі». Бо наступний період і в житті людини, і в історії можна сміливо назвати «періодом рабства і страждань».

Ось тому-то я й зупинився лише на першому періоді: від народження до загибелі. Подальший опис мого життя я довірив одному своєму приятелеві, дуже талановитому і порядному добродієві, котрий, як я вже пересвідчився, жодної речі не описує такою, якою вона була: завжди доповнить, припасує, підмаже, щоб її прикрасити. Такі люди вельми придатні для написання біографії письменника чи митця, бо то ж саме вони у цих біографіях намагаються змалювати кожний факт з життя великого небіжчика так, щоб показати його найвеличнішим і найблагороднішим. Біографи письменників та митців з цього погляду вельми схожі на модисток та кравців, бо й вони мають кравецьку звичку: «Це вам дуже личить». Отож біографії і підганяються під таку мірку, щоб якнайкраще личило тому, про кого пишуть. Коли у дами погана фігура, то кравчиня вигадає безліч бантиків, щоб це приховати. А коли у письменника погане минуле, біограф вигадає тисячі анекдотів, щоб його замазати. Коли дама трохи горбата, кравчиня вигадає такий фасон, що цього й не помітиш. Коли у митця трохи горбата мораль, то біограф так усе витлумачить, що вади видаватимуться чеснотами.

Пригадую, наприклад, один випадок, якого я сам

був свідком, а потім про нього здивовано читав у біографії.

Одного ранку поет-лірик Н. Н., п'яний як чіп, зустрівся зі своїм майбутнім біографом. Великий небіжчик частенько і за життя бував свинєю, але цього разу так насмоктався, що не міг навіть потрапити додому.

— Слухай, друже, — промимрив він, спотикаючись і налягаючи всією вагою на майбутнього біографа, — ті, що пили зі мною, — бидло боже, покинули мене, і тепер нікому й додому одвести. А я ось, бачиш, можу знайти Великого Воза на небі, а власної хати ніяк не знайду.

Про цей епізод у біографії («Спогади про небіжчика Н. Н.») писалося так:

«Одного ранку зустрів я його в журі і турботі, з похмурих чолом, а очі — ті очі, якими він так глибоко зазирає у людську душу, — були повні якогось невимовного суму й докору. Коли я підійшов до нього, він похилився на мене і сказав:

— Спіткнувся, спіткнувся я в житті, бо всі приятелі покинули мене. Ох, легше мені знайти шляхи небесні, аніж стежки земного життя. Почуваю себе таким самотнім! Проведи мене, проведи мене, друже».

Після цього йшов широкий коментар, де біограф пояснював глибину небіжчикової думки.

В біографії одного художника я читав, що він мав великі неприємності через сутичку застарілих поглядів нашого суспільства з його високим мистецтвом. Ці неприємності вплинули навіть і на його творчість. Портретист Рембрандтових фарб і манери, майстер широких задумів, він раптом перейшов на пленер, повний сонця й світла. Між іншим, мені відома одна з таких сутичок його високого мистецтва з застарілими поглядами суспільства. Він мешкав у одного кравця. Той давав йому за сорок динарів на місяць, крім кімнати, філіжанку кави вранці та ще задарма прасував штани.

В подяку за таку турботу художник намалював портрет кравця та його жінки. Мабуть, через те дійшли вони й до ближчого знайомства, і відтоді кравцева жінка стала в нього за натурщицю. Кравець, було, ні пари з уст, коли заставав її з театральним шоломом на голові, із списом у руках у постаті Афіни Паллади, але в ньому прокинулись застарілі погляди нашого суспільства, коли він одного разу застукав свою жінку в позиції спартанської королеви Леди, а поруч з нею на ліжковій нашого художника в позі лебедя. Тут кравець, незважаючи на те, що увійде в сутичку з високим мистецтвом, так відчухрав «лебедя», як це може вчинити лише людина застарілих поглядів. Тим самим залізком, що прасував йому кожного ранку штани, він випрасував йому і ребра, а швацькою голкою системи «Зінгер і К^о» так сколов бідолаху, що той шість тижнів пролежав у лікарні: з того часу художник зовсім покинув малювати портрети та жанрові сцени, а перейшов на пейзаж, використовуючи як натуру корів, кіз і лошат, будучи впевнений, що в такому разі він не дійде ні до сутички з застарілими поглядами суспільства, ані з ревливими кравцями.

Майже те ж саме сталося і з одним композитором. Я читав його біографію, де писалося, що після сильних, емоційних композицій в його творчості настала певна депресія, і відтоді він почав компонувати тільки літургії. Біограф пояснює цю депресію незгодами родинного життя, бо колишня композиторова дружина не спромоглася його зрозуміти. Композитор готував до виступу одну співачку, що мала виконати соло в його творі. Ця підготовка тривала довше ніж слід, і нарешті співачка, здається, зрозуміла свою роль, але композиторова жінка ніяк того не второпала, і замість овацій та квітів, що їх співачка очікувала після концерту, композиторова жінка на генеральній репетиції розтрощила їй на голові свою нову парасольку. І після цього випадку, коли він побачив, що дружина таки не

може його зрозуміти, настала та депресія у композиторській творчості. Відтоді він і почав komponувати тільки літургії, але не так з почуття побожності, як через те, що дав слово духовним суддям, які провадили його шлюбборозлучний процес, написати нову літургію, коли справа буде розв'язана на його користь.

Ось так кроять одежу великих людей. Ось такі пишуться біографії в кравецьких майстернях для виготовлення біографій. І це непогана сторона тих біографів, історія літератури все це використовує. Але ті ж біографи мають і одну погану звичку, яку треба хоч би там що вгамувати й знешкодити, а саме — ще не встигне задубіти небіжчик з більш-менш визначних людей, як вони вдираються до його помешкання і просто-таки з поліційною нахабністю перенишпорять усі шухляди, всі папери і папірці, що знайдуть у хаті. Але й того їм замало. Вони починають справжнє судове слідство, вишукують по цілому світу небіжчикові листи, шкільні свідоцтва, розписки та всякі інші документи, а потім з упертістю палких дослідників розшифровують, коментують, з'ясовують, перекручують слова, переставляють речення, і, аж нарешті, на підставі нових даних, так розмалюють небіжчика, і так перевернуть раніше написану біографію, що вона стає схожа на перелицьований піджак, в якому нагрудна кишеня переходить з лівого боку на правий, з новим оксамитовим коміром і новою підшивкою. Ще слід знати, що в тих кравецьких майстернях кроять не лише нові біографії, але й виконують усі інші роботи: переробляють старі, прасують, вибавляють плями, перелицьовують і латають там, де на якійсь біографії з'явиться діра.

Я, наприклад, згадую біографію однієї заслуженої людини, видатного вченого, професора Стояна Антича; ця біографія свого часу вважалась за дуже пристойну. Мені довелося чути, що і сам небіжчик, ще за життя свого, читав її в одному календарі й не мав нічого

проти неї. У цій біографії небіжчик народився в 1852 році в Петроваці, від матері Ангелини і батька Милька, що гондлював свиньми. Стоян закінчив початкову школу в Петроваці, прогімназію в Пожареваці, гімназію і вищу школу в Белграді. Через те що він за фахом був природознавець, його одразу ж призначили викладачем німецької мови та гімнастики, і на цій ниві він працював із таким запалом, що навіть написав вичерпну наукову працю про сліди сербської мови в санскритській.

Згодом, через двадцять років, коли біографи докопалися до його різних приватних листів, я читав другу і зовсім іншу його біографію, написану на підставі «нових даних». У тій новій біографії небіжчик звався вже не Стоян, а Спира, і прізвище мав не Антич, а Николич. Його мати звалася не Ангелина, — Ангелина була мачуха, — а Марія. Батько звався не Милько, а Мият, і був не гондляр свиньми, а піп. Покійний Спира народився не в Петроваці, Пожаревацької округи, а в Рековаці, Ягодинської округи. І в гімназії вчився він не в Пожареваці, а в Ягодині. Ніякої вищої школи в Белграді він не кінчав, а закінчив агрономічну школу в Кралеві. Викладав не німецьку мову та гімнастику, а закон божий і співи. Небіжчик писав не про сліди сербської мови в санскриті, а про вплив лісу на кліматичні зміни.

Повірте мені, я б не здивувався, коли б ті біографи на підставі даних, зібраних з листів та інших власноручних писань, що залишилися би по смерті якоїсь великої людини, ствердили б, що небіжчика взагалі не існувало. Бо, можете бути певні, біографи здатні знайти все в приватних листах небіжчика, а особливо в написаних тоді, коли він ще не знав, що буде великий небіжчик. Бо як уже хто стане великою людиною, він тоді, звичайно, і приватні листи пише так, щоб їх можна було опублікувати, подібно до того, як жінка, почувши, що вона гарна, починає пишатися своєю

вродою. Я також читав, наприклад, листа однієї великої людини, академіка, що від свого квартиранта вимагав комірне. Цей великий чоловік у листі до свого квартиранта писав, яке огидливе з матеріального боку життя людське, як щоденні турботи бруднять велику душу, та силу інших афоризмів про життя, і все з оглядом на те, що лист може бути надрукований. Написавши отак безліч різних небилиць про життя, він дійшов до фрази: «Але в житті існує порядок, якого не можна порушувати» — і на підставі цієї істини вимагав від квартиранта комірне за три місяці. Звісно, комірне він отримав лише тоді, коли зустрівся з квартирантом особисто і в усній формі (бо друкувати такого не можна) вилаяв його у сто богів та ще й пригрозив відлупцювати, як собаку.

Другий великий чоловік з обережності, щоб його листів не надрукували після смерті, закінчував їх завжди фразою: «Прошу, як прочитаєте, поверніть мені листа назад». З цього виробилась у нього така звичка, що, навіть розписуючись якимось в отриманні гонорару, він зробив дописку: «Прошу, як прочитаєте, поверніть листа назад».

Знав я також і одного видатного вченого. В нього острах залишити після себе якісь письмові докази перетворився в справжню манію, та й взагалі він зрікся всякого писання і вмер як визначний автор наукових праць, хоч ніколи нічого в житті не написав.

Ось в основному позитивні й негативні сторони того кроку, що його робить людина, коли віддає себе на пошталу біографові. То хіба ж не краще самому написати автобіографію і таким чином уникнути різної випадковості?

Але я був би нескромний, коли б сказав, що тільки вищенаведені причини спонукували мене написати автобіографію. Насамперед не тому, що я не вважаю себе за велику людину, тут я цілком спокійний, бо певен, що мої приватні листи корисніші будуть крамарям

загортати товари, ніж біографам, які захочуть здобути нові матеріали про мене.

А що я все-таки написав цю книгу, то лише того, що хотів нею відзначити своє шістдесятиріччя і, озирнувшись навколо себе, згадати вчорашній та позавчорашній день, споглянути на далеку юність — найдорожчу добу життя. І хоч мені й відомі мудрі слова французького письменника Гі де Мопассана, що нема нічого страшнішого за ті хвилини, коли стара людина починає згадувати свою молодість, я все ж таки це роблю, мов потопельник, що за кілька хвилин розставання з життям бачить перед очима картини минулого, далекої молодості.

Але я озираюсь навколо не для того, щоб плакати за минулим. Навпаки, озираюсь, щоб насміятися досхочу, адже саме тутечки можна сказати: «Хто наостанку сміється, найкраще сміється!»

Нас трійко з однієї душі рушило в світ одразу ж після мого народження. Тільки-но я вперше на материних колінах усміхнувся, з того усміху виник «я» і пішов своїм шляхом у життя. Тільки-но я вперше на материних колінах стурбувався, насунився, нахмурився, з тієї турботи виник другий «я» і пішов своїм шляхом у світ. І щойно я вперше на материних колінах заплакав, з того плачу виник третій «я» і також пішов своїм шляхом у світ.

І шляхи моїх «я» були різні.

Те «я», що виникло з мого першого плачу, пройшло крізь життя, заливаючись сльозами. Воно в світі бачило саме зло і горе. Все йому було похмуро, все непривітне. Небо завжди вкрите хмарами, земля завжди зрошена сльозами. Воно відчувало кожне горе, боліла його кожна туга, гнітила кожна біда. Воно плакало над чужим нещастям, ридало над чужими могилами.

Те «я», що виникло з хвилин моєї серйозності, пішло в життя під важким тягарем, спотикаючись від турбот. Воно турбувалося про сонце, чи встає воно там, де тре-

ба, його мучило, що земля не крутиться по-іншому, що річки криві, що моря заглибокі, що гори зависокі. З глибокими зморшками на чолі воно затримувалось перед кожним явищем і докладало всіх зусиль, щоб його зрозуміти. Воно поринало в кожну проблему, зупинялося перед кожною трудністю, і так ходило в житті, знемагаючи під вагою турбот.

А те «я», що виникло з мого першого усміху, пройшло крізь життя з усміхом на устах, з одвертою душею, дивлячись на світ веселим поглядом. Воно сміялось і з вад людських, і з чеснот, бо часто людські чесноти гірші за вади. Воно сміялось і з вельможних, і з зневажених, бо вельможні часто мають дрібнішу душу, ніж ті, на кого звисока спозирають. Воно сміялося з глупоти і з мудрості, бо мудрість людська с часто збір людських глупот. Воно сміялося з неправди і з правди, бо правда часто важча для людини, як неправда. Воно сміялося з істини і з брехні, бо істина часто непостійніша від брехні. Воно сміялося з любові і з ненависті, бо любов часто егоїстичніша від ненависті. Воно сміялося і з туги, і з радості, бо туга часто безпричинна, тоді як радість рідко коли не має причини. Воно сміялось і з щастя, і з нещастя, бо щастя завжди мінливе, а горе ні. Воно сміялось і з свободи, і з тиранії, бо свобода с часто фраза, а тиранія завжди істина. Воно сміялось і з знання, і з неуцтва, бо знання має межі, а неуцтво їх не має. Воно сміялось з усього, сміялося з кожного, сміялось... сміялось... сміялось...

А коли пройшло шість повних десятиліть — кажуть, що це пересічний людський вік, — зустрілися ці троє подорожніх, знову зібралися в тій самій душі, з якої вирушили в світ, щоб звести рахунок тому, що бачили в світі на своїй довгій дорозі.

Взяв слово перший, той, що двигав турботи всього світу:

— Втомився мій розум і змучилася душа моя, несучи людські турботи.

— А чи зменшив ти їх, чи полегшало від того людству?

— Ні, бо турботи нерозлучні з людиною. Я побачив, що то буде гріх проти людства забрати в нього турботи.

— А чи спізнав ти життя, через яке пройшов?

— Ні, бо від тяжких турбот не міг підвести голови. Тоді взяв слово той, що плакав:

— Я очі всі виплакав, ізсушив усю душу, уболіваючи над людськими нещастями.

— А хоч принаймні поменшало від того страждань?

— Ні, стільки ж їх і залишилося між людьми, бо кажуть, життя — то страждання і без страждання нема життя.

— А чи хоч спізнав, хоч бачив ти життя?

— Ні, бо крізь сльози не міг нічого побачити, нічого спізнати.

Взяв слово і той, третій, що сміявся:

— Я трохи не звихнув собі вилиць від сміху, бо стільки є смішного між людьми і в житті людському! Що більше я спізнавав життя, що ближче спізнавав людей, то голосніше сміявся. І тепер ще навіть, коли прийшов на спочинок та озираюсь навколо себе, не можу вдержатися від сміху!

Ось тому, третьому, що, сміючись, пройшов свою життєву стежку, і довіряю я написати ці сторінки моєї ювілейної книги, бо лише він єдиний бачив життя.

ВІД НАРОДЖЕННЯ ДО ПЕРШОГО ЗУБА

Хоча смерть — це єдиний найпевніший факт у житті людини, проте, пишучи автобіографію, кожен все-таки уникає починати з цього факту. Отож мушу і я примиритися з такою звичкою і почати автобіографію з народження, хоч воно часто є непевний факт у житті людини. Щодо мене, наприклад, то довго-довго неможливо було точно встановити рік мого народжен-

ня, аж нарешті ледве доконалися, що я народився 8 жовтня 1864 року.

Перше твердження моїх біографів, буцімто я народився в 1866 році, відпало завдяки пильному дослідженню професора Миленковича. Попередні біографи виводили свої твердження на підставі непевних даних, нібито я закінчив перший клас гімназії в 1878 році. Припускаючи, що я пішов у школу в сім років і закінчив чотири класи початкової школи та один клас гімназії в дванадцять років, вони й думали, що я народився 1866 року.

Щоб покласти край суперечці, пан Миленкович заходився нишпорити по старих архівах, перевернув усі шкільні протоколи, поки нарешті не доскіпався до справжнього факту, що в першому класі гімназії вчився я повних три роки, з чого можна зробити точний висновок: я народився року 1864-го. Дякую панові професору, що нарешті він з'ясував це питання. Тепер нам усім справа стала вже цілком ясна і більше не введе нас у похибу.

Між іншим, згадаємо тут, що того ж самого року, коли я народився, помер Вук Караджич. Це, звичайно, лише чистісінька випадковість, бо я не мав таких претензій, щоб хто із літераторів спеціально вмирав, аби звільнити мені місце в літературі. А проте цей випадковий зв'язок межи мною і Вуком сповняв колись мене пихою, і я в молодості вельми бажав, щоб хто перебив мені ногу, вважаючи, що досить стати кульгавим — і будеш Вуком.

Одного разу мені таки мало не поперебивали обох ніг, але зовсім не через те, що бажали задовольнити мої літературні амбіції.

Ще одна примітка з цієї нагоди. Того часу, коли я мав з'явитися на світ, а то й трохи раніше, між народами Балқанського півострова виникла ідея взаємного зближення та об'єднання для боротьби за спільну справу визволення. Першим експериментом такого

зближення був, здається, я, являючи собою до певної міри втілення балканської єдності. І коли б ті, що годували мене молоком у дні дитинства мого, були не серби, то хто зна, чи не був би я тепер де застрілений як грецький міністр або у постаті румунського лжекнязя розтринькував би на модних курортах гроші перестяглих французьких удовиць. А то, можливо, був би ватажком албанських бандитів, отримував би субсидії від різних держав і блукав би по горах, залишаючи по собі криваві сліди і чекаючи слушного часу, щоб із своєї розбишацької чоти сформувати якийсь уряд.

Суперечлива була не тільки дата мого народження, але й місце. Одні біографи писали, що я народився в Белграді, а інші, що — в Смедереві. Вся ця плутанина виникла з того, що обидва згадані міста зреклися мене і жодне з них аж досі не хоче признатися, що я в ньому народився, а лише передають ту честь одне одному. В цьому питанні я не можу покласти на свою пам'ять, але у батьків довідався про певні обставини, що пояснюють справу. А саме, батько мій був можним крамарем у Белграді і якраз тоді, коли я мав народитися, він збанкрутував, а потім зібрав свої банкрутські залишки, до яких належав і я, і переїхав у Смедерево. Цей вчинок я ніколи не зможу пробачити мосму батькові. Примусити мене народитися з надією, що буду сином багатого батька, і раптом, коли я вже з'явився на світ і коли вороття вже не було, поставити мене перед фактом, що я справжнісінький старець. Батькові я цього не можу пробачити ще й тому, що, маючи стільки дітей, він не міг вибрати когось іншого, а саме зі мною вступнув такий капосний жарт.

Коли вже мова зайшла про мого батька як про жартівника, то я повинен згадати, що й предки мої, з усього видно, були до деякої міри жартівники. Але це тільки мій здогад, бо про своїх предків я знаю дуже мало, крім того факту, що мали вони інше прізвище,

ніж я. Та й досі ще не відомо, яке має справжнє прізвище, і бог його святий знає, чиє прізвище ношу я тепер. Отож виникає цікаве питання: хто з моїх предків перший забув своє прізвище і з якої причини це могло статися. Я знаю одного свого родича, який забув своє прізвище, коли йому минуло двадцять років, і окружне начальство почало про нього дещо розпитувати. Гаразд, це зрозуміло. Але такої причини ще не могло бути в ту добу, коли згаданий мій предок забув своє прізвище. Щоб розв'язати цю задачу, залишається припустити: мій предок, либонь, умер десь на чужині під чужим ім'ям, інакше кажучи, з фальшивим паспортом.

Коли я починав міркувати над цим фактом моєї біографії, мені завжди спадало на думку, який це справді мусить бути цікавий жарт — вмерти під чужим ім'ям. Для небіжчика було, мабуть, особливе задоволення так обдурити своїх ближніх, щоб його під чужим ім'ям поховали. А скільки різних цікавих ускладнень може при цьому виникнути! Уявляючи іноді себе в такому становищі, я наперед радів тому, як збентежаться мої кредитори, що з мене й мертвого ладні були б стягнути борг, хоч я й за життя був для них все одно що мертвий. Уявляю становище моєї дружини, що фактично була б справжня вдовиця, а юридично вдовицею б не вважалась. Або уявляю також розчарування професора Сими Митровича, що з єхидним задоволенням уже кілька років складає надгробну промову, яку сподівається виголосити наді мною коло церкви. Зрештою можна уявити собі ще безліч інших заплутаних кумедних ситуацій.

Народився я в старій хатині поблизу белградського собору. Хатина ця згодом була знесена дощенту, і тепер там височить великий палац Народного банку, отож банківські сейфи стоять зараз якраз на місці тієї кімнати, де я народивсь. І коли б, скажімо, зросло якесь вдячне покоління, яке забажало б відзначити

пам'ятною дошкою місце мого народження, то цю дошку з написом: «Тут народився і т. д.» мусили б повісити на будівлі Народного банку, саме над тими підвальними вікнами з товстими залізними ґратами, де стоять сейфи, що ховають у собі банківські золоті фонди. Уявіть собі збентеження мого майбутнього біографа, котрий на підставі таких фактів почав би доводити, що я позашлюбний син директора банку, плід його любовного зв'язку з удою швейцара. Швейцарова вдова, щоб приховати директорову ганьбу, що могла б окошитися і на банківському кредиті за кордоном, згідно з рішенням правління банку та контрольного комітету, сховалась поміж сейфами з золотом. Тут вона породила мене і запхнула в один із сейфів, де мене потім знайшла комісія, коли перелічували державну готівку, і занесла в баланс на сторінці прибутків. Майбутній мій біограф так, либонь, закінчив би свої міркування: «Йому легко було держатись доброго курсу, бо ж він вийшов у життя з сейфа Народного банку і мав на собі підпис директора банку». Та, хвалити бога, у нас ще не скоро передбачається поява такого вдячного покоління, і це дає досить гарантій, що такого непорозуміння у моїй біографії не станеться.

Народився я опівночі, і тому у моїй біографії неможливо сказати: «Він побачив денне світло 8 жовтня 1864 року», а: «Він побачив світло свічки 8 жовтня 1864 року».

Зразу ж у перші хвилини після народження, але без моєї участі й не з моєї вини, я наробив у хаті справжнього переполоху. Баба-повитуха, що куняла край ліжка моєї мами, покріплюючись ромом, оголосила, що народилася дівчинка. Почувши таке, батько мій плюнув, почухав потилицю і вилаявся, чого я тоді ще не зрозумів, не будучи обізнаний з рідною мовою. Пізніше я довідався, що батько мій був один з найпоступовіших людей свого часу і страшенно ненавидів такий

залишок варварського звичаю, як давати віно за дочкою.

Я ніколи, навіть і пізніше, не розпитував, як це могла повитуха так помилитися, назвавши мене дівчиною, але гадаю, що це сталося через неуважність. Вона була стара дівка, а з ними, кажуть, може таке статися, що хлопця вважають за дівчину і, навпаки, дівчину за хлопця.

Можете собі уявити, як усі здивувалися, коли другого дня вранці довідались, що я хлопець. Баба виправдувала свою помилку тим, що минулої ночі в хаті було тьмяне світло. Батькові ця несподіванка справила велику приємність, а я страшенно лютував на бабу, що пхала всюди свого носа і відкрила мою справжню стать. Я певен, що для мене було б набагато краще залишитися дівчиною. Оскільки я тепер плодовитий письменник, то був би, мабуть, і плодовою жінкою і мав би досі повну збірку всіх своїх творів, чого я тепер як письменник ще не маю.

Між іншим, баба запевняла, що я спізнився з народженням на цілих сім днів. Я не знаю, за яким розкладом я мав з'явитися на сім днів раніше, але в цьому запізненні я вбачаю трагедію цілого свого життя. Подумайте тільки, будь ласка, дебют, перший виступ на сцені, перша поява в житті — і спізнення на сім днів. І це в той час, коли ще не було наших державних залізниць! А потім — я вже десь про це згадував — батько мій до мого народження був багатий чоловік, а в ті дні збанкрутував, що означає: коли б я не спізнився на сім днів, то міг би народитись як багатого батька син.

А тепер, здавалось мені, я схожий на чоловіка, що його покликано на багатий, розкішний обід, а він спізнився на цілу годину і прийшов, коли вже увесь обід був з'їдений і йому пропонують зварити три яєчка, та ще й люб'язно питають: як — м'яко чи твердо?

Розглядаючи це спізнення як страшну трагедію

у своєму житті, я завжди пізніше розпитував, чи не можна якимось чином здобути від долі сатисфакції, іншими словами — чи можна якось компенсувати цей збиток, що мені заподіяло спізнення на сім день.

— Можна! Камфорою! — потішив мене домашній лікар.

— Як то камфорою?

— А ось як: коли будете вмирати, впрснемо вам трохи камфори і продовжимо життя на тих сім днів, що ви втерjali при народженні.

З того часу, як лікар так мене потішив, я став найвідданішим прихильником медичної науки, зачарований її могутнім поступом, що дозволяє давати людям таке щедre моральне вдоволення. Але все-таки, незважаючи на цю втіху, мене завжди непокоїла думка, що моє спізнення на сім днів, яке завадило мені народитися сином багатого батька, — це, мабуть, якийсь нездоланий фатум, що висить наді мною. Я вже передчуваю, що зі мною наприкінці мого життя може й таке статися: за сім днів по моїй смерті доля моя виграє головний виграш. А тоді казатимуть, що я не тільки при народженні на сім днів спізнився, але й на сім днів раніше вмер. А це була б страшенно жорстока гра фортуни.

Хрещення я пам'ятаю дуже невиразно. Ледве дещо залишилось у пам'яті від цього обряду. Так, пам'ятаю, як піп вилив на мене, зовсім голого, цілий дзбан холодної води, і я в душі так не по-християнськи його вилаяв, що цього ні в якому разі не можна було вважати за мою промову з приводу прийняття християнства. Через те, що під час того чудового християнського обряду я підхопив нежить і ніколи більше його не здихався, то сміливо можу сказати, що я вичхав свою релігію.

Цікаво те, що я, з'явившись на світ, швидко звик до нових обставин. Мати, батько, брати, сестри стали мені дуже симпатичні вже від першого знайомства з ними,

і я відчув себе між ними, як у себе дома. За два-три дні, ознайомившись із хатніми звичаями, я дуже енергійно взявся міняти порядки та уклад життя, що були до мене. Так, наприклад, мати моя досі спала цілу ніч, а я вважав це за негігієнічне і почав її колошкати вночі по п'ять-шість разів. Батькові я дозволяв до півночі спати спокійно, але від півночі він мусив брати свою ковдру і йти аж у третю кімнату, лягати на канапі і вкриватися з головою, коли хотів спати далі.

У всьому іншому моє раннє дитинство було дуже одноманітне. З тих часів я не пам'ятаю нічого важливого, за винятком кількох дрібних пригод. Так, наприклад, одного разу я впав під ліжку, і цілу годину мене не могли знайти. А іншим разом я проковтнув монетку і через те мусив випити сто грамів рцини (аж мені й досі болить живіт). А то раз почало мене корчити й судомити, і то без якоїсь особливої причини, а просто так, на зло лікареві, який мене півгодини тому оглядав і сказав, що я здоровий як дуб.

Але одна річ мене особливо в ті часи нервувала. То були родинні конференції, що раз у раз відбувалися біля моєї колиски. Темою розмов на цих конференціях завжди було питання: на кого я схожий. Я особисто був глибоко переконаний, що не схожий ні на кого і ні на що. У мене склалося враження, що я схожий на тісто в ночвах, яке лише згодом великий пекар — господь бог — почне формувати. Але ті, що збиралися біля моєї колиски, завжди знаходили щось нове на кожній частині мого тіла і вигукували:

— Ай-яй! Глянь-но, будь ласка, та в нього ж батьків лоб, тітчин ніс, дядькові Семенові вуха, дядинин рот, — і так далі по порядку.

Ці досліди наді мною так далеко заходили, що, слухаючи отаке щоденно, я і сам помалу упевнився, що з мене вийшла якась потвора, складена з різних частин тіла моїх численних родичів.

Якраз у ту пору почали в мене прорізуватись зуби.

Ох, і скажу я вам, це була така кумедія, що всі ми як не полопали від реготу. Я особисто не мав великої претензії до зубів, щоб вони скоріше прорізувались, але батько мій дуже мені дошкуляв, засовуючи щоразу вказівний палець у рот і мацаючи мені ясна.

Коли вже йдеться про зуби, то я на них переконався, що наука про людину не точна, бо зовсім не був певний, що в мене тридцять два зуби, як вона твердить, аж поки не заплатив зубному лікареві двох тисяч динарів. А проте я вічно мучився від зубного болю. Можливо, на мені тяжіло прокляття, яким батько благословив мене, коли я його з вдячності втяв своїм першим зубом.

ВІД ПЕРШОГО ЗУБА ДО ШТАНІВ

Звичайно, я не залишився тільки з одним зубом, а скоро прикрасив свої ясна ще багатьма, і це дало мені можливість промовити кілька слів. Правда, я вже й раніш видавав якісь тваринні звуки, що в них мати знаходила певний сенс і тлумачила його гостям. Це мені дуже нагадує випадок із зеленою папугою пані Мили, аптекарки, з якою згодом познайомився і я. Ця пані мала зелену папугу, яка, запевняла вона, вміла говорити. І тільки-но папуга починала крекотіти: «Ла-ра-ро-ра-ро-ра!» — пані тлумачила нам, що то вона каже: «Доброго ранку бажаю!» — чого ми, напружуючи якнайбільше увагу і слух, ніяк не могли зрозуміти. Так і мої перші звуки «ду, му, гу, до, по» мати перекладала і тлумачила, ніби я хочу сказати: тату, мамо тощо. Тому я й не вважаю це белькотання за свої перші слова. Перше слово, яке я промовив, розуміючи його зміст, було «дай». І відтоді, протягом усього життя, коли промовляю те слово, то цілком розумію, чого хочу.

Але ще важливіше було те, що я після перших зубів, наприкінці першого року, вже зіп'явся на ноги і почав ходити. Мушу признатись, що спочатку ходив я накарчках. Кажуть, щоб стати на дві ноги, треба спершу

навчитися ходити на чотирьох або іншими словами, щоб людина в житті могла випростатись, треба спершу повзати, подібно до того, як той, хто хоче стрибнути, мусить спочатку присісти. Я не знаю, чи те повзання, яким людина починає свій життєвий шлях, є певна вправа для практичного життя, чи, може, так долею призначено, щоб людина в ту добу, коли ще не вмів прикидатися, коли найщиріша, коли найбільш подібна до людини, вступила в життя накарачках.

У той час, коли я зіп'явся на ніжки, найважливішою пригодою була поступальниця. Це такий у нас чудесний звичай: над головою дитини, що починає ходити, ламають перепічку. Але перед тим як переламати, на неї кладуть різні речі і ставлять перед дитиною, щоб сама вибирала, і за що вона вхопиться, в тому, гадають, і буде її покликання в житті. На перепічці, що її переді мною поставили, лежала книжка, монета, перо і ключ як атрибути науки, багатства, літератури та домашнього господарства. Я, звісно, стрельнув оком на гроші і з того часу аж досі не змінив своїх смаків. Та поки я дибав до тих грошей, — їх немов корова язиком злизала: зникли з перепічки! Шукали їх, шукали, та не знайшли. Пізніше довідалися, що в ту мить, коли я шкандибав до перепічки і коли всі звернули свою увагу й погляди на цей подвиг, мій старший брат поцупив гроші, хоч не мав на це ніякісінького права, бо вже давно навчився ходити. Мусили покласти другу монету, бо я зчинив такий вереск, неначе хтось опротестував мій вексель. Передбачення, пов'язані з тією сценою, здійснилися достоту в житті: з того часу аж і досі, ледве я простягну руку до грошей, вони одразу зникають.

Доба від моменту, коли дитина починає ходити, аж до того часу, коли натягає перші штанці, — найцікавіша в житті людини. В той період людина — ні чоловік і ні жінка, і наша граматики великодушно дала їй притулок в особливому, середньому роді, до чого не додумалися граматики багатьох культурних і більших народів.

Головні відзнаки того граматичного роду такі: а) іменники цього роду відповідають займенникові «воно», б) іменники цього роду, незалежно від статі, носять спідниці і в) іменники цього роду мають звичайно такі, рятуй господи, імена, що не впізнаєш, чи то чоловічий, чи жіночий рід. Ось, наприклад: Дуду, Бібі, Лілі, Лулу, Попо, Цоцо, Коко тощо.

Не пам'ятаю, як мене звали, коли я був у середньому роді, можу тільки сказати, що в спідниці я почував себе надзвичайно добре і так звик до неї, що пізніше в житті спідниця не могла мене збентежити. І що головне, — може, під впливом бабиної помилки при мосму народженні та аби ще більше сприяти плутанині, яку середній рід вносить у різницю статі, — я тоді сам довго вірив, ніби я дівчина. З тої омани мене вивело створіння, що звалося Лулу. Як Лулу дійшла до такого відкриття, я й досі не знаю. Пам'ятаю тільки, що одного дня вона мені шепнула: «Ти хлопець!» — від чого я страшенно засоромився. І довго ще по тому, коли зустрівач Лулу, не знати чому, стидався, що я хлопець.

Кажуть, на старість у людини знову з'являються ознаки дитинства, і що вона старішає, то більше переходить на дитячий розум. Я це до певної міри помічаю і на собі, хоча б узяти почуття. Буває, наприклад, і тепер мене інколи охоплює сором, що я мужчина, як це й давно було, в часи дитинства.

Цілих двадцять років по тому, як я виліз із спідниці, зустрівся я з отим малим створінням Лулу, моїм колишнім другом у середньому роді, і, побачивши, що Лулу гарна й приємна дама, з захопленням вигукнув:

— Це вам я завдячую, що відчув себе мужчиною!

Була в мене ще одна приємна зустріч.

Познайомився я з напрочуд гарною та цікавою молододу жінкою, і з довгої розмови з'ясувалося, що ми ровесники, а в дитинстві належали до середнього роду і приятелювали. Звали її Бібі. Від щирого серця сміялися ми, згадуючи різні подробиці з тої доби. Вона мені

сказала, що справді-таки думала, ніби я дівчина. І хоча я вже носив довгі випрасувані штани, а під носом у мене росли невеличкі настовбурчені вусики, що явно показувало мій чоловічий рід, проте мені досить важко було переконати її в тій помилці. А що враження раннього дитинства звичайно дуже глибокі й тривалі, то я доклав немало зусиль, поки впевнив молоду пані в тому, що я мужчина.

Отож через свою балаканину я заплутався в спідницях молодих дам, тоді як цей розділ автобіографії призначений лише тим спідницям, що правлять за уніформу для середнього роду в граматиці. Отож вернімося до куценської спіднички, в добу першого зуба, перших слів, перших кроків у житті.

Це саме ті часи, коли в людини з'являються перші інстинкти, що потім ні життя, ні виховання, ні освіта не можуть ані подолати, ані знищити, і один з найголовніших — це пиха, гонористість. Вона така очевидна, що іноді може йти поруч з простосердою, милою в дитинстві щирістю, і дуже жаль, коли та щирість минає разом з дитинством.

Всі ви, без сумніву, знаєте того маленького тирана, який, щойно ви прийдете з візитом і почнете приємну розмову з його молодю матір'ю або із старшою сестрою, лізе до вас на коліна, хапається липкими від варення руками за ваші нові штани, задирає догори ногу і репетує:

— А в мене нові черевики!

Ви, певна річ, ввічливо і якомога лагідніше відповісте:

— Ах, які гарні черевики! — кажете ви, аби відкараскатись від нього, бо вам хочеться провадити цікаву розмову з його молодю мамою чи старшою сестрою. Але де там! Малий тиран тепер тільки й починає свою запеклу атаку. Він липкими від варення руками хапає вже за другу холошу ваших нових штанів, знову задирає догори ногу та репетує:

— А в мене нові черевики!

У вас усе перевертається всередині, та, зважаючи на молоду маму або старшу сестру, ви й далі солодко всміхастесь, гладите малу потвору по голівці й відповідаєте:

— Авжеж, авжеж, серденько, бачив, бачив, дуже гарні черевики, чудові черевики.

Але ви й цього разу помиляєтесь, коли думаєте, що це для нього досить і він дозволить вам продовжити розмову з молодого матір'ю або із старшою сестрою. Ні, ні, воно (середній рід) вам не дозволить більше й слова сказати. Воно влізе до вас на коліна, зручно там умоститися, почне, як акробат, виробляти фокуси ногами, задираючи вам їх під самий ніс, і зажадає, щоб ви говорили про його черевики і ні про що інше, тільки про його черевики.

А втім, хіба ж не та сама гонористість, лише без простодушної дитячої щирості, завжди виявляється в людини й пізніше? Панночка Ольга на день народження дістала в подарунок діамантові сережки і зразу ж почепила їх на вуха. Ви прийшли поздоровити її, а вона, балакаючи з вами, повертається до вас то одним, то другим боком — чи не помітите ви часом сережок та чи не будете нею захоплюватись. А коли ви неуважні й нічого не помічаєте, вона так поведе розмову, що сама зверне на це вашу увагу. Звісно, вона не зажере догори ноги й не промовить: «А в мене нові черевики», — але, скажімо, зверне річ на останню прем'єру: говоритиме про глибоке значення проблеми, що трактується в п'єсі, про блискучу гру примадонни, і коли їй пощастить втягнути вас у таку розмову, вона почне описувати туалет славної актриси, і ви побачите, як розумно, лукаво, здалеку проведе вона лінію, що все-таки закінчиться її сережками.

— Проте, — скаже вона вам, — є щось таке в її грі, що не завжди відповідає образіві. Я не можу збагнути, що саме, не можу одразу знайти цю невідповідність, але

відчуваю її. Можливо, це її туалет. Актриса часто надівас шати такого кольору, що їй до лица, але не завжди, здається мені, той колір відповідає психологічному настроєві, який вона в цих шатах переживас. Уявіть собі веселу легковажну жінку в чорному або розчаровану, худу, прибиту життям в якому-небудь легкому, яскравому вбранні. В цьому, може, й полягає невідповідність.

— Авжеж! — відповідаєте ви якнайлюб'язніше, і гадки про те не маючи, що вже встромили носа в пастку і лизнули смертоносну принаду.

— А також і зачіска: хіба вам не здається, що в другій дії вона мала занадто вже акуратну, зализану, скромну зачіску? Хіба б тут завадило трохи неладу в волоссі, кілька кучериків, між якими б, скажімо, у вухах блищали діамантові сережки? Правда ж? Хіба це не надало б голівці принадності?

А коли ви і на цих словах не помітите сережок у її вухах і не захопитесь, бо ж заради цього вона й завела розмову, тоді, звісно, вона поведе далі:

— Можливо, це й перебільшення, — не знаю, я не компетентна. Є такі, наприклад, що вважають сережки залишками варварства... можливо... але проте мусимо визнати, що це гарна прикраса. Як ви гадаєте?

І хіба вам після цих останніх слів не видається, що панночка задерла ногу до самого вашого носа і каже: «А в мене нові черевики!»

Це панночка, але те ж саме вчинить і її паніматка, що всіляко намагатиметься витягти з вас хоча б таку фразу: «О пані, скільки молодих могло б вам позаздрити!» Цього, напевно, хоче і її бабуся, і вона була б рада хоч почути, що дуже добре збереглася.

Але не думайте, що ця людська вада, яка одною з перших з'являється ще в ранньому дитинстві й супроводить людину до самої смерті, а то частенько й після смерті, притаманна тільки жінкам. Поет, читаючи вам свій твір і прохаючи вас висловити «безсторонній суд»,

сподівається, звичайно, що він буде сприятливий; державний діяч, що в підкуплених газетах пише статті про свої успіхи; дженджик, що милується собою перед дзеркалом і хоче, щоб і ви захоплювались ним; солдат, що випинає груди, виставляючи напоказ медаль, яку він отримав невідь за що, і багато, багато інших. Хіба всі вони не задирають ноги догори і не кричать: «А в мене нові черевики!»

Щодо мене, то, як розповідають мої батьки та й інші, хто пам'ятає мої дитячі роки, я був дуже агресивний. Хоч би який гість прийшов до хати — я хвалився своїми черевиками, а коли той не звертав достатньої уваги, то, кажуть, я жбурляв у нього пантофлями, щіткою, коцюбою і всім, що міг ухопити з підлоги. Але й цього було мені не досить, я не чекав, заїде гість чи ні, щоб перед ним похвалитися новими черевиками, а сідав за ворітьми, на вулиці, і хоч би хто йшов повз мене, задирав ногу і верещав на все горло: «А в мене нові черевики!»

Але це був не єдиний мій подвиг у ті часи, коли я в спідниці гасав по хаті й тикав до всього свого носа. Раз я натрапив на цілу генерацію різних ляльок моєї сестри, що любенько собі, немов у гостині, сиділи на вікні. Я добре пам'ятаю це огидне міщанське товариство. На блакитній подушечці ліворуч сиділа літня вже дама з сивим волоссям, у широкій ситцевій сукні. Колись вона була не така сива, але я ще під час нашого першого знайомства вискуб їй чорне волосся, і, щоб утихомирити сестрицю, старший брат швиденько насмикав вати з підшивки батькового старого пальта і наліпив ляльці на голову. Та хоч ця огрядна дама і сиву голову мала, проте була така нарум'янена, що здавалось, ніби на щоки їй наліпили два кружальця червоного буряка. На грудях у неї красувалася погнута брошка, звідкіль уже повипадали камінці, а в волоссі — штучна перлина. І з туалету, і з виразу обличчя вона була схожа на жінку багатого лихваря, про якого по-

дейкують, що він у дуже дивний спосіб дійшов багатства, і про якого всі добре знають, що він двічі сидів у тюрмі: вперше — за фальшиве банкрутство, а вдруге — за навмисний підпал застрахованої крамниці.

Друга дама, що сиділа біля сивої, мала розкошлане блакитне волосся, прикрашене червоним бантом, і дуже густо підмальовані брови. Спочатку ця лялька вмiла кліпати очима, себто коли її клали, вона заплющувала очі, «вмiла спати»; але першого ж дня нашого знайомства я линув їй в очі повний кухоль води, і там щось, мабуть, зіпсувалося, бо з того часу її очі були завжди напівзаплющені, і здавалось, ніби вона підморгус або кокетує. Була вона трохи схожа на чужоземку з доброї родини, розведену жінку якого-небудь директора банку, що застукав її на гарячому й вигнав з дому.

Третя була порцелянова дівчина з дуже ясними очима і веселим усміхом на устах. Вона завжди стояла рівно, прихилившись до стіни. Дівчина з порцеляни мала одну гарну особливість. Як, бувало, забрудниться, то її можна було витерти або навіть вимити водою. Ось чому, мабуть, у тих порцелянових дівчаток ніколи не побачиш жодної плямки в житті. Та мені й трішки не подобались її ясні очі, а отой порцеляновий усміх, то й поготів. Якось особливо відчувалося, що цей її дівочий усміх зроблено на фабриці.

Четвертий у тому товаристві був паяц у гостроверхій шапці на голові, в штанях з жовтою і червоною ногавицею. В розчепіrenих руках він тримав металеві тарілочки. І хоч був закедбаний і валявся на підлозі, а проте тільки він один із цього товариства і мав душу. Пам'ятаю, поки він був ще новий, досить було натиснути йому на груди, і він скрикував, починав швидко махати руками та брязкати тарілочками. Звичайно, ми, діти, а зрештою і дорослі, бажаючи побачити, що там, усередині, в артистовій душі, роздерли йому груди і вийняли душу. З того часу, коли він уже більше не міг подавати голосу, знехтували ним і моя сестра, і її

подруги, та й, здається, його зневажають тепер оті міщанки на вікні: лихварева жінка, розведениця директора банку й порцелянова дівчина.

В мені прокинувся якийсь революційний інстинкт, і я люто зненавидів ту ледар, що сиділа на вікні. Я відчував потребу помститись за зневаженого артиста. І коли одного разу залишився в кімнаті сам з отою компанією, то влаштував їй справжню варфоломіївську ніч: поскручував голови, руки, ноги, повискубував волосся, порвав одіж й взагалі вчинив кровопролиття, гідне кровожерного пивовара Сантера або немилосердного артиста Кола Дербуа¹ і, певна річ, після цього почалось і відповідне пролиття сліз.

Але, звичайно, і це не останній мій подвиг, за який я заробив прочухана. Було їх ще дуже багато. Скільки разів, наприклад, я зв'язував мотузком за вушка повісінькі батькові черевики, каливав у них води і тягав замість візка. А то якось мати замісила тісто в ночвах, накрила хусткою і поставила біля печі, щоб воно зійшло. А я, граючись біля ночов, сів у те тісто і надав йому такої форми, якої не надасть жодна модель, але воно пристало до мене, ледве його одліпили. Іншим разом я узяв коробку вакси для черевиків і намазав скибку хліба, щоб пополуднати: мені потім п'ять день прочищали шлунок. А то якось, коли мене залишили самого дома, я викинув крізь відчинене вікно горщик з квітами, ножиці, гаптовану подушечку і материну косу, що вона влітала в волосся, і, цікавий побачити, де лежать ці речі, виглянув з вікна та й полетів шкереберть на вулицю.

З цього навіть можна скласти статистику моїх «подвигів». Так, наприклад, відомо ось що: шістнадцять разів я перекинув тарілку з супом собі на коліна, тричі

¹ Сантер і Кола Дербуа — діячі французької революції кінця XVIII ст., прихильники революційного терору.

падав у казан з водою для прання білизни; раз полетів з вікна, раз ткнув пальцем сестрі в око, двічі падав на сходах і з верхнього поверху котився аж донизу.

Всі ці «подвиги» упевнили моїх батьків і всіх мешканців нашого будинку, що я «дуже жвава дитина», і часто мати, а при нагоді й гостя, стурбовано охкала: «Ох, не знаю, що й робити, за ним треба дивитись у четверо очей, отой мій малий така надзвичайно жвава дитина!»

Мені особливо подобалося, що я в такі ранні роки придбав уже певну репутацію, і, намагаючись при кожній нагоді ретельно її підтримувати, ще частіше розбивав собі носа, смикав сестру за коси, вивихнув раз палець на руці, а іншим разом ногу, аж, нарешті, одного дня висипав жар із печі на підлогу та й підпалив спочатку килимок, а тоді скатерку на столі й фіранку на вікні. Отож, можна сказати, влаштував розкішну ілюмінацію, хоча того дня не було ніякого державного свята.

Та не лише такі «подвиги» характеризують дитину в часи, коли вона носить спідничку. В такому віці однаково цікаві й однаково нестерпні і хлопчики, і дівчатка. Може, це пояснюється тим, що й хлопчики, і дівчатка ходять іще в спідничках.

Я і з цього погляду не пас задніх і намагався зберегти вже здобуту репутацію: засипав питаннями і батьків, і родичів, і гостей, що до нас приходили, та так засипав, аж вони не знали, куди дітися. Я вже не був просто допитлива дитина, з мене стала справжня машина для запитань, що зранку заводиться і лише ввечері перестає працювати. Звісно, мене вже не цікавили прості запитання, я намагався, щоб вони були якнайскладніші, й відчував особливе задоволення, коли дорослі бентежилися і не могли відповісти:

- Сонце і місяць — це чоловік і жінка?
- Чому в жінок немає вусів?
- Чи віслиuki вчаться в школі?

— Хто волам наставляє роги?

— Чому у пані Станки здутий живіт?

І ще безліч отаких запитань вилітало з мене, отож цілком можна зрозуміти, чому один нещасний батько вмістив у газетах таке оголошення: «Помешкання, харчі й добру платню даю тому, хто згодиться відповідати на питання мого трирічного сина».

І хоч такі дитячі питання здаються безглуздими і смішними, проте я вважаю, що вони не без певної логіки, яка дитині ясна, бо вона дивиться на речі та явища не запамороченим поглядом, а старшим — неясна, бо що більше вони заглиблюються в життя, то більше гублять здатність логічно розуміти явища й речі. Візьмімо хоча б оті чотири-п'ять випадкових, вищенаведених питань, то й побачимо, що вони не лише для мене, а й для будь-якої дитини цілком логічні.

От, приміром, питання: «Чи сонце й місяць — чоловік і жінка?» — я, мабуть, мусив поставити тому, що помітив: чоловік-сонце — ніколи вночі не буває дома, а жінка-місяць — ніколи вдень дома не буває. Далі питання: «Чому в жінок немає вусів?» — мабуть, виникло в моїй дитячій душі як далеке передчуття пізнішого феміністичного руху, що, без сумніву, розвинувся б значно швидше, а можливо, вже й переміг би, коли б жінки мали вуса. Щодо третього питання, то не лише тоді, а й тепер стільки ослів посідають високе становище на державній службі, що я просто був змушений поставити питання, чи їх вчать у школі. А хто воліві наставляє роги — це звичайне питання, що його задають усі діти, але дістають на нього відповідь, лише коли виростуть і трохи глибше пізнають життя.

І нарешті: «Чому в пані Станки такий здутий живіт?» — це вже питання вужчого, сімейного характеру, і у відповідь на нього я дістав доброго прочухана. Пані Станка, молода, гарна дама, була наша приятелька і часто приходила до нас у гості. Одного дня, коли я помітив у неї певну зміну, я запитав у матері:

— Чому в пані Станки здутий живіт?

Це питання дуже збентежило матір, і вона сказала ухильно:

— Так її бог покарав.

— Пані Станка, мабуть, пустувала? — доповнив я свої міркування, а мати вибігла з кімнати, щоб уникнути відповіді на це додаткове питання.

І коли б розмова на цьому скінчилась, все було б гаразд. Але я, хоч там що, намагався здобути знання застосувати на практиці. Отож коли до обіду прийшла тітка, я їй сказав, що знаю, чому в неї не здутий живіт. А як після полудня завітала дочка благочинного Савка, я сказав їй:

— Гляди, не пустуй, бо і в тебе здується живіт.

Звичайно, відповідь на це дала мені мати черевиком і вигнала геть, від чого це питання не стало мені ясніше.

І це не єдиний випадок, коли за свою цікавість я мав лише одну нагороду — стусани. Моя цікавість виявлялась не тільки в безлічі питань, але і ще в одній особливості, що також була характерна для спідниці, яку я тоді носив. Чи то за обідом, чи за вечерею — скрізь я дуже уважно стежив за кожним словом, якими обмінювалися батько й мати, хоч би навіть було воно промовлене пошепки, — певно для того, щоб я не чув. Не хвалячись, можу сказати, що в мене був дуже тонкий слух, і кожне почуте слово я міг швидко і вельми до речі вживати. Так, приміром, коли до нас прийшла в гості пані Милка, удовиця, що завжди дуже гарно вбиралась і міцно парфумилась, я запитав її:

— Чи ти родичка Прочиної кобили?

— Ой, що це ти верзеш? — зойкнула напахчена вдовиця.

— Бо мама кажуть, що ти стара, як Прочина кобила.

А окружного начальника, що прийшов до нас на храмове свято, я запитав:

— Дядечку, ви маєте дірку в голові?

— Ні.

— А як же у вас вивітрився мозок?

— Що!?

— Тато кажуть, що у вас вивітрився мозок!

Певна річ, що після отаких моїх, власне, дуже щирих, заяв чи то батько, чи мати одразу задирали мені спідничку, одне перед одним наввипередки. І те частеньке задирання спіднички скомпрометувало її в моїх очах. І ось одного дня я зробив-таки перший мужній крок у своєму житті. Став рішуче перед матір'ю і заявив, що більш не носитиму спіднички. Я й сам не відаю, що безпосередньо спричинилося до такого рішення, — мабуть, оте часте задирання, бо я вважав, що спідничку значно легше задирати, ніж скидати штанці, та й, крім того, штани надійніше гарантують безпеку певної частини тіла, яка батькам та вчителям звичайно править за засіб виховання. А може, моє рішення було продиктоване й іншими мотивами. Так, наприклад, одна з моїх тіточок увесь час торочила мені, що я надзвичайно схожий на неї, і тим вимучила мене до краю. Певна річ, у тій схожості я вбачав цілу трагедію свого життя і, мабуть, хотів скинути спідничку, аби позбутися найменшої риси схожості. А можливо, ще й тому я побажав носити штани, що в мене з'явилася потреба перелазити через чужі тини. Ця потреба в житті людини з'являється двічі: вперше, коли відчує потяг до чужих груш, горіхів, яєць, і вдруге, коли захоче вкрати чужу честь. Отож, як бачите, можна заради спідниці перестрибнути чужий тин, але цього ні в якому разі не зобиш у спідниці.

Звичайно, мати щодо моєї забаганки скинути спідничку мала свої міркування. Я доношував спідниці старшої сестрички, які для неї ставали закороткі, і коли б я їх зрікся, то не було б кому їх носити. Але незважаючи на материні міркування, я рішуче стояв на своєму: кричав, плакав, верещав, качався по підлозі, аж

поки мати принесла-таки ветхі штани мого старшого брата і натягла їх на мене, проклинаючи мене.

— Стривай, синку, бог дасть, ще пожалкуєш за спідницею.

І справді, так воно й сталося.

ЧОЛОВІК У ШТАНЯХ

Неймовірно, але достотний факт, що зрештою стверджується всім ходом людського життя, — тільки-но чоловік звільняється від спідниці, він одразу ж стає мужніший і рішучіший. Спідниця якось сковує, заважас і не дає зробити жодного сміливого кроку, тоді як у штанях чоловік вільно, без перешкод входить у життя. Пам'ятаю, один мій приятель замолоду зробив одиноднісінький крок у життя без штанів, і це йому вилізло боком.

Штани — це не тільки ознака статі, а й ознака виду, бо як натягнеш штани, то зразу видно, що ти двоноге. Штани, сказати б, і моральніші: не тому, що застебнуті, а тому, що чоловік у штанях завжди одягнений, хоч би як він стояв — чи на ногах, а чи на голові. А потім, штани міцніші, надійніші: не тому, що спідниця — символ поступливості, а тому, що вона якось розслаблює людину, розпещує. Це можна довести і на історичних прикладах. Усі стародавні класичні народи, які носили спідниці, зникли, вимерли. Проте трагедія людства не стільки в тому, що вони зникли, скільки в тому, що народи зникли, а спідниці залишились. Але тут є ще одна чудернацька обставина: коли спідниця й справді символ поступливості та м'якотілості, через що загинули народи, які її носили, то чому їх ще й тепер носять можні світу сього: владарі, попи, жінки?

Я вихваляю всі оці гарні особливості штанів не як ворог спідниць. Навпаки, як їхній прихильник мушу сказати ще більше хорошого про штани. Підкреслюючи особливе значення штанів, я не думаю применшувати

значення спідниці й не маю наміру збаламутити добрі сусідські відносини, що існують поміж спідницями і штанями. Я хочу лише перед самим собою виправдати оту пиху, що охопила мене, коли я вперше відчув на собі штани.

А тим часом я не мав особливих причин пишатися тими штанями. То були штани мого старшого брата, на яких була списана вся його коротка, але бурхлива біографія. На колінах вони геть заялозилися від частого клячання в школі, а від батькових прочуханів так витончилися та висвічували ззаду, що я завжди відчував справжній протяг, який ще більш погіршував нежить, що його я підхопив при хрещенні.

Не знаю, чи в тих штанів була вже така традиція, якій я мусив підкоритись, чи в мені самому були закладені такі інстинкти, які тільки й чекали штанів, щоб вийти на яв, але за ніч я став таким бешкетником, що вже не боявся нічого, мене вже не могли злякати ні погрози, ні переслідування, ані хлоста. Поки я ходив у спідниці, то всі свої витівки дочинав у кімнаті, а тепер свою діяльність переніс на наше і сусідське подвір'я. Я думав, штани тільки для того й вигадані, щоб легше було стрибати через тини, бо для мене ніксли не існувало перешкод поміж нашим городом і сусідськими. Одною з перших моїх вправ у штанях було лазіння по деревах, що, як виявилось на практиці, було дуже корисне, бо допомагало видиратися на сусідські горіхи, черешні, груші. З цієї вправи мав я й іншу користь. Коли мені загрожувала небезпека від якої-небудь сімейної облави, я, немов кішка від собаки, видирався на високий горіх, сідав на самому вершечку і звідти жбурляв горіхами у своїх гонителів. І проте вони таки докумекались, як мене звідтіть звабити. Коли на всі пропозиції моїх переслідувачів злізти і здатись я вперто не бажав слухатись, вони приносили повну тарілку печива, ставили його під горіхом, а самі ховались у хаті. Я тоді, як і кожна невинна пташка, гадаючи, що нікого

немає, спускався помалу з дерева, щоб поласувати печивом, але тут раптом засідка вискакувала, оточувала мене, обеззброювала і тягла в хату на розправу. Тоді я впевнився, що люди з дрібними вадами не здатні на великі подвиги.

Були в мене й інші невинні забави. Так, наприклад, одного разу білого, чистенького, прилизаного, мало не напудреного пуделя пані Вуїчки, до якого я відчував особливу огиду, я так вимазав чорнилом, що пані Вуїчка аж зомліла, а потім цілий рік не могла як слід відмити свого улюбленця. Іншим разом я налив старшому братові у новісінький черевик смоли, і коли він узувся, то, щоб скинути його, мусили порізати черевика. А то знову, під час вечері, на якій були окружний благочинний і всі мої тіточки, я запалив під столом ракету. Тоді зчинилась така веремія, що просто хоч плач. Стіл перекинувся і придавив мого старшого брата, весь посуд полетів на коліна моїй старшій тітці, суп з бараниною вилився в запіл моєї середульшої тітки (тої, що я на неї схожий), окружному благочинному просто в самісіньку пельку влетів голубець з кислої капусти, у матері почався серцевий напад, а наймолодша тітка так уколола виделкою язика, що аж три тижні не могла говорити. Єдиний, кому щасливо минула ця пригода, був мій середущий брат (отой, що свого часу поцупив гроші з перепічки). Він раптом зник з цілою мискою печива, а потім довго не могли знайти ні його, ні печива. Звичайно, я дістав добру нагороду за такий дотепний вчинок.

В мої невинні забави входило, приміром, ще й таке: заскочу, бувало, в кухню, коли там нікого нема, кину п'ять-шість жмень солі в ту страву, якої я не любив, а потім за обідом стежу за виразом облич у тих, хто куштував пересолену їжу. А одного разу доп'яв десь лисячих хвостів, повстромляв у них шпильки, позагинав їх, а потім ставав уранці або в полудень біля воріт, заклавши руки назад, і чекав на судових чиновників,

що проходили повз нашу хату, та чіпляв їм ззаду ті хвости. Чиновники йшли з хвостами до канцелярії, викликаючи веселий регіт перехожих. Та, на жаль, скоро відкрилося, хто їм чіпляє ці відзнаки, і мене за це немилосердно побито. Але я їй досі вважаю, що ті хвости багатьом, багатьом дуже личили.

Були в мене й інші оригінальні розваги: коли до нас приходили ввечері гості, то я, бувало, винишпорю всі кишені в їхніх зимових пальтах і поперекладаю знайдені там речі з одного пальта в друге. Скільки разів пан суддя приносив додому пуделочко з пудрою пані начальниці, а пані Стана, удовиця, цигарницю професора сербської історії. Або попадає — тавлинку з табакою окружного начальника, а окружний начальник — почату панчохи з чотирма дротиками та клубком пані Марє, дружини податкового начальника. Звісно, другого дня, вранці, починалася веремія з обміном речей, усілякі сумніви та підозри, а також і сімейні непорозуміння, і все це завершувалося на моєму задові, де вже була списана традиція минулих часів.

Дуже любив я залізати й під стіл, як вечеряли чи обідали у нас гості. Боже, коли б ви тільки знали, чого можна навчитися під час таких екскурсій! Досі я знав, що існує розмова чисел, розмова квітів, але не знав, що існує й розмова ніг під столом.

Я тоді не звертав уваги на ногу аптекарки і ногу судді, що так приятелювали між собою, наче рідний брат із сестрою. Або я дивувався, чому нога благочинного, що стирчала з-під ряс і яку я спочатку вважав за тітчину, так тисне ногу вчительки третього класу початкової школи, адже ж я добре знав, що тітка і вчителька не дуже приятелюють. Вельми шкода, що я тоді не тямив того, що діялось під столом, а коли втямив, то вже не міг більше залізти під стіл.

Але все це були дрібні забави. Широких масштабів набирали вони надворі, поза хатою. Там чекала на мене ціла зграя шибеників, утікачів з-під батьківської влади.

З ними я ходив на екскурсії на чужі баштани, горища, дахи, а також затівав усілякі ігри, починаючи від крем'яхів до гри у владу.

Звичайно, найбільше нам подобалось гратися в те, що діялось навколо нас. Коли приїжджав який цирк, ми вже другого дня перекидали й ламали стільці, різали вірьовки, натягнуті для білизни, викочували бочки з льохів і чинили тисячу інших шкод, аби мати змогу показувати циркові вправи. А коли приїздив театр, то страждала, звісно, папір з батькової канцелярії, килими й подушки з дому, дошки з повітки, борошно з кухні, вовна з подушок на бороди й брови, а іноді й сукні, старі пальта, фальшиві коси та багато інших речей, які малі бешкетники тягли з дому. Коли в місті йшов призов рекрутів, ми гралися в рекрутів, коли в горах з'являлись гайдуки, — гралися в гайдуків.

Згадую, наприклад, як ми одного разу гралися в кризу. Криза — це явище, яке виникає з самого початку існування держави і триває, доки держава не постаріє, так ніби якась гандж у дитини, що як народиться з нею, то й носить ціле життя... І політичні діти дуже радо граються у цю гру, то чому б і нам не погратись?

Звичайно кабінет завжди формував я. Та моя місія не опиралась на жодну скупщину, але це не таке вже дивне явище в нашому політичному житті. Через те, що ми гралися на нашому подвір'ї, я з більшим правом, ніж Людовик XIV, міг сказати: «L'état c'est moi»¹ — і на цій підставі захоплював усю владу в свої руки.

Всі, скільки нас там не було, хотіли бути міністрами, — і не диво, бо це не тільки дитяча забаганка, — ну, а що ми не мали підданців, бо ними ніхто не хотів бути, то не мали й скупщини. Навіть коли б ми зарахували в своє підданство гусей, качок, індиків та інших добродушних створінь, а їх аж кишіло на подвір'ї, — і ці лагідні створіння були б дуже добрими піддани-

¹ «Держава — це я!» (Франц.)

ми, — то чого б ми досягли, створивши з них скупщину? Вони, звичайно, утворили б клуби представників, себто клуб індиків, клуб гусаків і клуб качурів. Але ті клуби анітрохи не вплинули б на повноваження нашої влади, які ми, влада, самі собі привласнили. Бо, як відомо, політичні клуби — це установи, де їх члени привчаються не мати власної думки і не завдавати турбот своїй совісті. Гусак, індик і качур, які, скажімо, були б шефами клубів, дістали б від нас запевнення, що їм особисто буде збільшено пайку. І ось тобі й більшість, ось тобі й довір'я.

Правда, на подвір'ї поміж свійськими тваринами жив і їжак, що через свій зовнішній вигляд міг би при потребі представляти опозицію. Але він цілими днями спав, а опозиція, що спить, анітрохи не страшна. І, зрештою, той його зовнішній вигляд — не бозна-яка небезпека, бо ніколи не треба лякатись опозиції, у якої голки правлять тільки за прикрасу.

Завдяки цьому, у нас склалися всі умови, що дозволяли нам бути неконституційними, а неконституційність влади, коли нема опозиції і нікому її обмежити, має вигляд нашої традиційної вдоволеності.

Отож, маючи такі сприятливі умови, я швидко розв'язав кризу і сформував кабінет. Собі я залишив портфель міністра закордонних справ. Тоді ніхто з нас ще не знав про таку чудову і зисковну посаду, як міністр без портфеля. Щоправда, ми знали про портфелі без міністрів, але міністр без портфеля — це вже пізніший витвір. Коли б це було в наші часи, то я, звичайно, взяв би на себе таку важку турботу — керувати міністерством без портфеля, без обов'язків, без канцелярії. А так мені довелось узяти на себе закордонні справи через те, що я був дитиною «з доброї родини» і дуже погано вчив іноземні мови, що є також однією з особливостей нашої дипломатії.

Окрім того, в уряді було ще чотири міністри: поліції, фінансів, освіти і військових справ. У ті часи, коли ми

дітьми грались у владу, ще не існувало міністерства охорони здоров'я, бо, здається, тоді й не існувало здоров'я народу. Не було також і міністерства шляхів сполучення. Дороги, правда, були, але ми часто співали під гуслі: «Дороги ще пожалкують за турками, бо нікому тепер нас примушувати їх лагодити».

І ліси, звичайно, росли, та в них хазяйнували розбишаки, а останнім часом розбишак змінили міністри, тому й утворено лісове міністерство. Руда, кажуть, також була, але через те, що податки сплачувались акуратно, не було жодної потреби шукати інших джерел прибутку. Води також існували і, як і тепер, спричинялися до поводі, тільки тоді не відчували жодної потреби, щоб повіддю керувало особливе міністерство.

Список мого уряду мав приблизно такий вигляд: міністром закордонних справ, як уже сказано, був я, міністром освіти настановив я такого собі Чеду Матича за те, що він сидів у гімназії в першому і в другому класі по два роки, а значиться, довше вчився, ніж ми; крім того, його ще двічі виключали зі школи, отже, він знав усі шкільні закони, як свої п'ять пальців, і, на-решті, за те, що вважав письменність за розкіш, але це й не диво, бо такої думки були і справжні тодішні міністри. За міністра поліції ми взяли Симу Станковича, сина окружного жандарма, вважаючи, що поліційний фах, притаманний його родині, став уже традицією і виховання, яке дав йому батько, цілком достатнє, щоб бути міністром поліції в Сербії. Ну, крім усього того, він мав й інші гідні уваги чесноти. Він, приміром, як ніхто, умів несамовито лаятися, почавши від господа бога і кінчаючи найменшим блошенням у ковдрі, та й, бігме, умів показати й кулака, де треба, або й витягнути ножика з кишень. Все це робило його досить кваліфікованим для міністра поліції, і всі ми вважали, що нам пощастило вибрати блискучого кандидата на такий пост.

Міністром фінансів настановили ми такого собі Перицу з третього класу початкової школи. Він був ще маленький і носив штани, розрізані ззаду, звідкіль завжди висів хвіст від сорочки, що бував більш-менш чистий лише в неділю до полудня. Перица не мав жодних здібностей ні до посади, яку обійняв, ні до чого іншого, але це ніколи не ставало на перешкоді й при утворенні справжніх міністерств. А брудний хвіст, що теліпався у нього ззаду, не тільки не заважав йому, а, навпаки, був немовби певною відзнакою його фаху, і то такою характерною, що міг би правити за сталу уніформу для всіх міністрів фінансів.

За військового міністра ми взяли нашого друга єврейського віровизнання Давида Мешулама. І це не без певної причини. Ми, по-перше, хотіли уникнути всякої можливості війни з будь-якою іншою державою, а потім, щоб дати можливість нашому другові Давиду безпосередньо взяти участь у поставках і контрактах для військового міністерства, знаючи, що він зробив би це і без нас.

Сформований таким чином кабінет міністрів відбував свої засідання де-небудь на повітці або й значно вище, на горіхові, де кожний міністр сидів верхи на окремій гілці. Таке високе місце можна було б рекомендувати взагалі будь-якому урядові, бо тільки вгорі, на якомусь горіхові чи на даху чотириповерхового будинку, можна здихатися цікавих журналістів.

Маючи Давида Мешулама на чолі війська, ми сміливо могли заявляти про свою миролюбність, і гадки про те не маючи, що таїться в глибині душі нашого військового міністра. Але одного разу, коли на порядку денному засідання кабінету міністрів стояло питання про те, щоб уряд у повному складі перескочив тин пекаря Милоша і вчинив напад на черешні, які вже на той час були стиглі, червоні й такі соковиті, що звабили б усяку іншу владу,— Давид Мешулам доповів про один випадок міжнародного значення, внаслідок якого тяжко

потерпів один з наших підданих. І щоб не втеряти свого престижу, ми мусили збільшити відшкодування.

Випадок, що про нього доповів Мешулам, був зрештою уже нам добре відомий і полягав ось у чому: наш качур проліз одного дня під тином у сусідське подвір'я саме тоді, коли сусідського качура не було між качками. З якими намірами пішов він до чужих качок — владі було невідомо, але на нього там жорстоко напали качур-хазяїн і тамтешні гуски та завдали нашому качурові такого чосу, що він повернувся з виправи на чужину ледве живий, з половиною хвоста й обскубаною головою. Військовий міністр запропонував оголосити сусідам війну, і то завтра, в четвер після полудня. День і час був вибраний з двох причин: перше — у четвер пополудні в школі не було навчання, а друге — Мешулам мав певні відомості з вірогідних джерел, що сусіди завтра після полудня йдуть на виноградник і в хаті нікого не буде. Свою пропозицію він закінчив Мойсесвою заповіддю: «Зуб за зуб, око за око!» — себто вимагав, щоб за вирваного півхвоста і жмутика пір'я на голові нашого качура обскубти всіх сусідових гусей. Мешулам особливо наполягав, щоб пометитися на гусках, бо, зрештою, казав він, сусідський селезень мав деякі причини нападати на нашого в оборону своєї домашньої честі, але гуски втрутились у цю справу без найменших підстав.

Після того як пропозиція була схвалена і прийнята, Мешулам склав і стратегічний план. Згідно з цим планом, міністр фінансів, як найменший і найслабший, не братиме активної участі в експедиції, а сидітиме на тину і вартуватиме, щоб сповістити нас, коли хто з'явиться. Я, міністр освіти і міністр поліції будемо скубти гусей, а він, військовий міністр, збиратиме пір'я. План ми схвалили, і другого дня пополудні військовий міністр прийшов на призначене місце з порожньою пошивкою, що складала увесь наш військовий ристунок.

Напад почався о другій годині сімнадцять хвилин. За

особливу точність не ручуся, знаю тільки, що коли на церкві вибило другу і на виноградник рушив віз із сусідовою родиною, ми трохи згодом прожогом переплигнули через тин, залишивши на ньому міністра фінансів. Я ставлю дві години сімнадцять хвилин тому, що так звичайно починаються рапорти з поля бою. О другій годині двадцять хвилин я вже скуб гуску, міністр поліції другу, а міністр освіти — третю. Гуски розпачливо гелготіли, але ми, дотримуючися заповіді: «Зуб за зуб, око за око і пір'я за пір'я», скубли доти, доки гуски не стали голі, немов щойно вилупились із яйця. А військовий міністр тим часом старанно збирав пір'я у пошивку. О другій годині тридцять дві хвилини ми вчинили напад на інших три гуски. Боротьба розвивалася чудово, точно за планом і хилилась до нашої перемоги, але — як то завжди буває і в стратегії в таких випадках — військовий міністр не передбачив союзницької допомоги противникові. Зненацька з флангу нашого розгорнутого фронту вискочив двірський пес, що досі спав десь на кухні. Той несподіваний напад вніс деяке замішання в наші лави, і міністр поліції, на якого пес кинувся найперше, випустив напівобскубану гуску, схопив каменяку і став на двобій із псом, захищаючи наш фланг. Коли б усе залишилось у такій ситуації, то ми перемогли б остаточно, але тут сталася ще одна несподіванка. Гавкання пса розбуркало парубка, що спав на кухні, і він з'явився на бойовищі з добрячим кийком у руках.

Під таким важким гарматним вогнем не встояло б і всяке інше, набагато досвідченіше військо. Я не знаю, що далі сталося, пригадую тільки, що чув гупання кийка по спині міністра освіти та його розпачливе «ой!». Міністр поліції видерся, мов кішка, на дерево й відважно стрибнув з нього на дах, бо парубок жбурляв у нього каменяками, а я щасливо перестрибнув через тин. Проте відчув-таки на своїх плечах гупання важкої артилерії. Міністр фінансів зайшовся таким пла-

чем і вереском, немовби скупщина зажадала від нього звіту, і зробив спробу втекти з поста, але хвостом, що висів у нього ззаду, зачепився за кілок і повис на тину. Я передбачав, що той хвіст таки дасться йому колись узнаки, і ось тобі маєш, де окошилось. Сусідський парубок, звісно, прискочив, зняв його з тину, немов стиглу грушку з дерева, і дав йому такого прочухана, якого б не вчинив і крайній опозиціонер з лівого крила. Зробивши своє діло, він вельми спритно копнув міністра фінансів ногою і перекинув через тин, немов футбольний м'яч. Ніхто не помітив, де у цій веремії подівся військовий міністр, і ми довго не могли дізнатися, що з ним сталось.

Коли ж ми трохи очухалися від страху після такої тяжкої поразки і зібралися на горіщі, щоб з'ясувати становище нашого війська, то виявилось ось що: моральний стан дуже поганий. Кількісний склад: усі в наявності, один тяжко поранений, один мертвий. Військового міністра ми вважали за мертвого, і я вирішив поховати його за державний кошт, але цього не можна було виконати, бо ніде не могли знайти його трупа.

Лише згодом ми довідалися, що військовий міністр, зуздрівши парубка, щасливо сховався за повіткою, і коли все стихло, виліз і відніс додому повну пошивку гусячого пір'я. З певних відомостей, які згодом зібрав міністр поліції, всю цю війну ми й провадили тільки через те, що матері Давида Мешулама треба було гусячого пір'я на подушку.

Так справдилася ще одна історична істина, що часто і дрібниця може бути причиною важливих подій.

Певна річ, наша поразка на цьому не завершилась. Наслідки великих світових сутичок відчуються тільки після війни. І хоча наше міністерство й робило враження неконституційної влади, коли зважати на спосіб формування кабінету, проте, запевняю вас, ми були єдиним урядом у Сербії, що в даному випадкові гірко відчував увесь тягар міністерської відповідальності.

Звичайно, ті вуличні подвиги відбивалися не тільки на моїй спині, а й у душі моїх батьків і цілої нашої родини. Усіх охопила якась безпідставна турбота про моє майбутнє. Занепокосний батько частенько казав: «Він скінчить на шибениці!» А мати вигокувала: «Краще б я його своїми руками задавила, щойно він писнув, ніж мала вигодувати такого розбишаку!»

Я не погоджувався з батьківськими думками, не погоджувалися з ними і мої тітки, вони боронили мене — особливо та, що забрала собі в голову, ніби я схожий на неї, — і твердили, що я дуже кмітлива і жвава дитина.

Річ відома, що кмітливі й жваві діти завдають батькам чимало клопоту, отож і не дивно, що мої батьки питання моєї майбутності вважали за одну з найтяжчих своїх турбот.

Цю турботу тітка спробувала полегшити, вирішивши зазирнути в моє майбутнє. Одного дня вона відірвала клаптик моєї сорочки і віднесла до ворожки. Ворожка кинула його в миску з водою, заколотила воду трісочкою і глибоко-глибоко замислилась, читаючи мою долю:

— Важко захворіє, але врятується; спіткає його лиха біда, але врятується; трапить до рук людей, що захочуть його вбити, але врятується; захопить його страшна буря на морі, але врятується; ожениться — і не врятується!

Ці пророчі слова ворожчині достоту справдилися в моєму житті.

— Буде багатий, все через вінця литиметься; буде щасливий — люди йому заздритимуть.

¹ Парки — у римській міфології богині людської долі.

Та ці пророцтва, на жаль, не здійснились у моєму житті.

Коли таке пророцтво задовольнило матір, то батька аж ніяк, і тому в сім'ї дуже часто точилися розмови на цю тему. А втім, усі батьки дуже охоче ведуть такі розмови, заздалегідь визначаючи долю своєї дитини. Пам'ятаю, мій хрещений батько, що мав трьох синів, моїх товаришів, частенько говорив:

— Старший у мене розумаха, хай буде вчителем, середущого хочу в крамарі, а найменшого, бешкетника, віддам в офіцери!

Чи то доля не чула його побажань, чи, може, він зайшов у яку суперечку з нею, — не відаю, знаю тільки, що найстарший, учитель, став крамарем, середущий — крамар — сфрейтором у військовому оркестрі, а третій, правда, надів форму, тільки не офіцерську, а ту, що має двадцять літеру з абетки на спині¹.

А раз у батьків є свої побажання щодо майбутнього своїх дітей, то є вони і в самих дітей, тільки діти значно скромніші в своїх бажаннях, аніж батьки. Так, наприклад, дев'яносто відсотків дітей хочуть бути пожежниками, сажотрусами, жандармами, пиріжниками та музикантами, тоді як дев'яносто відсотків батьків мріють, щоб їхні діти стали міністрами, генералами, митрополитами, директорами банків тощо. І можете собі уявити, які суперечливі бажання бувають в одній родині: батько хоче, щоб син став митрополитом, а син хоче бути сажотрусом; батько хоче, щоб син був міністром, а син бажас стати жандармом; батько хоче, щоб син став генералом, а син хоче бути пиріжником. А доля тим часом вибирає середину поміж батьківськими бажаннями та дитячими і дуже рідко вдовольняє бажання батьків, а дуже часто — дітей.

¹ Тобто літеру «р» (сербське «робијаш» — каторжанин).

Трапляється, звичайно, й таке, що в зіткненні бажань дітей та батьків доля просто збаламутиться і, виконуючи іноді батьківські бажання, не пропускає нагоди задовольнити до деякої міри і бажання дітей. Тому й трапляються часто міністри, цілком подібні до жандармів, митрополити — до музикантів і генерали — до пиріжників.

Та коли б тільки самі батьки вирішували долю своїх дітей, то це ще б нічого. Але справа часто ускладнюється, бо сюди звичайно втручаються й ті, кого це найменше стосується; найперше всі тітки й дядини, а потім непрохані сімейні порадики, від яких терпить мало не кожна родина. Щодо мене, то справа, звичайно, ускладнювалася, бо в дитинстві я мав безліч нахилів і це збивало з пантелику не тільки моїх батьків, але й усіх численних порадикив.

Про мене та мою долю точилася особливо широко розмова після одного бурхливого дня, коли общинний жандарм за якусь дрібну провину впіймав мене та приволік за вуха додому і мати розпачливо аж тричі скрикнула: «Краще б я задавила тебе, коли ти вперше писнув, ніж мала вигодувати такого розбишаку!» Це був, звичайно, тяжкий удар для всієї родини, коли вже і поліція стала втручатися в моє виховання. Після того як мені дали доброї хлости та без вечері погнали до ліжка, всі — і родичі, й гості — зібралися в сусідній кімнаті відсвяткувати не знаю чий день народження. Вони думали, що я, залившись сльозами, заснув. Та хіба я міг спокійно спати, не помстившись за те, що мене позбавили вечері та всіляких ласощів? І поки благочинний виголошував здравицю, я, знаючи, що вона завжди триває довгенько, вискочив з ліжка, прослизнув непомітно до кухні й змазав долонею всі візерунки на торті, що їх моя тітонька — та, на яку я нібито схожий, — цілих півдня терпеливо виводила; потім зробив ще пальцем чотири дірки в торті, потім всипав півкіло солі в морозиво, потім налив оцту в каву, потім гасом з дам-

пи облив салат — і тоді вже з спокійною душею та сумлінням, як людина, що виконала важливу справу, вернувся в ліжку й міцно заплющив очі, вдаючи, ніби сплю найглибшим сном.

Звісно, я відчув величезне задоволення і надзвичайну радість, коли згодом почув з сусідньої кімнати розпачливі зойки: «Ой! Ах! Ох!» А далі пояснення, вибачання, аж поки не зомліла тітка, що цілих півдня виводила візерунки та прикрашала торт.

Зразу ж після того, як я й сподівався, прийшла вся «комісія» до моєї кімнати, щоб упевнитися, чи я сплю. І тут, край мого ліжка, почалася справжня полеміка, чи слід мене відлупцювати, сонного, отут, у ліжку, чи відкласти розправу до завтрашнього ранку. Сам я був згоден з більшістю «комісії», що вважала за краще відлупцювати мене завтра зранку, бо сподівався, що вдосвіта мені пощастить вислизнути з дому.

Таким чином я сам поставив питання про себе на порядок денний перед парками, що засідали в другій кімнаті за вечерею і до того розмовляли тільки про весілля моєї сестри.

Дискусію розпочав мій батько, виголосивши знову: «Він скінчить на шибениці!» А мати повторила своє: «Та краще б я його своїми руками задавила, щойно він писнув, ніж мала вигодувати такого розбишаку!»

Гості, певна річ, співчували і втішали, кожний по-своєму, пригнічених горем батьків. Так, наприклад, наш сусіда-бакалійник сказав:

— Хлопчина безедний, але це нічого. Ось я, скажімо, коли був малий, то крав, що потрапляло до рук, а тепер, бачите, я газда і нічого мені не бракує. На все божа воля!

Благочинний зі свого боку підтвердив це, наводячи як приклад свого найменшого, мізинчика:

— Йому всього три з половиною роки, а почули б ви, як лає бога, неначе пройшов науку в кузні. А я, так би мовити, не лаяв бога, доки не вступив до семінарії.

А це ж попівська дитина! Але нема ради. Отакі теперішні дітки, все спритні та бистрі на розум. Що ж, мусимо із цим миритися!

Тоді вже, коли всі погодилися з тим, що теперішні діти «спритні та бистрі на розум», почалися міркування про те, ким же мені найкраще бути. На засіданні головував сам благочинний, а з краю сиділи три тітки, мов три міфологічні парки, що прядуть нитку людського життя, і щоразу втручалися в розмову. За парку Клото, що держить повісмо, була моя найстарша тітка; вона мала в собі щось міфологічне хоча б тому, що під носом у неї вирости вусики, немов у дев'ятнадцятирічного парубка. За парку Лахезіс, що пряде нитку, була моя середуща тітка, бо вона і в житті вміла не тільки прясти, але й заплутувати нитки. А за Атропос, ту, що дёржить ножиці й перерізує нитку життя, — моя наймолодша тітка, що здатна була і без ножиць вкоротити людині віку, і ножиці були для неї зовсім зайвий інструмент.

Дебати розпочав мій батько заявою:

— Я віддам його в кузню челядником, — як наламає в'язи, то втихомириться.

На ту заяву три парки вереснули і зразу ж висловили кожна свою думку:

— Я гадаю, найкраще буде, коли він піде в офіцери, — промовила Клото, — бо тоді матиме добру платню, денщика, офіцерську честь. Йому грає музика, а він собі командує та марширує на параді.

— А війна? — вигукнув сусіда-бакалійник, що відчував вроджену огиду до війни.

— Е, коли й буде війна, то для чого ж і офіцер, як не для того, щоб сидіти в канцелярії та читати депеші з поля бою. А крім того, війна дає можливість добути орден! — стояла на своєму Клото.

— Я гадаю, краще буде, коли він стане чиновником! — внесла пропозицію Лахезіс. — Принаймні не треба мучитися й кінчати школу.

— Еге ж, як до чиновника — і фахів багато, і всі не однакові! — впаде в річ сусіда-бакалійник. — Ось, приміром, митний чиновник, га? Йому і честь, і повага! Це фах — на мій смак! Переглядає чужі речі, хапач контрабанду і затримує все, що йому сподобається. А потім диви — капелюх на ньому відібраний з контрабанди, жінка в шовкових шатах, також відібраних у контрабандистів. Це я розумію — фах! Але й поштар непогано.

— Е, це ні до чого, — заперечує Лахезіс, — цілий день ліпити марки, це ж язик накрохмалиться, мов комірець.

— То правда, ліпить марки і ковтає клей, — боронить свою думку бакалійник, — згоден, але скільки йому, братику, через руки проходить листів з грішми?

— Отакої! Та листи ж заклесні, — докидає мій дядечко, — а відкрисш листа, то тебе самого закриють. От і вибирай -- або лист хай буде закритий, або ти будеш закритий. Кому нікуди подітися — хай бере! Ні, коли вже чоловік мусить мати справу з грішми, то краще з відкритими. Наприклад, касир. Е, було б добре, якби він став касиром.

— Касиром не можна! — рішуче заперечує благочинний. — Це особливий дар, з таким даром треба народитися. Хіба це робота? Цілий день порпаєшся в чужих грошах і не можеш їх узяти. Це однаково, прости господи, як хто-небудь цілий день упаде коло чужої жінки і не може... — тут благочинний урвав своє таке вдале порівняння, бо всі три парки — Клото, Лахезіс і Атропос — в один голос вереснули «ах!», перше ніж він встиг закінчити свою думку.

Третя парка, та, що вкорочувала людям віку, була за те, щоб я став учителем.

— Нічого нема кращого, ніж це! — гукнула вона.

— Звісно! — додав на те благочинний з традиційною огидою церкви до освіти. — Певна річ, добре, бо що головне: коли ти вчитель, то можеш і не знати того, що викладаєш. Я, наприклад, не можу при вінчанні спі-

вати надгробне ридання, еге ж? А вчитель може. Прийде на урок арифметики, а говорить про закон божий, прийде на креслення, а говорить про затемнення сонця, і жодна влада не зупинить його. Тому й добре бути вчителем, це я визнаю; діти перед ним скидають шапки, батьки, діти, яких вчать в школі, люб'язні з ним, а коли обирають який комітет, то вже вчитель доко-нечне буде його членом. А потім канікули: десять місяців ні про що не дбас, ні про що не думас і два місяці відпочиває. Чого ще кращого!

А мати моя була за те, щоб я став або лікарем, або митрополитом.

— Лікар — це таки добра справа, — докинув дядечко. — Висолопиш йому язика — плати три динари, засуне тобі держака від ложки в рот — візьме п'ять динарів, помагає тебе за руку — десять динарів, і то поглядає на годинника, щоб не передержати руки більш, ніж треба на десять динарів; як нахилиться тобі вухом до спини — візьме п'ятнадцять динарів; а як напише два-три слова, що їх і сам дідько не вчитає, здере двадцять динарів. І що найголовніше — коли хворий видужує, він каже, що «від ліків», а коли помре, то каже, що «вмер природною смертю».

Та неважаючи на ці приманливі слова про лікарську професію, мати все-таки більше схилилася, щоб я став митрополитом.

— Всі його шанують, цілують йому руку, — говорила вона. — І крім того, нічого не робить, заспіва інколи на великдень «амінь» — от і вся його робота.

— Боюся, дуже ж бо він жвавий, а митрополит треба, щоб був смирний, — сказав благочинний; його ж бо думка важила найбільше в цій справі.

— Ну й що? — заспокоювала себе мати, — принаймні коли й согрішить у чомусь, то мантия все прикриє.

Мій дядечко, той, що був такої доброї думки про лікарів, стояв рішуче на тому, щоб я пішов у міністри.

— Немає нічого лішого, — твердив він, — влада

в твоїх руках, робиш, що хочеш, і не відповідаєш ні перед ким. Краще бути міністром, ніж навіть перукарем. Перукар, по-перше, мусить уміти голити, а по-друге, добре вважати, щоб кого не врізати. А міністрові, братику мій, не треба ні голити, ні вважати на кого, щоб не врізати, бо як і вріже, то не буде винний.

Сусіда-бакалійник, що досі обмірковував лише чужі пропозиції, вирішив тепер висловити і свою власну думку.

— Нехай іде у крамарі, але не в бакалійники, як ось я. Це дріб'язкова робота: кіло рижу — чотири гроші, обважиш покупця на кілька грамів, а заробиш на цьому ледве десять-двадцять пара¹. Так само і з цукром, борошном та й з рештою краму. Всиплеш у борошно трохи піску, підмішаєш до рижу трохи вівса, вкинеш у каву трохи дрібних чорних камінців, линеш у гас трохи води. Але це ж дрібнички. Не заробиш і кількох динарів денно. Не більше користі й з галантереї. Міряєш метром, а покупець з тебе очей не зводить. Коли важиш на терезах, то можна трохи й ошукати: чи олива підчепиш з того боку, де товар кладеться, чи мізинцем підштовхнеш, або... а от на метр — нічого не вдієш, його не вкоротиш. А коли вже бути крамарем, то гуртовиком. Той як ошукає, то аж пальці знати. Але, на мою думку, найкраща торгівля — це аптека. Отож хай буде аптекарем!

— Ах, аптекар! — зітхнула Атропос. — Це дійсно чудово! Жити серед самих парфумів!

— Бігме, чудово! — додав бакалійник, почувши підтримку. — Продавай порошки, сухе листя, павутиння тощо. Ніхто тобі не розуміється на товарі, можеш дати, що хочеш. Напише лікар якусь нісенітницю, сальватус пуртатус або поркалія омалія, підеш до аптекаря, а він тобі дасть, що йому заманеться, зважить, як захоче, і візьме, скільки схоче. І нічого йому не вдієш! Не

¹ П а р а — одна сота динара.

знаєш товару, щоб, так би мовити, йому зауважити: «Оцей ваш сальватус пуртатус, здається, трохи прокис» або, скажімо: «Оця ваша поркалія омалія ніби пригоріла». Ні, не годен цього сказати. І не можеш йому й про ціну нічогісінько закинути, бо звідкіль ти знаєш, що воно коштує. Не можеш навіть і такого сказати: «Слухайте, та це ж дуже дорого. Мита-бакалійник продає набагато дешевше оцей сальватус пуртатус!»

Бакалійникова тирада дістала більш-менш загальну підтримку, лише мій батько крутив головою, уперто наполягаючи на своїй першій ідеї: віддати мене на таку роботу, де б я втихомирився.

Я не знаю, доки тривали ці дебати, бо після тяжких денних турбот я солодко заснув, як може заснути тільки людина із спокійним сумлінням, певна того, що виконала свій обов'язок.

Звісно, тої ночі бачив я чудернацькі сни. Снилось мені, що я міністр, що схопив нашого окружного начальника, затиснув йому голову між колін і заходився голити його. Він верещить, як недорізапий цап, з очей йому аж іскри сиплються, але я, знаючи свою міністерську невідповідальність, ні на що не зважаю.

Потім снилось мені, що я митрополит, що схопив благочинного за бороду та й лаюсь у сто богів, немовби скінчив науку в кузні; а потім наче сипав пісок у борошно, а в гас лив воду. І взагалі снів я такі чудернацькі сни, які можуть привертися тільки людині, що заснула під враженням найкращих перспектив на майбутнє, але вранці має прокинутися від батькового паска.

НАВЧАННЯ

Коли настав час іти мені до школи, всі дома аж легше зітхнули, впевнені будиши, що школа — це така пекарня, куди досить вкинути дятину, наче квашене тісто, а вона вже надасть їй потрібної форми і поверне батькам готовісіньку.

Моє навчання — це справжня боротьба за існування та незалежність. Ця боротьба виявилась найперше в моїй суперечці з батьком. Він надзвичайно пишався тим, що його син іде до школи, а я, розглядаючи цю справу з реальної точки зору, вважав, що батько не має достатньої причини пишатися. Потім розпочалася боротьба з шкільним сторожем, що, на прохання мого татуся, просто потягнув мене до школи, за що я і вкусив його по дорозі. Він мені сказав, що мусив усіх з нашої родини тягати отак до школи. Та головна баталія розгорілась під час самого навчання, коли зіткнулися дві важкі й непримиренні обставини: ворожість деяких учителів до мене і моя зненависть до деяких предметів.

Це була справді безустанна і запекла боротьба, в якій, з одного боку, стояли вчителі й наука, а з другого — я сам. Певна річ, у такій нерівній боротьбі я мусив поступатися, втішаючи себе мудрою народною приповідкою, що розумний завжди поступається. А втім, я не міг встояти на свосму хоч би вже й тому, що вчителі в боротьбі зі мною, як зі своїм противником, вдавалися до свого улюбленого, але нечесного засобу, а саме: чи то на лекціях, чи на екзаменах раз у раз питали те, чого я не знав. Таким чином вони позбавили мене всякої можливості досягти успіху в цій боротьбі за незалежність.

А боротьба ця в нашій родині була справді традиційною. Її вели мало не всі мої предки, і особливо їхні нащадки. Один мій родич, наприклад, як вступив до першого класу гімназії, то цілих чотири роки не покидав його, подібно до того, як господар не покидає ниви чи левади, здобувши її після довгих і важких позовів.

Перший клас гімназії він вважав за спадкову власність, звідкіль ніхто не мав права його витурити. Надаємне вчителі запевняли хлопця, що гімназійний клас не можна розглядати як свою власність, марно доводили йому, що на підставі шкільних законів він мусить колись-таки покинути цей клас, але він твердо стояв на

своєму і вперто ходив у той самий клас. Кінець кінцем учителі махнули рукою і терпляче стали чекати, поки мій родич доросте до одруження, тоді напевне муситиме покинути школу.

Другий мій родич, знову, так полюбив школу, що навіть залишився там за сторожа. А був і такий, що довів до розпачу й самих учителів. За три роки свого навчання він не промовив ні слова. Дехто з учителів цікавився хоча б голос його почути, а деяким і терпець увірвався. Вони заклинали його хоч що-небудь сказати. Вчитель математики, наприклад, спробував навіть у розпачі тягати його за вуха, чи бува, не подасть голосу, подібно до того, як натискають гудзик дзвінка, щоб задзвонив. Але він і тут уперто мовчав і дивився на вчителя зухвалим поглядом, властивим нашій родині. Через те його мовчання вчителі навіть не могли виявити, до якої науки він має нахил, бо своєю мовчанкою він дуже вдало це приховував.

Не порушуючи цих світлих традицій, я якимось таки закінчив початкову школу, не стільки завдяки своїй ретельності, скільки батьківській увазі до вчителів. Протягом чотирьох років я старанно ловив мух, робив у зошитах величезні ляпки, різав ножиком парти і вертався додому з такими замащеними пальцями, ніби я навчався в фарбівні, а не в школі.

Наприкінці четвертого року навчання зодягнула мене мати в новий костюм, старанно позастібала всі гудзики, всунула мені в кишеню чисту і дбайливо складену хусточку, зачесала рівненько волосся і сама одвела до школи. Там я перед численними гостями декламував якісь патріотичні вірші, за що благочинний поцілував мене в лоб, окружний начальник погладив по голові, а батько аж заплакав. Це дійство означало, що я вже гімназист.

Але перше ніж я пішов у гімназію, батько довго напучував мене, переконуючи, що відтепер я мушу бути серйозний і думати про свою майбутність; мати благо-

словила мене, а зворушені тітки плакали, мабуть передбачаючи, на які тортури я рокований. Батько у своїй промові особливо наголошував на тому, як мені поводитись, щоб не осоромити його.

Я дуже щиро взяв це до серця і, мабуть би, таки виконав батьківські побажання, коли б учителі на те пристали. Пригадую, одного разу на гімнастиці, прославляючи батька, я розбив собі носа, що ж було на інших уроках, то нехай біг боронить. Колись благочинний казав про вчителів, ніби вони на уроках арифметики говорять про закон божий, на кресленні — про затемнення сонця, то зі мною діялось усе навпаки: учитель мене питає з закону божого, а я йому про затемнення, він мене з арифметики, а я йому з катехізису. Коли б учителі були хоч трохи уважніші до мене, то зуздріли б певний політичний талант у тому, що я ніколи не відповідаю на те питання, яке вони ставлять. Але ж вони того не помітили; ось тут і лежала основа всіх непорозумінь поміж учителями і мною. Тому й не дивно, що наприкінці року я провалився на іспитах з трьох предметів і залишився на другий рік у першому класі.

Я добре пам'ятаю той перший успіх у моєму житті. Коли того ранку я збирався на іспит, мати знову одягнула мене в новий костюмчик з накрохмаленим мереживним комірцем, підстригла нігті, зачесала гарненько волосся, вклала в кишеню чистий носовичок і, поцілувавши, сказала:

— Не осором мене, синку!

Коли я підійшов до батька поцілувати йому руку, він мовив до мене:

— Синку, це твій перший серйозний іспит і перший крок у житті, хотілося б мені тебе нагородити за успіх. Якщо здаси іспит, дістанеш оце, — і він показав мені новісінького золотого дуката, — а як не здаси, то краще й додому не приходь, бо відлупцюю до смерті.

І ось, щасливо провалившись на іспиті, став я перед гімназіальною брамою і почав міркувати: «Хлости мені

не минути, і дуката я не дістану. Дві кари — це забагато! Як би мені звести їх на одну? Краще вже дістати прочухана, коли так судилось, але доп'ясти дуката!»

І раптом в голові у мене свінула щаслива думка. Я прожогом вискочив на вулицю і з підскоком помчався додому, влетів веселий і задоволений до батька й матері, поцілував їм руки і вигукнув:

— Здав, на «відмінно» здав!

У матері й батька потекли сльози радості з очей, батько засунув руку в кишеню, вийняв отого новісінького дуката і віддав його мені, поцілувавши в чоло.

Я, звісно, дістав потім доброго прочухана, але отримав дуката! А втім, це дрібниця, і я згадав її тільки принагідно, аби показати, що один раз у житті навіть і за таке дістав гонорар.

Іншим разом, уже в третьому класі, до якого я все-таки навпіл з бідою дошкутильгав, сказав я батькові, що мені потрібен репетитор з арифметики, бо вона мені й тоді, і все життя завдавала головного болю. Для цього я взяв «найкращого» учня з класу, щоб мене підучував. І батько платив йому за це тридцять грошів на місяць. Певна річ, то був мій товариш, і вчився він ще гірше, ніж я. Під час додаткових занять ми з ним гралися в млинка, а в кінці місяця ділили гонорар. Таким чином, я навіть за погане навчання забезпечив собі платню п'ятнадцять грошів на місяць і витрачав їх з великою присмністю. І це могло б тривати дуже довго, коли б не іспит, де ні я, ні мій учитель не відповіли жодного слова з предмета, якого він мене навчав.

Отак воно якось і йшло, і я переповзав із класу в клас. А як, то й тепер не можу збагнути. Правду кажучи, ми не переходили з класу в клас, а завойовували клас за класом. Усі ми, однокласники, були схожі на чоту добровольців, перед якими поставлено завдання захопити ворожі окопи, і ми дійсно, п'ядь за п'яддю, крок за кроком, з важким напруженням і нечуваною хоробрістю здобували окоп за окопом. Боротьба була

розпачлива, траплялися їй поранені, їй убиті, ми їх залишали на дорозі, але решта, ті, кого минула смертоносна куля, прямували далі, відчуваючи, що небезпека стає тим більша, чим ближча перемога. Бо коли ми завоювали кілька рубежів нижчої гімназії, перед нами виросла грізна фортеця вищої гімназії, озброєна найновішими засобами знищення учнів. На мурах і вежах тієї фортеці були скрізь нацвяховані різні синуси, косинуси, гіпотенузи, катети, корені, логарифми, деклінації, кон'югації і різні смертоносні невідомі величини. Можете собі уявити, скільки треба було хоробрості та самопожертви, щоб голіруч піти на штурм такої фортеці, як вища гімназія.

Але ми не злякались. Падали, проте знову підводилися; були поранені, але протягом канікул видужували і набиралися снаги для нових штурмів, попадали в полон і залишалися по два роки в рабстві в одному класі, а проте наша вперта семилітня війна довела нас нарешті до рішучої битви — до матури.

Коли б вам спало на думку запитати мене, як я міг скласти матуру, то знайте, ви поставили б мені питання, що на нього так само неможливо відповісти, як і навчити слона грати на тамбурині. На такі питання взагалі не відповідають. Логічно міркуючи, з усіх законів божих та людських, з усіх правил виходячи і на моє глибоке переконання покладаючись, я мав би провалитися на матурі, але, як бачите, не провалився, не впав.

Отож дійсно-таки, кожне правило має виняток. Це така мудра річ, що нею, пригадую, виправдовувалась і виправдалася переді мною одна молода дівчина, яка, на протилежність моєму випадкові, провалилась, упала, а за всіма правилами не повинна була впасти. Правда, вона провалилась не на матурі, а на тому іспиті, перед яким життя так часто ставить молодих дівчат. Але і вона на своє виправдання вжила вищенаведені мудрі слова:

— Я знаю, цього не можна було робити, треба було берегти свою честь, свою репутацію, еге ж, знаю це правило, але кожне правило має виняток.

А отримати атестат зрілості — це не така легка і проста річ. Цей атестат — то є офіційний документ, виданий належними органами державної влади, і він стверджує, що людина вже дозріла. У Белграді всім відомий скандаліст Драголюб Аврамович-Бертольд, якого одна влада замикала у божевільню, а друга випускала. А що у нас влада часто мінялася, Бертольдові доводилося то сидіти в божевільні, то виходити звідти. Це йому врешті дуже набридло, він з'явився до влади і зажадав офіційної посвідки, що він нормальна людина. Відтоді Бертольд, маючи таку посвідку, б'є себе в груди і запевняє, що він єдина в Сербії людина, яку офіційно визнано за нормальну. Подібний до цього і атестат зрілості. Коли я його здобув, то мені здавалося, що це документ, на підставі якого я можу робити в житті всілякі легковажні вчинки.

Моїй радості, певна річ, не було кінця-краю. Я, прибігши додому, поцілував матір, сестру, молодшому братові від збудження дав ляпаса; а ще до цього перед школою обійняв і поцілував сторожа, хоч він нічого нам не викладав і нітрішечки не був винний у тому, що я дістав атестат зрілості. Зворушення моє тривало й далі: я обійняв і поцілував сусіда-бакалійника, а потім одну вдовицю, материну приятельку, вигукуючи:

— Добродійко, я зрілий, я зрілий!

Те ж саме я потім доводив і нашій куховарці.

Я також обійняв і поцілував перукаря. Бо вже після перших маніфестацій радощів та збудження згадав і про обов'язки зрілого чоловіка — гоління. Особливої потреби в цьому я не мав, але гоління в моїх очах, як і в очах усіх тодішніх випускників, було немовби якась зовнішня ознака зрілості.

— Панич бажає підстригтися? — зустрів мене перукар з східністю, що властива цій професії.

— Ні, хочу поголитися! — відказав я гордо і сів на стілець, проклинаючи себе, що не можу дістати ногами до підлоги і вони висять у повітрі.

Від тих слів «хочу поголитися!» мені здалось, що я ніби й сам трохи побільшав, немовби в житті стався якийсь злам, неначе я після болісного напруження відчинив важку залізну браму, крізь яку вступлю тепер у новий невідомий світ, немовби переступив поріг, за яким починається пове життя. Тоді для мене слова «хочу поголитися!» здавалися значно важливішими і фатальнішими від Цезаревих слів «Jacta est alea!»¹.

Тим часом, коли перукар поголив мене й витер змилки, я не помітив жодних змін ні в моїй душі, ні на мому обличчі. Те несподіване, те невідоме, що чекало на мене, те життя, в яке я мав увійти, здавалось, було ще далеко, дуже далеко. І єдине, що я відчував, коли йшов з перукарні, було: я поголений, і атестат зрілості у мене в кишені.

Але цим я ще не все сказав про своє навчання. Попереду був ще університет, та університет ми вважали за школу, де не вчать, а лише «студіюють», і це нам здавалося трохи легшим, ми сподівались його якось перебрести. Там навіть хоч би й залишився на якийсь рік довше, то не так воно й соромно, бо, вступивши до університету, ніби стаєш «громадянином», а бути «громадянином» якийсь рік більше чи менше — то вже не велика біда. Іноді навіть і краще бути студентом університету, ніж поліційним писарем в Арилі або молодшим учителем десь у Брзой Паланці.

Але й про навчання в середній школі, де хлопець марнує свої найкращі роки, я ще не все сказав. Школа і шлюб — це два найважливіші періоди в житті людини, бо, як то кажуть, хто добре скінчив школу і добре одружився, той забезпечив собі щасливе життя. Навіть більше того, школа і одруження мають багато спільних

¹ Жереб кинуто! (Лат.)

рис. Так, наприклад, у школі, як і в сімейнім житті, вчишся ціле життя без надії чого-небудь навчитись; і в сімейному житті, і в школі є суворі й добрі вчителі, важкі й легкі предмети. І в сімейному житті, і в школі можна здобути і добру, і погану оцінку, і там, і тут не смієш спізнатись, бо кожна відсутність занотовується. І тут, і там оцінюється твоя поведінка. І в сімейному житті, і в школі можеш провалитися на іспитах, радієш з канікул. Різниця полягає лише в тому, що процес розлучення з жінкою триває дуже довго, а процес розлучення зі школою — одна з найкоротших процедур у світі. Крім того, коли чоловік нарешті доходить кінця науки в школі, він тоді чогось вартий, а коли доходить кінця подружнього життя, то вже не вартий нічого.

Отож з огляду на це я повинен ще багато сторінок цієї книги присвятити школі. Спочатку я думав розповідати по порядку від класу до класу, та коли згадав, скільки сили витратив я, щоб пробитися через оті класи, то втертяв усяке бажання вертатися ще раз до них. Краще я зроблю огляд навчання з кожного предмета. Це буде добра нагода помститися на немилих мені предметах за всі ті муки, що вони колись мені завдали. Але почнемо по ряду — з початкової школи.

ПОЧАТКОВА ШКОЛА

Дитина йде в початкову школу, передчуваючи, що там її битимуть. Марні всі заспокоювання батьків, що того не може бути. Це почуття так глибоко западає в душу дитині, що нарешті стає реальністю, а батьківські запевнення — неправдою. Але вчитель початкової школи, до рук якого я потрапив, був добрий, як погідний день, отож кийок, що висів під іконою святого Сави, скоріше правив за педагогічну декорацію і тільки зрідка ставав знаряддям виховання.

Коли ми увійшли в клас, учитель вишикував усіх за

зростом, а потім посадовив на парти. Найменші посадили на передніх партах, а більші все далі, позаду. Пізніше він почав нас класифікувати за знаннями. Крайні учні сідали на перших партах, гірші трохи далі, а найгірші на задній, що звалась осляча парта. Тоді, коли я вчився в початковій школі, осляча парта як засіб виховання ще існувала. На неї вчитель посадив тих, що зовсім нічого не знали. На мою думку, це була дуже добра заведення, бо таким чином усі незнайки звикали до того, що вони справжні віслюки. Відтоді ж як ті парти скасували, невігласи ніяк не хочуть змиритися з тим, що вони віслюки, тому і в житті осли завжди посідають перші місця.

Впорядковані так на лавах за зростом, ми були схожі на зернятка в кавуні: всі однакові, всі невиразні, всі сопливі, а проте — хто б міг тоді сказати! — тут сиділи поруч один з одним і майбутній міністр, і майбутній розбішака, і майбутній архісрей, і майбутній лихвар, і майбутній каторжник, і майбутній біржовик-мільйонер. Яке б то щастя було для людства, коли б уже тоді на малій дитині можна було розпізнати, що з неї вийде. І може, ми особливого нічого не зробили б, та проте хоч би дітьми надавали добрих духопеликів майбутнім міністрам, архісреям, біржовикам-мільйонерам.

Спочатку ми нічого не вчили, тільки вчитель розпитував нас, як кого звати, але найбільше цікавився заняттям наших батьків.

— Хто твій батько?

— Візник.

— Добре, сідай. А твій?

— Ковбасник.

— Ось як... ковбасник? Тоді перекажи привіт батькові. А твій?

— Зеленяр.

— Зеленяр? Перекажи і ти батькові привіт.

Ми спочатку не розуміли значення тих вітань, але пізніше, коли вчили притчу про доброго та поганого

хлопчика, то зауважили, що в кожній новій розповіді вчитель міняє походження юнаків відповідно до того, як батьки віддячували за його привітання. Так, наприклад, коли ковбасників син одного дня приніс чотири кільця ковбаси, то притча була така:

«Жили собі два хлопчики, Сима і Ненад. Сима був син візника, неслухняний, дурний, паскудний, а Ненад — син ковбасника, дуже поштивої людини, чесно-го, зразкового громадянина. Ну, звичайно, і син був на батька схожий: хороший, добрий хлопець...»

Коли, скажімо, зеленярів син не знав уроку, але приніс учителеві сьогодні, вчора або кілька днів тому двадцять головок капусти і три вінки цибулі, то вчитель так йому радив:

— Бачиш, синку, в тебе чесний і шановний батько, треба тобі за його прикладом іти. Сьогодні тобі дарую, але дивись, завтра вивчи. Привітай батька!

А коли син могильника не знав уроку, тоді вчителів докір був такий:

— З тебе, синку, нічого путнього не вийде. І твій батько рідний не викопас тобі могили, бо закінчиш ти на шибениці!

Отже, від становища батьків залежала оцінка наших успіхів та поведінки. Так, наприклад, за найкращого учня у нас вважався син ковбасника, за ним син м'ясника, потім бакалійника і, нарешті, зеленяра (і то з того часу, коли той став посилати, крім зелені, ще й курчаток та індиків), а на останніх партах сиділи син могильника, музиканта, візника і взагалі сини батьків «непродуктивних» професій.

До непродуктивної категорії належав спочатку і мій батько як торговець, а тому і з мене був поганий учень. Та коли я два-три рази (на різдво, на великдень та на Новий рік) приніс учителеві дещо загорнуте в білу серветку, то одразу перейшов на першу парту, і притча тепер була ось яка:

«Жили собі два хлопчики, Сима і Ненад. Сима був

син візника, поганий, неслухняний, безглуздий паску-
да, а Ненад — син крамаря...»

Вже потім, закінчивши початкову школу, ми могли й підрахувати, скільки кому коштувала наука читання та письма. Так, наприклад, Сімі Янковичу це коштувало триста вісімдесят яєць, Пері Вукичу дві пари гусаків, п'ять пар курчат і сто сорок яєць, Миленку Пуричу сто головок капусти, сімнадцять вінків цибулі й десять пар телячих ніжок на холодець; Янкові Поповичу двісті дев'яносто чотири кільця ковбаси, чотири окости, чотири сальцесони, два куски сала і одинадцять кіло поребрини.

Це була, так би мовити, ціна письменності, виражена матеріальною цінністю. Шкода, що тепер уже немає таких ідеальних відносин поміж учителем та учнями: отже, зникла й міра, якою можна було б оцінити письменність. Чи не від цього і набула неписьменність такої високої ціни?

В початковій школі навчилися ми отченаша, абетки та лічби до ста.

Отченаш витовкли ми напам'ять і бурмотіли його, немов якісь магічні слова, приблизно так, як ворожка белькоче заклинання, не розуміючи ні сенсу, ні значення. З такою молитвою, нічогосінько не тямлячи, зверталися ми в один голос кожного дня до бога. Та й не дивниця, що ми нічого не розуміли, я певен, що й сам господь бог, до якого ми зверталися, теж не міг нічого второпати, бо інакше він поліційними засобами заборонив би оту верескотню, що звалася молитвою.

Щодо абетки, то з нею вийшло непорозуміння. Коли я почав учитись у початковій школі, то застав ще тридцять дві літери, але невдовзі після цього двох не стало. Пам'ятаю, вчитель дуже розлютився, що ці дві літери зникли ¹.

¹ Внаслідок застосування реформи Вука Караджича з абетки викинули дві літери — твердий і м'який знаки.

Ми не були певні, чи, бува, хто з нас не вкрав їх, або, скажімо, проковтнув, або вони, можливо, впали з учительового столу, та сторож, замітаючи, викинув їх на смітник; а то, може, сам учитель замкнув їх у шухляду і не хотів нам показувати.

Примирились ми з тим фактом у дуже чудернацький спосіб. Якось учитель пояснював нам, що в людни є тридцять два зуби і це відповідає кількості літер в алфавіті. Нам, дітям, здавалось, що на кожному зубі висить літера, а зуби немов схожі на клавіші від рояля, і навіть учень Сретен Алексич, що пом'якшені *ць, чь, дзь і джь* не міг вимовити окремо, а вимовляв як один звук, скаржився вчителю, що в нього випало три зуби, на яких ці літери висіли, і тому він не може їх вимовити. А коли вчитель з'ясував, що в дітей тільки тридцять зубів, а два зуби мудрості виростають значно пізніше, вже в дорослих, ми остаточно впевнилися, що він сховав оті дві літери в шухляді, бо для них немає зубів.

А взагалі абетку ми вивчили досить легко, дякуючи методі, що її застосував учитель.

Він звичайно починав так:

— Милане, ти бачив коли жабу?

— Еге, пане вчителю!

— Чи ти її запам'ятав?

— Еге ж!

— Правда ж, у неї зверху голова, знизу хвіст, а збоку чотири лапи, дві витягнуті вперед, а дві назад?

— Еге ж!

— Ну-то дивіться! — і писав крейдою на дошці літеру «Ж», яка всім нам тоді здавалася жабою з головою, хвостом і чотирма лапами.

Так він і для решти літер знаходив порівняння: Б, наприклад, калаталка, якою цигани б'ють у бубон, Г — шибениця, О — діра, Ш — тин, що ним огорожено садок, Х — козла, на яких пиляють дрова, У — вила, Т — вішалка на одягу, Д — турецький відхідок, а Ф —

тітка Перса, сторожева жінка, що завжди кричала на нас у коридорі, підперши руки в боки, і була дійсно схожа на літеру «Ф».

А запам'ятавши все це, ми дуже легко писали на дошці будь-яке слово, коли вчитель викликав нас.

— Напиши, Йоване, слово «бог».

Йован, звичайно, спершу збентежитья, а вчитель тоді їй підказує:

— Калаталка, діра, шибенця.

І слово миттю з'являється на дошці.

— Ану ти, Перо, напиши слово «тут».

Звичайно, що й Пера збентежитья, доки вчитель йому не підкаже:

— Ну, уяви собі ягня на вилах поміж двома вішалками на одежу.

І Пера вмент згадує та пише слово.

Отак ми і вчилися і нарешті вивчили абетку.

З цифрами також не було великих труднощів.

З'ясовуючи нам *один*, учитель показував один палець, з'ясовуючи *два*, показував два пальці, і так по ряду, поки не доходило до п'яти на одній і чотирьох на другій руді. Та коли дійшло до десяти і треба було з'ясувати значення нуля, то й сам учитель спіткнувся. Він вживав різних засобів, але марно: хоч як він пояснював, а ми його не розуміли.

— Нуль, діти, це ніщо, але може бути й щось. Коли він сам, то ніщо, не вартий і півлюльки тютюну, а коли його поставиш біля одиниці, то буде десять, а біля двійки — двадцять! Чому це так — бог його святий знає, але так воно є. Це не легко з'ясувати! Ось, приміром, моя жінка... Поки вона не вийшла за мене заміж, то була ніхто й ніщо. Зрозуміло? А як вийшла за мене, то стала пані вчительша. Так чи ні?

— Так, так! — вигукує весь клас.

Ну й, звичайно, з того часу нуль був для нас ніби жінка, а кожний десяток — подружжя. В нашій дитячій

уяві всі жінки міста були нулями, а всі цифри біля них — їхніми чоловіками.

Навіть деякі люди ніби скидалися на цифри. Так, наприклад, окружний начальник та його жінка нагадували число 90. Але це не була безпідставна уява, таке велике число взяли ми не з огляду на високе урядове становище начальника, а тому, що пан начальник справді скидався на дев'ятку. Він мав короткі, тонкі ноги, а черево, груди й голова над ними, злиті в одне ціле, нагадували бочку, що своєю вагою перетягус наперед. Лікар та його дружина були в нас за число 70, бо в нього над усією тонкою постаттю, немов гак у сім'ю, стирчав довгий ніс; один із тих носів, якого лиш і не замочили лікареві предки, переходячи Червоне море, а потім, діставшись через Іонійське море в Європу, остаточно закріпили за собою.

Директор гімназії з жінкою нагадували нам число 10, не тому що одиниця була директорова улюблена оцінка, яку він щедро ставив учням, а тому, що був худий і довгий, як телеграфний стовп. Директор банку з жінкою скидалися на число 50, бо живіт йому так запав усередину, що він цілком був схожий на п'ятірку. Так само і для кожного іншого десятка ми знайшли відповідне подружжя. Єдиний, хто нас збивав з пантелику, — це благочинний, що в своїй рясі здалеку не дуже різнився від попаді, і тому, здавалось нам, вони були схожі на два нулі. Цими порівняннями ми дуже вдало користувалися, бо коли вчитель викликав до дошки і велів, скажімо, написати число 70, ми згадували лікарєвого носа і миттю писали загадане число.

І все йшло добре доти, доки одного дня вчитель не написав на дошці числа 100. Ми попали в жахливу скруту, бо такої полігамії ніяк не могли збагнути.

— Не розумієте, звичайно! — сказав учитель, передбачаючи всі труднощі пояснення. — Я знав, що ви не зрозумієте. А якої б ви заспівали, коли б я вам сказав,

що існує й таке ось число! — І він узяв крейду та й написав на дошці число 7 000 000.

Ми всі вжахнулись, бо уявили собі сердегу лікаря з величезним гаремом і, не досить обізнані з добрими та поганими сторонами людського життя, відчували до нього огиду. А вчитель, бачивши, що якось та треба з'ясувати число 100, почав нам тлумачити:

— Один — це, скажімо, чоловік. Так?

— Так! — відповів хором клас.

— А оцей перший нуль, приміром, його жінка. Так?

— Так.

— Ну ось, а той другий нуль — це його родичка, яку іноді вони беруть з собою на прогулянку. Тепер зрозуміло?

— Зрозуміло!

Ми дерли горло, що розуміємо, хоч насправді нічого не тямимо. Ну хай там присєднається до жінки одна родичка. А який би вигляд мав, припустімо, бідолашний директор банку з запалим животом, якби за його жінкою пленталося ще п'ятеро її родичок? Хіба б він не був схожий на буксир, що тягне з надлюдським зусиллям проти води шість барж?

Всі оці справи дуже бавили нашу дитячу уяву, але, мушу признатись, і допомогли разом з абеткою вивчати й числа, а також закінчити початкову школу.

А тепер гайда в гімназію!

ЗАКОН БОЖИЙ

Коли ми вивчали закон божий, то мені надзвичайно подобалась віра поганська. А сталося це, мабуть, тому, що наш богослов, викладаючи християнську науку, так не по-християнському лупцював нас, що й досі, слухаючи в церкві проповідь про християнське милосердя, я озираюся на всі боки, чи не телепне мене часом митреполит патерицею по голові або дякон кадилом. Це

тільки ще раз доводить, який глибокий слід залишають у душі враження раннього дитинства.

Я згадую, наприклад, як через сім худих корів з'їв сім таких міцних духопеликів, що про жирних корів уже не насмілювався й писнути. Або діва Марія і Марія Магдалина ніяк не йшли мені в голову. Через цю останню, себто через Магдалину, мусив я одного разу скинути штанці перед цілим класом, лягти на лаву, де мені всипали дванадцять різок по голому тілі. Відтоді мене охопив такий страх, що й досі, зустрічаючись із жінкою, на ім'я Магдалина, я ніяк не насмілююсь скинути перед нею штани.

Бували лекції, що не завдавали труднощів. Так, наприклад, Адам і Єва видались мені дуже симпатичні, мабуть, своєю наївністю, а можливо, й тому, що перший гріх кожної жінки взагалі приємна річ. Проте коли Адам і Єва були симпатичні, то їхні діти завдавали жахливого клопоту. Через відому фірму «Каїн та Авель» діставав я тричі доброго прочухана. Одного разу за те, що сказав, ніби Авель убив Каїна, вдруге — за те, що сказав, ніби вони були апостоли, а втретє — добре не пам'ятаю, але, здається, за те, що сказав, ніби Каїн продав Авеля єгипетським купцям за тридцять срібняків.

А що було реготу на річних іспитах! Голова комісії аж хапався за живіт і кричав:

— Іди вже, дитино, хай тобі сто кіп чортів, вже скільки років я не сміявся так солодко!

А вчитель-екзаменатор тричі замахувався на мене кулаком, проте стримувався з огляду на урочистість моменту. Лише крізь зуби спом'янув батька й матір.

Та відомо, коли вже раз посковзнувся, то далі все піде шкереберть. Так і тут, коли мені благочинний поставив питання про Адама і Єву, щоб хоч цим найлегшим і найприємнішим для мене оповіданням витягти мене з халепи, я почав так:

— Адам і Єва найперші люди... Перші люди... Адам

був перший чоловік, а Єва була перша жінка. І вони, як перші люди, жили в раю. І вони дуже гарно жили, але одного разу Адам укусив Єву... укусив Єву і через те господь бог зламав йому ребро...

І далі, на втіху голові комісії, все пішло на такий манір. На іспиті я так вдало перемішав Старий і Новий завіт, як добрий гравець перемішує дві колоди карт. Панотець двічі зупиняв мене, та голова комісії підбадьорював і велів казати далі, звертаючись до панотця із словами:

— Та нехай говорить, прошу вас, хоч насміємося досхочу.

А я тим часом убгав дванадцять Христових апостолів у Ноїв ковчег, про Содом і Гоморру сказав, що це храми, де Христос із успіхом проповідував своє учення: «Люби ближнього свого». Про Христа сказав, що він сорок днів провів у китовім чреві, готуючись до свого закону божого. Про десять заповідей божих сказав, що їх Іуда продав на горі Арараті, й, нарешті, закінчив тим, що на питання, хто такий Пілат, відповів, що Пілат — це син Мойсеїв, що від нього народилося велике плем'я, і що, доконавши цього діла, він умив руки.

А втім, я й досі не розумію, що в моїх відповідях було смішного і чому так солодко реготав голова комісії. Закон божий для мене, як і для більшості християн, ще й донині — збірка чудернацьких та неймовірних оповідок, і я не вважаю, що то був занадто великий гріх переплутати всі притчі так, як я це зробив. Я не певен, чи більше знає про християнство той, хто розповів би всі притчі так, як вони записані в біблійі.

Але, правду кажучи, панотець спинявся не тільки на біблійних притчах. Він залазив і в суть християнського вчення, і саме через ту суть ми ледве не загинули всі до одного. Так, наприклад, він довго і докладно розводився про засади Христового вчення. Ми вельми уважно слухали, вступивши в нього очі, себто дуже пильно

стежили за його руками, боячись, щоб часом не затопив кому в ухо.

Наступного разу панотець, звісно, запитував те, що ми перед тим чули:

— Яка перша основна заповідь Христового вчення? — питає він першого між нами, на кого впав його погляд.

Цей бідолаха встає з місця і мовчить, наче води в рот набрав.

Панотця вже розбирає гнів, і він питає вдруге.

Учень мовчить з витривалістю перших християн, що стояли перед судом поганських тиранів.

— Яка перша заповідь нашого Христового вчення, йолопе чортів? — грізно верещить піп, а пальці йому вже стискаються в кулак.

А коли учень не відповідал і цього разу, він гримас:

— Милосердя! — і так немилосердно затопить учня у вухо, що йому аж іскри посиплються з очей.

Тоді піп звертається до другого:

— Скажи мені, яка друга основна заповідь Христового вчення?

Цей сердега чухає потилицю і стежить поглядом за поповими руками, щоб передбачити, з якого боку хлясне друга основна заповідь Христового вчення.

— Любов до ближнього, дурний осле! — кричить піп, не добувши відповіді, а той грішник мацає себе за носа, щоб перевірити, чи заповідь любові до ближнього не сфарбувала його в червоний колір.

Третій учень, відома річ, також не знає, яка третя заповідь Христової віри.

— Великодушність, нікчемо ти чортова, але не для тебе! — репетує піп і щосили крутить бідолашу за вуха.

Всі ми тремтимо, як миші перед котом. Нас у класі тридцять і четверо, і якщо Христове вчення має стільки ж заповідей, то, певно, судилося нам загинути, як першим християнським мученикам, що були кинуті на арену на ласку й неласку хижих звірів.

Ось за таких обставин я й полюбив поганське много-

божжя і вельми жалкую, що ми не залишились у тій вірі.

Бо перше: що більше богів, то менше основних заповідей.

Друге: багато богів не можуть бути такі небезпечні, як один бог.

І третє: коли б було многобожжя, ми б не вчили у гімназії закону божого.

СЕРБСЬКА МОВА

— Це ти той осел, що минулого разу не знав уроку?

— Еге ж, — відповідаю я, задоволений, що вчитель так добре пам'ятає мене.

— А чи не в тебе я бачив у письмовій роботі чорнильну пляму, яку ви, школярі, звете лянкою?

— Так, так, у мене! — підтверджую я, аж сяючи від захоплення, що вчитель і це так добре запам'ятав.

— Я ж казав тобі, коли будеш і далі такий неуважний та недбалый, то покараю тебе. — Я підтверджую й це, але вже без захоплення, а вчитель бере ручку, ставить мені одиницю та посилас правильним граматичним реченням за дошку, на коліна.

— Будеш клячати до кінця уроку і вчити відмінювання зворотних займенників. А як вивчиш, скажеш мені, я виправлю оцінку, і тоді сядеш на місце.

Але до кінця уроку я так і не вивчив того проклятого відмінювання і стояв на колінах, доки задзвенів дзвінок. Це відмінювання завдало нам особливих труднощів. Згадую, наприклад, як я мучився, вивчаючи п'ятий відмінок іменника «пес». Решта відмінків ще сяк-так шкутильгали, але п'ятий однини (небіжчик кличний) ніяк не ліз мені в голову, і я не вмів його утворити.

І не тільки мені, а й усім довкола цей відмінок завдавав великого клопоту. Мій старший брат, що вже був у вищих класах і, здавалось би, пройшов цю науку, не

мав ні разу справи з цим відмінком. А менший брат сказав мені, що від іменника «пес» кличний відмінок буде «щенья». Батько не міг на це нічого відповісти, бо граматики не має жодного зв'язку з торгівлею, і тут, здається, діє таке правило: що менше граматики, то більше прибутку.

Питав я і в бакалійника, нашого сусіда, пояснивши йому добре, що таке п'ятий відмінок, і він мені відповів:

— Коли я кличу щеня, то кричу: «Куч, куч, куч». А коли проганяю, то кажу: «Геть!» А там бог його святий знає, що це за п'ятий відмінок!

Нарешті спитав я й батюшку, коли той нагодою був у нас на вечері, бо я з глибокою пошаною ставився до його вченості, але й він збентежився і не міг відповісти.

— П'ятий відмінок, п'ятий відмінок! — забурмотів він, турбуючись про те, щоб перед моїми батьками не знизити свого авторитету як ученої людини.— А скільки відмінків ви вчите?

— Сім.

— Сім? — здивувався благочинний.— Е, це забагато! Це, далекі, забагато!

— Забагато! — зітхнув і я.

— Я зовсім не розумію,— звернувся благочинний до моїх батьків,— для чого їм стільки відмінків! Це просто зла вчительська примха! Ну хоч би взяти Німеччину: така велика й сильна держава, і то має тільки чотири відмінки. Або Франція, Англія: все великі, могутні держави, а не мають більше, ніж чотири відмінки. А що ми проти них: жменька землі, якихось кілька округ, і на тобі — сім відмінків. То хіба ж це не примха, коли не по своєму ліжку простягаєм ніжку?

Ті батющині думки, по суті, були для мене дуже втішні, та, на жаль, нічим не допомогли мені перед учителем. Він уперто вимагав від мене, щоб я ска-

зав, як буде п'ятий відмінок іменника «пес», на що я відповідав не менш упертим мовчанням — одною з моїх особливостей, якою я дуже часто відзначався в школі.

А як цей учитель гострив зуби на відмінках, покаже пригода нашого учня Станоя Стамболича.

Якось пополудні, у великий піст, він підняв руку й попросився:

— Пане вчителю, дозвольте піти у дворі...

— Скажи, Стамболичу, правильно це речення, тоді пущу, — перебив його вчитель.

Стамболич збентежився, почав крутитися, потім розпачливо попросився вдруге:

— Пане вчителю, дозвольте піти у дворі...

— Скажи правильно, тоді пущу.

Стамболич закрутився на місці, йому аж піт виступив на лобі, почасти від відмінка, а почасти від тої потреби, задля якої він просився вийти. Товариші йому шепочуть, підказують, а він, зрошений потом, завинув ногу за ногу... Нарешті таки дочув, що йому товариші підказували, і вигукнув:

— Надвір!

— Ну ось, тепер правильно, тепер можеш іти! — сказав учитель.

— Еге, тепер уже пізно! — промимрив Стамболич, знітившись і похнюпившись.

Та й не тільки з відмінками доводилося нам воювати. В граматиці повно й інших гачків та шпильок, і коли щось прогавив, то так і дивись — або тебе зачепить, або вколе.

Є, наприклад, слова, такі примхливі та слизькі, як істеричні жінки. Вони з'являються щоразу в іншому вбранні. І це не випадкове порівняння, бо я сам, вивчаючи граматику, помітив, що ця наука має багато жіночих особливостей, або, коли хочете, жінки мають багато граматичних ознак. Я не кажу тут про невизначений та наказовий спосіб дієслів: про них можна

сказати, що то виключно жіночі форми вислову, а про те, що в кожній жінки, як і в іменника, є ознака, що по ній можна впізнати, якого вона роду. Крім того, жінки, як і іменники, завжди мають кінцівку і дуже охоче міняють її в кожному відмінкові.

Є між словами і такі, що з'являються *à la Fregolli* у всіх можливих виглядах. Вийде вчитель до дошки і напише слово «чорний», а потім зачне розвивати якусь математичну формулу, супроводячи її незрозумілими поясненнями: «Старослов'янське «он» перед глухим «юс» переходить в новослов'янське...» і т. д. Або: «Юс» переходить у «ціс», «ціс» переходить у «біс» і т. д....» аж доки слово «чорний» не стане «білий».

Згадую одну лекцію з історії Сербії, яку вчитель закінчив так: «В битві під Вельбуджем 1330 року, де загинув болгарський цар Михайло, особливо відзначився молодий сербський король Душан. Місто Вельбудж, біля якого відбулася та битва, зветься тепер Джустендил. Як від слова «Вельбудж» утворилося слово «Джустендил» — історія неспроможна з'ясувати, а граматика із цим упорається.

Учителі в цьому відношенні зайшли так далеко, що, випередивши Воронова¹, здатні були півня перетворити на курку і навпаки, — тож не дивно, коли я, та й багато інших моїх товаришів, вертаючись від дошки і відповівши урок, були певні, що отримали четвірку, а вона, як «юс», переходила в «он», «он» — у твердий знак, твердий знак — у м'який, і в кінці чверті виходила двійка.

Беликого лиха нам завдавали ті мінливі слова в граматиці, але ще більшого — розділові знаки, що, здається, тільки для того й вигадані, аби зчинити якнайбільшу плутанину. Крапки, коми, знаки питання, оклику і ще ціла купа різних знаків, що їх бідолашний шко-

¹ Воронов — російський лікар, що займався питанням відмолодження.

ляр мусить знати, де поставити, хоч ніхто його не зобов'язує пізніше в житті їх уживати. Я й тепер знаю одного чиновника, що вивчав граматику так, як і я; він бідкався, що тільки граматика й заважає йому в житті.

— Візьмімо хоч би оті знаки,— скаржився він мені.— Раніше я писав, писав, писав, напишу, бувало, слів, як бісер на жіночому тепелуці¹. Отож, прошу, скажи мені, чи дуже прикрасили б крапки й коми жіночий тепелук? А втім, знак оклику ще можна вживати. Коли я пишу комусь старшому від себе по службі, то докину знак оклику. Але наш секретар дійшов уже до того, що ставить його навіть у кінці такої фрази: «Ти осел!» То хіба ж це не значить компрометувати не тільки самий знак, але й цілу граматику, бо якщо вже ти осел, то хоч не будь ним у граматиці.

А відомий ще й такий випадок: командирові однієї прикордонної чоти полковник повернув рапорт, щоб той поставив крапки та коми, бо рапорт був написаний так незрозуміло, що ніяк не можна було розібрати, чи в сутичці на кордоні загинув ватажок контрабандистів, чи сам чотар, що подав рапорт. Командира, який ніколи в житті не дружив з крапками й комами, більше того— навіть ворогував з ними, ця полковникова забаганка поставила у скрутне становище. Йому легше було вести цілу ніч бій з двадцятьма п'ятьма контрабандистами, аніж поставити у своїм рапорті таке ж число крапок та інших знаків. Щоб збутися цієї халепи й виконати полковників наказ, він узяв чистий аркуш паперу, поставив на ньому десять крапок і п'ятнадцять ком, приклав до свого рапорту і вернув його командирові з проханням розставити крапки та коми на належних місцях, а зайвину вжити по своїй уподобі.

Я не візьму втямки, чому нам оті крапки та коми завдавали такого клопоту, бо дуже добре пам'ятаю, що

¹ Тепелук — гаптована жіноча шапочка.

вчитель вельми розумно пояснив їх уживання. Він нам ясував так:

— Пасажирський поїзд має пройти шлях від Белграда до Ніша. Зрозуміло? Коли він пройде цей шлях, себто прибуде у Ніш, то виконає те, що задумав, а саме: виїхати з Белграда і прибути в Ніш. І він задумане виконав. А кожна закінчена думка є речення. Поїзд закінчив свою думку, став і не йде далі, а отже, і в кінці речення треба сказати: «Стій, досить!» Так це «стій, досить» і позначається крапкою. Отож у кінці речення ставиться крапка. Ось як! Зрозуміло? Але поїзд не може йти з Белграда до самого Ніша, піде не зупиняючись, бо це дуже довга путь. Він то чекає зустрічних поїздів, то зупиняється набрати води, то йому треба висадити одних пасажирів та взяти інших, або що-небудь вивантажити чи навантажити. Отож він мусить зупинятися в одному місці довше, в другому коротше, залежно від того, скільки пасажирів сходить та сідає. Тому, як бачите, на залізниці є і більші, й менші станції, так звані полустанки. Кожна велика станція, де, скажімо, розминаються поїзди, де є ресторан, в якому пасажирів можуть перекусити, це вам крапка з комою, а полустанки, де поїзд зупиняється лише на хвилинку, то вам кома. Отож одне велике речення може складатися з кількох малих, і кожне з них виділяється крапкою з комою, тому в кожному реченні може бути більше або менше ком, біля яких можна перепочити. Чи ясно вам тепер?

Звичайно, ми всі сказали, що нам усе ясно, хоч і нічогісінько не зрозуміли, бо після вчительового пояснення вели поміж себе такі розмови:

— Все-таки, мабуть, ота крапка в Ніші, що на самому кінці шляху, мусить бути більша, ніж младаєнацька або чупрійська? — питає Живко Янич.

— А чи там, де крапка з комою, встигнеш пообідати, чи, може, тільки вистачить часу з'їсти бублика? — міркував Стева Радойчич.

— Ну гаразд, коли там, де зустрічаються поїзди, кожний поїзд має свою крапку з комою, то, мабуть, їх там багато збіжиться, отих крапок і ком, — міркував Йовица Станкович.

Знак оклику і знак питання вчитель нам пояснював уже не так складно, але згодом, у житті, ми побачили, що те пояснення було не зовсім точне. Так, наприклад, вчитель казав, що знак питання можна ставити лише в кінці питального речення, тоді як у житті знак питання можна ставити й після слів: «пошана», «любов», «патріотизм», «благородство», «вдячність», «вірність», «дружба» тощо, незважаючи на те, чи вони стоять у кінці речення, чи всередині. Або коли хочете, знак питання можете ставити скрізь, де ваша воля, і, повірте, він завжди буде на своєму місці. Починаючи від народження аж до самої смерті, до кожного явища в житті людини пасуватиме знак питання.

Що ж до знака оклику, то він у житті найчастіше вживається у відозвах, на партійних зборах, при освідченні, ось тому-то ми його значення дуже легко схопили.

Що таке дві крапки, ми зрозуміли аж тоді, коли почали вчити фізику, бо і вся ця наука складається з різних а, б, в. Кожне правило, кожне визначення має свої а, б, в. Стане вчитель на кафедру і почне правило: так і так, так і так, а потім додасть: «Отже: а) те і те, б) те і те, в) те і те».

Так ми і втімили, що після «отже» треба завжди ставити дві крапки.

Крапка з комою — це якийсь гермафродитський знак — ні крапка, ні кома. Можеш його ткнути, де хоч, — суть справи не зміниться. Один з моїх друзів, Ілля Сушич, ставив його, коли підписувався, після прізвища, і нічого, дуже добре і там стояв.

Три крапки — це знак, що означає незакінчену думку. Але ми ніяк не могли збагнути, як то думка може бути незакінчена: коли вже почав її, то, будь ласка,

й закінчуй. Коли б ми спитали вчителя, він би, напевно, відповів нам так:

— Із Бєлграда до Ніша йшов поїзд, та біля Сталаца зіткнувся з іншим поїздом, наслідок — трос вбитих, одинадцятєро пораниєних. Далі поїзд не може йти. Оце і є незакінчена думка, тут треба ставити три крапки!

А таких несподіванок, як зітєнення двох поїздів, буває в житті багато, тому три крапки — справді, дуже корисний знак. Так, наприклад, злодій засунув руку в чужу кишеню, а тут зненацька наєкає поліція. Це справді незакінчена думка, що позначається трьома крапками... Або візьмімо тає: юнак біля воріт освідчується в коханні своїй товаришці, студентці, і щойно він обійняв дівчину, з'являється її батько. І це також незакінчена думка, що позначається трьома крапками... Або завітав панок до молодої дами, коли чоловіка нема дома, і щойно молода господиня сіла на коліна до розніженого коханця, аж несподівано шелесть у хату чоловік. І тут думка незакінчена, і після такого речення в житті йде кілька крапок, а іноді й кілька знаків оклику.

Ось такі знання про розділові знаки ми винесли зі школи, а потім доповнили їх у житті.

Але для того, щоб вони завдали нам якнайбільшої замороки, вчителі, крім усного викладання, загадували нам ще й писати твори, щоб ми навикли висловлювати свої думки і вживати розділові знаки.

Ці стилістичні вправи, які часто правили вчителям за розвагу, щоб на перервах в учительській досхочу посміятися, звичайно схожі на листи пожежників до куховарок, на прохання зеленярів до сільських управ і на рапорти, що їх нічні патрулі подають комендантам. Учителі сєрбської мови, мабуть, саме для того й дають дуже часто такі вправи, щоб поповнити свою колекцію школярських глупот. А щоб ці глупоти були солідніші, щоб можна було краще посміятися, вони ви-

бирають такі теми, на які й самі не змогли б нічого написати.

Згадую, наприклад, скільки клопоту завдала нам письмова вправа на тему «Спечи й скажи». Для вчителя це просто. Кінчаючи урок, він каже: «Діти, ось вам завдання на наступний тиждень — «Спечи й скажи». І він не думає, що для нас це було так само ясно, коли б він сказав таке: «Діти, на той тиждень напишіть твір на тему «Біфуркація патагонців у відношенні до осциляції ескімосів».

Я питав старшого брата, який уже закінчував школу, що це таке: «Спечи й скажи», але він не міг цього пояснити. Лише сказав:

— Слово може бути печене, а може бути й варене, пряжене, смажене.

Можете собі уявити, що понаписували ми в наших творах: «Спечи й скажи». Живко Средоєвич увесь твір написав кількома словами. Ось вони:

«Найкраще слово тоді, коли воно печене, і лише того можна вважати за мудрого, хто говорить печеними словами!»

Другий, Сима Ягодич,— хто й зна де був натхнений цією філософією,— написав таке:

«Слово не треба випускати з рота, поки воно зовсім не спечеться. А слово може спектися, коли нагріється стілець у хаті, тоді на тому стільці сиди доти, поки не спечеться слово, і в той же час учи сербську граматику як найважливіший предмет, тому що без мови людина жити не може!»

А третій, Остойя Попович, син сільського попа, отак по-простацькому з'ясував справу:

«Все, що входить в рот, треба, щоб було печене. А в рот входить пиріг, ракія, ягня з рожна, а тому і все, що виходить з рота, треба, щоб було печене. Але з рота, крім усього цього, виходять і слова, тому й треба, щоб і слово було печене».

Іншим разом учитель дав нам роботу на тему

«Пізнай самого себе!». На цю тему пригадую тільки один твір такого змісту:

«Коли людина не має нагоди пізнати кого іншого, то не погано, щоб не нудитися, пізнати самого себе. Найлегше кожний може пізнати самого себе в дзеркалі. Коли дзеркало добре, то людина побачить свої гарні риси, коли ж погане — побачить у ньому свої погані риси».

На тему «Пізнай самого себе!» я не написав жодного слова, бо не зміг нічого вимудрувати. Як і тоді, так ось і дотепер, я на цю тему відповіді не знаходжу.

ІСТОРІЯ

Історія, без сумніву, корисна насамперед тому, що учні привчаються з неї вимовляти жакливі слова, і коли тут наламають язика, то вже легше їм вимовляти різні карколомні визначення з фізики, хімії та вищої математики. Бо й справді, володарі стародавнього світу мали такі жакливі ймення, що треба було мати факірську потугу, щоб їх вимовити. Та й не тільки жакливі, мені здається, імена ті були зовсім не царські. Ну який же це король, питаю вас, коли він зветься Узпретезен, Чандрагупта або Кудурнагупта? Уявіть собі народ, що захоплено вітає свого короля такими словами: «Хай живе його величність Узпретезен Перший і її величність Узпретезениха!» Я гадаю, такі імена — достатня причина, щоб у народу зменшилася прихильність до династії, тим більше, коли взяти на увагу, що він був не один, що ті Узпретезени сіли на плечі егіпетському народові й царювали якихось дві сотні років під тим огидним ім'ям.

І хоч би їх було один чи два, а то всі стародавні часи повні таких жакливих імен, що легше продертися крізь непролазні американські джунглі, ніж крізь стародавні віки. Всі, мабуть, пам'ятають того проклятушого Артаксеркса, на якому стільки поколінь ламало язика. По-

ки ми не чули слова «Артаксеркс», то ламали язика тільки такими народними скоромовками: «Піп посіяв біб» або «Іде Прокіп через окіп, несе Прокіп окріп через окіп, назустріч піп, каже Прокопу — дай окропу» і таке інше.

Але щойно ми почули ім'я Артаксеркса — покинули всі народні примовки та вхопилися за Артаксеркса і почали на ньому ламати язика та закладатися. Сяде, бувало, нас п'ятеро-шестеро в коло, покладаємо кожний по гудзикові як заклад, і хто вимовить слово «Артаксеркс», той і виграє.

Звичайно, ми вигадували й інші способи, щоб запам'ятати решту імен, які нам завдавали таких мук.

У наші часи невідомі були ні футбол, ні теніс чи яка інша гра сучасного спорту. Ми тоді гралися в м'яча, в невільників, у довгої лози. Про м'яч можна сказати, що це справжня спортивна гра, а ось у невільників ми гралися з цеглинами і закінчували аж тоді, коли розбивали кому-небудь голову. Третя гра, сніджасс¹, залишилась нам від турків разом з халвою, бузою й морозивом. Гралися ми в такий спосіб, що один з нас, кому підходила черга, нагинався, а решта перескакували через нього, намагаючись не зачепити його ні ногами, ні руками. Збиралися ми вп'ятьох-ушістьох, ставали в коло, і один починав рахувати ось такими незрозумілими словами: ігіс, іп'ік, ушур, топідущур, сойле, манойле і таке інше, або ще такими: ендем, діну, саракатіну, саракатіка, така, елен, белен, буф! На кого попадало останнє слово «буф», той мусив стати в турецьку позу, а решта перескакувала через нього, знову-таки промовляючи при кожному стрибкові якісь незрозумілі слова, — скільки я пам'ятаю, саме оці: сніджасс, манджебіргебірговац, бір мамузларі, бір капакларі, бір топузларі тощо. Отож для того, щоб завчити ті дивні історичні імена, ми напали на щасливу думку:

¹ Довга лоза (турецьк.).

вживати їх у грі в сніджаєс і замість дотеперішніх слів і примовок, стали вживати імена отаких володарів: Клеомброт, Кіаксар, Асаргадон, Сеннахеріб, Сезостріс, Тагарку, Каракалла, Артаксеркс!

І на кого падало останнє слово «Артаксеркс», той нагинався, а ми, решта, перестрибували через нього, вимовляючи при цьому імена царів: Кудурнагупта, Чандрагупта, Ассурбаніпал, Навуходоносор, Тіглатпаласар, Набопаласар, Агезілай, Аменемгат, Узпретезен!

Таким чином, з'єднали ми корисне з приємним, найшли спосіб вивчити ці царські імена, замінили в грі невідомі слова новими, дуже милозвучними, і дали нагоду тим могутнім царям, щоб і від них була хоч якась користь.

Коли ми ось такечки паламали язики, то відчули себе здатними взятися вже до вивчення історії, що належить, здається, до найцікавіших предметів у гімназії.

Історія, як відомо, ділиться на старі, середні та нові часи. До старих часів, немовби якась передмова до історії, тягнулися передісторичні часи, а в кінці історії, після нових часів, йде ніби післямова, або, інакше кажучи, виправлення друкарських помилок, що звичайно й робиться в кінці книжки, і зветься воно: найновіша історія. Найновіша доба, що починається революцією, і є, по суті, виправленням друкарських, або, краще сказати, політичних помилок минулих часів.

Якщо той, кому не обов'язково вчити лекції, прогляне історію, то побачить приблизно таке:

Старі часи: будова пірамід, довгі й красномовні бесіди, філософування, шанування багатьох богів і багатьох жінок.

Середні віки: віра в єдиного бога і нескінченні війни та різанини через того єдиного бога. Шанування жінок і постійна боротьба та вбивства через жінок.

Нова історія починається історичною фальсифікацією, а кінчається фальсифікацією історії.

За початок нової доби історія вважає велику подію — відкриття Америки, та коли взяти на увагу всі наслідки цієї події, то, здається, Америка відкрила нас. Американці, бачите, стоять на тому і твердять, що це справжня фальсифікація, — нібито ми їх відкрили. Кілька років тому я познайомився з одним дуже симпатичним американцем, Марком Твенем, продавцем лимонаду, що, крім того, працював у фарбувальні, перукарні та виробляв есенції, щоб маринувати огірки. Ми завели розмову про відкриття Америки саме тоді, коли він запропонував мені цю есенцію як американський винахід.

— Ні, добродію, — відповів я йому. — Нема жодної речі купувати есенцію з Америки. Ми, європейці, винайшли мариновані огірки, тому зобов'язані винайти й есенцію.

— Он як? — здивувався він. — То ви, здається мені, також відкрили й Америку?

— Еге ж, добродію, ми, європейці, винайшли мариновані огірки, і ми ж відкрили Америку.

— Так, так, пригадую це, — відказав добродій Твен люб'язно. — Ах, а знаєте, яка то була приємна несподіванка для нас, американців, коли ви нас відкрили?

— Як то?

— А так. Ми, знаєте, тисячі років чекали, уже всі жданики поїли і все питали: «Коли заманеться вам нас відкрити?» Пам'ятаю, саме того дня, як приїхав Христофор Колумб, мій дід зустрів його такими словами: «Шу, знаєте, ви примусили довго на себе чекати!»

— Та скаменіться, як же ваш дід міг зустрічати Колумба?

— Я й сам себе завжди це питаю, але, знаєте, в історії треба рахуватися з такими нез'ясованими фактами, бо вони все-таки будуть колись істориками з'ясовані.

— Виходить, ви не визнаєте великого діла Колумбового?

— Ах, що ви! Тут недавно один мій приятель, Джон Бовтерс, спробував на човні переплисти з Америки

в Європу, і це йому не вдалося, що лише звеличус Колумбів успіх.

— А як ви дивитесь на ставлення до цієї справи іспанського короля Фердінанда, що грішми допомагав відкриттю Америки?

— О, я це дуже ціную, бо в ній брав участь і американський капітал. Я ще й досі маю сім акцій «Товариства відкриття Америки», що його організував король Фердінад, але можу вам сказати по секрету, ті акції стоять у нас в Америці дуже низько.

— Чому?

— Мабуть, тому, що ми, американці, дуже розчаровані відкриттям Америки.

— Розчаровані?

— Еге ж, бо все більше упевняємося в тому, що Європа відкрила Америку лише для того, щоб мати в кого брати позики, і я починаю вірити, що марсіяни, користуючись з нашого досвіду, дуже ретельно уникають можливості бути відкритими Європою.

Я гадаю, той добродій Твен мав цілковиту рацію, а тому й сказав, що нова історія починається з історичної фальсифікації: відкриттям світу, який уже існував. У кінці нової доби народився дивний історик. Звався він Наполеон Бонапарт. Він не писав історії, як роблять інші, а робив її. Він ламав державні кордони, скидав династії, вигадував нові народи і створював нові держави. Він був геніальним фальсифікатором історії, що ми, балканці, можемо найкраще підтвердити. Наполеон зчинив такий історичний гармидер, що увесь світ почав боятися, як би йому не спало на думку змінити форму глобуса. І хоч його діяльність припадає на часи найновіші, проте він своїм народженням закінчує нову добу і є її дарунком.

З усіх тих історичних періодів, мушу признатися, нам, школярам, надзвичайно подобалась передісторична доба. Ні тобі держави, ні царів, ніхто не лічив років, ба навіть і писемності не було, щоб записати те,

що потім довелося б учити. Коли б історія людства й далі розвивалася в такому напрямку, то вона б не стала тепер шкільним предметом. Але вона і так не стала б шкільним предметом, якби не з'явилась особлива секта людей, так званих істориків, що раптом почали плодитися, наче шкідливі комахи. Ці люди, створені з цікавості й терпіння, як міль, стали вгризатися в старі книги та зотлілі пергаменти, почали перевертати каміння, порпатися в стінах, видиратися на мури фортець, лазити по руїнах, розкопувати підмурки й могили, аж поки з історії, яку так приємно було колись слухати під гуслі, не зробили шкільного предмета, що день у день розтягується, наче гармоніка. У стародавні й середні віки було їх куди менше, тому не все тоді, слава богу, й записали, від чого старі й середні віки досить приємно слухати на лекціях. Які приємні, наприклад, були для нас ті лекції з старих часів, що починалися так: «Мало нам відомо про події тих часів» або, скажімо, так: «Друга половина Мемфіського періоду, що тривала кілька століть, повита темрявою невідомості, бо не збереглося майже ніяких пам'яток».

Це «повито темрявою» — така приємна і вигідна фраза для школярів, що, мабуть, і для них, і для стародавніх народів було б краще, коли б якнайбільше подій і відомих, і записаних в історії було «повито темрявою невідомості».

Але запис подій нової доби сягнув дуже далеко. Кожний учитель історії вважає за свій обов'язок хоч що-небудь записати. А уявіть собі, скільки ж є тих учителів історії на світі! Та й не тільки кожен подію детально описують, вони все далі й далі поширюють історію на ті частини світу, що досі й не бралися на увагу. Раніш історія розвивалась тільки на найвужчій ділянці сходу, але потім що раз, то далі ширилась на всі континенти, аж поки не охопила цілого світу і доперлася до найзанедбаніших кутків земної кулі. А

тепер уявіть собі майбутні століття, коли історики почнуть записувати, як його високість престолонаступник Ньюканука засмажив на рожні його величність короля Путафуту, свого батька, і з'їв його разом з усіма міністрами, щоб мати змогу посісти престол, або як її величність королева Папарука відтяла голову своєму сімнадцятому коханцеві і взяла вісімнадцятого та зробила його королем під іменем Сисогора Першого. Інакше кажучи, уявіть собі, який матиме вигляд історія років через п'ятсот, скільки то буде томів, скільки імен, скільки дат і яких подій! І уявіть собі тих горопашних школярів, що тоді, років за чотириста-п'ятсот, муситимуть вчити історію! Кожного разу, коли ті мученики стають мені в уяві, я злорадо сміюся з них, немов той циган у казці про правосуддя Мітад-паші.

Мітад-паша, валі¹ Нішського вілайета, дуже суворо карав злодіїв та розбишака. Вішав їх за пару курчат, а коло вішальника ставив украдене, щоб кожний бачив, за що його покарано. Одного разу перед нього привели трьох циган. Один із них украв кизиліві ягоди, другий яйця, а третій кавуна. Ось паша поставив їх поряд, дав першому ягоду, другому яйце, а третьому кавуна і наказав, щоб кожний проковтнув, не жуячи, те, що вкрав. Перший циган легко проковтнув ягоду і вибухнув голосним реготом.

— Ти чого смішся, бре? — питає його паша.

— Смішно мені, милостивий пашо, як цей третій ковтатиме кавуна.

Ось таким сміхом сміюся і я завжди, коли згадаю тих школярів, що за чотириста-п'ятсот років учитимуть історію. Ми проковтнули ягоду, але як вони, сердеги, проковтнуть кавуна?

Вчили ми не тільки світову історію, але й історію Сербії, бо для нас вона мала більше значення. Вона була і легша, бо ми ж все-таки почувались у себе дома,

¹ В а л і — губернатор (турецьк.).

а може, й тому, що вчитель того предмета був симпатичний.

Тоді, — не знаю, як тепер, — учитель сербської історії мусив бути і великим патріотом. Він виступав з надгробним словом на всіх похоронах, проголошував здравиці на всіх весіллях, привітальні промови на всіх концертах і всі ці промови починав так: «Ось уже п'ятсот повних років, як сербський народ стогне під чужинським ярмом».

Часом, коли йому доводилось говорити про Душанову перемогу під Вельбуджем, як і про перемоги решти Неманичів, він так себе гупав у груди, немовби хотів викликати нас на герць, а коли доходив до повстання і його героїв — Синджелича, Раїча, Зеки, Конди, — тоді так гримав кулаком об стіл, що коли б тут опинилось турецьке військо, то, напевне, переполохалося б та порозбігалось. Викладаючи цей розділ історії, він скоріше співав, аніж розповідав. Поволеньки він добирався і до народних пісень, і так їх читав, наче в нього були гуслі на колінах, так захоплювався читанням, що навіть, звертаючись до нас, ставив запитання десетерцем¹.

Ану, Живку, на четвертій парті,
Коли ти юнак, до герцю здатний,
То скажи нам, мій соколе сивий,
Хто такий був Лазаревич Луко?

Живко, що походив саме з Ужицької нахії², не дуже-то хотів ставати на герць з учителем, проте, не бажаючи осоромитися, вдарив смичком по душевних струнах і почав також десетерцем як своїм рідним діалектом:

Мало в світі є таких героїв,
Як герой наш Лазаревич Луко.
Із Шабацької він був нахії,

¹ Д е с е т е р а ц — розмір сербських народних пісень.

² Н а х і я — область (турецьк.).

З славного села того Свилеви,
Батько Тодор, мати Євросима
Гордість свого роду породили
В році божім тисяча й сімсотім
Сімдесят четвертім, нам на славу.

— Правильно, Живку! — захоплено гукає вчитель, ставить йому «п'ять» і додає:

На дивані ¹ ти порадник добрий,
І на гёрці воїн ти хоробрий.

Але що міг Живко, того неспроможні були втнути ми. Так одного разу, коли вчитель запитав мене про Конду-бімбашу ², я спробував удати ужичанина, але це мені не вдалося. Почав я так:

Був хоробрий Кондія-бімбаша,
Він походив із Малої Македонії,
З Македонії Малої край Поломля,
Хоч коли б у воду він ввійшов,
Тут і брід собі знайшов.

Звичайно, цими чудовими віршами я не зміг заповнити душу вчителя. Але отак проходили тільки ті лекції, де йшлося про повстання, решту ж лекцій мусили ми вчити напам'ять, од слова до слова, як правила з фізики чи геометрії. Ми їх так затверджували, що якби збудили нас серед ночі — і то б відповіли. Я й досі, після стількох років, пам'ятаю слово в слово деякі мудрі вислови нашого вчителя історії. Наведу кілька прикладів:

«Король Милутин женився чотири рази, але це не вважається за єдину історичну заслугу цього владаря. Крім одруження, він ще поширив кордони Сербської держави» і т. д.

¹ Д и в а н — рада (турецьк.).

² Б і м б а ш а — воєвода (турецьк.).

«Тепер уже нема жодного сумніву, що царя Душана Сильного було отруєно. Цьому є багато доказів, і один з них той, що він помер неприродною смертю».

«Король Вукашин загинув у битві на Мариці року 1371-го. Отже, факт його загибелі спричинився до того, що він перестав особисто впливати на державні справи».

«Стеван Деганський замолоду був осліплений. Але з ним трапилося щось дивне: Дечанський, сівши на престол, прозрів, тоді як в інших владарів бувас навпаки».

«Стеван Первовінчанний вмер 24 вересня 1298 року, тому треба мати на увазі, що вся політична діяльність цього владаря розвивалась до його смерті».

Проте, хоч нам і предмет, і вчитель дуже подобалися, хоч я інстинктивно відчував певний громадянський обов'язок до цього предмета, я нічого не міг вдіяти, щоб бути у згоді з історією. Правда, вчитель нам казав: «Лише той, хто спирається на минуле, здатний будувати майбутнє». Але я, мабуть, тому, що не мав ще ніякого минулого, а отже, і не мав на що спертися, не був здатний збудувати собі майбутнє.

Так от, саме через історію, «учительку життя», я залишився на другий рік, і то з дивної причини. Провалився я на іспиті, бо сплутав рік смерті царя Уроша, наче мені в голові замакітрилось, і сказав, що це трапилося після Марицької битви. Можете собі уявити, як схопився за чуприну вчитель, коли він сім разів читав нам пісню «Марко говорить, на кого залишає царство», а в своїх лекціях кидав страшні прокляття на Вукашина.

— А чи ти знаєш, що Вукашин убив Уроша?

— Знаю.

— Ну, то як же він мертвий міг прийти з Мариці, де загинув, та вбити Уроша?

— Не знаю.

— А коли не знаєш, то вивчи за канікули, а восени прийдеш і складеш іспит.

І справді я вчив, а коли прийшла пора восени здавати іспит, я не тільки ствердив, що Вукашин убив Уроша, але й зробив крок уперед, сказавши, що вбив двічі: вперше до, а вдруге після Марицької битви. Я пішов навіть ще далі у своїх поступках, погодившись з Пантою Сречковичем, що і втретє король Вукашин убив царя Уроша, але моя поступливість нічого мені не допомогла, і я мусив залишитися на другий рік.

Саме тут виникає одне цікаве і чисто юридичне питання, якого я досі не порушував, поки не стали на порядку денному восні відшкодування.

Вже потім, коли я закінчив школу, історично стверджено, і тепер вважається за безперечний факт, що Вукашин не вбивав Уроша, а той умер уже після Марицької битви. Те ж саме я й твердив на іспиті, через те й залишився на другий рік і змарнував цілий рік. Отож постає питання: хто повинен відшкодувати мої втрати, час, який я змарнував через те лише, що держава тоді не знала власної історії?

ГЕОГРАФІЯ

При вивченні географії дуже корисні бувають путівники та розклад руху поїздів на залізницях. Всі ті, хто занедбав цей предмет і не оволодів ним у школі, користуються цими чудовими книжками. З них можна довідатись не тільки про кордони держав, величину міст, річок, гір, а й дістати багато інших корисних відомостей. Так, наприклад, з тих книг можна довідатись, скільки беруть візники за проїзд, скільки коштуватиме готель, а також де на кордоні є митниці, щоб подорожній мав час приховати контрабандні речі. А тим часом цього нема в географії, яку ми вивчаємо в гімназії.

Але щоб ми могли правильно користуватися цими чудовими книгами, треба з гімназії винести хоч ті пер-

ші, основні знання, що будуть вам ґрунтом для розуміння окремих явищ. До них належать, приміром, такі, що річки завжди течуть від верхів'я до гирла, що від Землі до Місяця стільки ж, скільки від Місяця до Землі, що гори завжди вищі, ніж долини; що озера, плиткі чи глибокі, зо всіх боків повинні бути оточені землею і багато інших корисних знань.

До тих основних знань належить і таке, що Земля кругла, в чому наш учитель всіма способами хотів нас упевнити.

Діти ближчі до бога, а тим самим ближчі й до релігії. І вони, діти і релігія, спільно сплели дивну байку про безкрайність світу. Ту байку не могла розбити навіть казка про чоловіка, що дійшов до краю світу, сів на обніжок, звисив ноги в ніщо і з задоволенням почав плювати в те ніщо. І тепер цю віру в безкрайність світу і ту байку ми в одну мить повинні були замінити тим, що Земля кругла, як опука, що вона крутиться, мов скажена, виробляючи всілякі акробатичні фокуси. Ось у цім і хотів учитель нас упевнити, спираючись на безліч доказів, які ми, проте, сприймали з недовірою.

— Перший доказ, що Земля кругла,— запевняв нас учитель,— це ось який: Сонце, Місяць і решта небесних тіл круглі, а тому й Земля має бути кругла.

Немає сумніву, що в цьому доказі є непохитна логіка, але для нас, дітей, це було однаково, що сказати: «Пароплав, човен, скибка кавуна мають довгасту форму, а тому й черевик має бути такий самий».

Другий і третій доказ опуклості Землі також видались нам не дуже ясні. Коли пливеш морем на кораблі, то передусім на суходолі побачиш верхів'я гір, і, навпаки, коли стоїш на березі й побачиш корабель на морі, то спершу з'явиться щогла, а потім уже корпус.

— Чи бачили ви, діти, море? — починав учитель пояснення тих доказів.

— Ні! — відповідали ми в один голос.

— Е, це дуже добре! Отож уявіть собі море, а там,

далеко-далеко на морі, корабель, якого ще не видно.
Уявили море?

— Так! — гукали ми, але бог його святий знає, як ми це уявили.

— А чи уявили корабель, якого ще не видно?

— Так! — кричали ми, хоч нам ніяк не лізло в голову таке — уявити корабель, якого ще не видно.

— Ну тоді, Милане, скажи мені, що найперше побачиш від того корабля?

— Дим, пане вчителю! — відповідає впевнено Милан.

— Дим, добре... хай буде дим, — додає вчитель, трохи збентежившись. — Побачиш дим, як корабель димить, але що побачиш, коли він не димить? Ну, скажи мені, коли здалеку наближається корабель, але не димить? Чим він дасть про себе знати?

— Гудками! — відповідає Милан іще з більшою певністю.

І з четвертим доказом опуклості Землі нам не пощастило, хоча він, мабуть, найсильніший. За цим доказом, коли б хто пішов з якогось місця та й ішов, ішов безперестанку в одному напрямку, то, кінець кінцем, знову прийшов би туди, звідкіля вийшов. Ми цей доказ уявили так: піду я, наприклад, з першого класу гімназії і йду, йду і через кілька років приходжу знову в перший клас гімназії, тоді як мої товариші вже в четвертому. Для нашої дитячої логіки не досить було сказати: «Коли б хто пішов», бо це означало: «А якби він не пішов, то не було б і доказу опуклості Землі».

Інші премудрості ми скоплювали якимось легше завдяки тому, що вчитель географії застосовував наочні методи навчання.

В нашій гімназії був і глобус. Він стояв роками на шафі в директоровому кабінеті, але той глобус мав такий жалюгідний вигляд, що годі й дивитися. Вісь була у нього така скривлена, що під час експерименту він завжди крутився не туди, куди, за твердженням учителя, мала обертатися Земля. Північну Америку по-

кривала величезна чорнильна пляма, і ми були впевнені, що то справжнє Чорне море, а на місці Африки зяяла величезна діра, і невідомо, чи то англійці викопали ту діру, щоб знайти гробниці фараонів, чи, може, яка американська експедиція, згідно з вказівками Жюля Верна, спускалася до центру Землі. Та, мабуть, певніше всього, що вчителі на перервах, обмірковуючи поточну політику, вживали глобус як аргумент.

Учитель іноді, не маючи доброго глобуса, користувався головою нашого товариша, Сретена Йовича, що був такий головатий, немов ходячий глобус.

— Вийди, Срето, сюди! — починав лекцію учитель, коли хотів, скажімо, з'ясувати нам день і ніч. — Вийди і стань на сонці, край вікна.

«Глобус» виходить з-за третьої парти і стає біля вікна.

— От, бачиш, коли праву щоку повернеш до сонця, тоді оця половина голови освітлена, а ця друга — ні. Адже ж так? Ну ось, тепер поверни ліву щоку до сонця, так, ось бачите, зараз ліва половина освітлена, а права ні.

Отак точнісінько з'ясовував він нам і полюси на Сретеновій голові.

— Ось тутечки, бачте? — і він тичав вказівним пальцем у Сретенове тім'я. — Тут Північний полюс. Тут вічна зима, ніщо ніколи не цвіте, все вимерзло, а коли що й росте, то миршаве. Але це, зрештою, недосліджені простори.

Другого разу вчитель на Сретеновій голові показував нам шлях подорожнього, який з любові до географії, щоб підтвердити четвертий доказ опуклості Землі, вирушав з одного пункту і, йдучи увесь час у певному напрямку, приходив знову до того ж самого пункту. І вчитель пішов від Сретенового носа, як від найясніше позначеної точки. Те пояснення було приблизно таке:

— Отож візьмемо ніс за вихідну точку, — тут він торкався вказівним пальцем до Сретенового носа, вів

нігтем по обличчю до лівого вуха, — і рушимо на схід, себто у той бік світу, де сонце сходить, а потім... Сретене, вимий вуха, вони в тебе повні бруду, наче ти із свинарника виліз... по тому зачнемо обходити земну кулю і йти на супротивну сторону світу... Я ж тобі, Сретене, ще минулого разу казав, щоб постриг свого чуба. Хоч на тому супротивному боці світу живуть дикуни, я, проте, не хочу бруднити пальців об твоє масне волосся... Це той бік, де панує ніч, коли в нас день, і навпаки — де панує день, коли в нас ніч. А потім підемо все далі й далі, перейдемо через Сретенове праве вухо і знову далі й далі, і ось ми на Сретеновім носі, звідкіль і вийшли.

Сретен нам, школярам, надзвичайно імпонував тим, що вчитель слугувався ним на лекціях. Ми вважали його за справжній шкільний прилад і так до того звикли, що голова його здавалася нам достеменним глобусом, який відтворює земну кулю. Його кострубаті патли здавались нам пралісом, де повно диких звірів; лоб схожий був на зорані єгипетські рівнини, ніс — наче недсяжна вершина Гімалаїв, а дві річки, що витікали з Сретенового носа, — на Тігр і Євфрат, які зливались до купи, перше ніж влитися в рот.

Наше впевнення, що Сретенова голова — це справжній глобус, було таке міцне, що коли одного разу під час гри Станко Милич розбив йому голову і вчитель запитав його, нащо він таке вчинив, Милич відповів:

— Я вчив географію!

Відтоді вчитель почав уже користуватися головою Станка Милича не так для наочного навчання, як для того, щоб завдати нам страху і щоб ми в майбутньому берегли шкільне приладдя, бо не міг же він Сретена з розбитою головою закинути на директорову шафу поруч з пошкодженим глобусом.

А слід знати, що наш учитель географії мав таки важкеньку руку і дуже радо її прикладав. Поки він говорив про земні справи, про ріки, гори, моря, озера,

то ще півкопи лиха, та коли допадався до неба і небесних тіл, то так починав молотити кулаками і так нас з доброго дива гамселив, що нам здавалося, наче поміж планетами вибухали катастрофи.

Так, наприклад, одного разу, пояснюючи затемнення, він викликав до столу трьох учнів. Найперше покликав Живка, найбільшого між нами, в якого вже й вуса засіялись і якому всі вчителі радили краще женитись.

Викликав його і поставив так, щоб усім було видно.

— Хоч ти, Живку, і справжній осел, але зараз будеш у нас за Сонце.

По тому звернувся до решти дітей.

— Вважайте добре, Живкова голова — Сонце, і вона освітлює і Землю, і Місяця. Землею буде, як і досі, Сретенова голова, а за Місяця візьмемо отого малого з другої парти.

А той малий з другої парти був я.

— Ну ось, бачите, діти, коли Сонце стоїть отут, де тепер Живко, а Земля там, де Сретен, і Місяць там, де отой малий, тоді Сонце посилає своє проміння і осяває і Землю, і Місяця. Чи не так?

Усі мовчать, бо не можуть збагнути, як то Живко осяває і чим осяває.

— Але, — править далі вчитель, — Земля на своїм шляху навколо Сонця в певний момент опиниться поміж Сонцем і Місяцем... ось так! — і тут нас шикую в одну лінію — Живка, Сретена і мене.

— І тоді, як бачите, головатий Сретен заступив оцього малого, Живкове світло не може його освітити, і внаслідок цього настає затемнення Місяця. Зрозуміло?

— Я не розумію! — буркнув Живко, що з нього й мало випромінюватись на інших світло.

І саме те, що Живко, джерело світла для інших, не зрозумів, розгнівало вчителя, і він так хараснув його по обличчю, що в горопашного Живка таки справді все потьмарилось і він, кліпаючи очима, швидко відповів:

— Тепер зрозумів!

І не тільки він зрозумів, що таке затемнення, але й ми, решта учнів, у ту хвилину зрозуміли, чому цей розділ географії зветься — фізична географія.

Ще гірше було, коли вчитель тлумачив нам планетну систему.

— Ану вийдіть наперед, планети з минулої лекції,— наказав він.

Ті планети були — Живко, Сретен і я.

— Ти, Живку, звісно, будеш за Сонце. Стань отутечки і тихо, спокійно обертайся навколо себе! Ти, Сретене, також будеш обертатися навколо себе і в той же час навколо Живка, себто, як тобі відомо, навколо Сонця.

Потім ставить і мене в ряд.

— А ти — Місяць. І перш за все будеш обертатися навколо себе, потім, обертаючись навколо себе, будеш обертатися і навколо Сретена, а разом з ним і навколо Сонця, себто навколо Живка.

Ось так лагідненько з'ясувавши нам усе, він узяв палицю і став збоку, ніби приборкувач звірів, дивлячись, як би кого шпарнути по голові, коли схибить. І ось на його команду починається обертання та штовхання, хай біг боронить!

Обертався Живко на місці, обертався бідолаха Сретен навколо себе і Живка, обертавсь і я навколо себе і навколо Сретена, разом кружляючи з ним навколо Живка. Та не встигли ми зробити як слід і першого кола, як усій нашій трійці запаморочилося в голові і ми гепнулися на підлогу. Спочатку впав я, Місяць, на мене зрушилася Земля, а на Землю — Сонце. Постала велика купа, не знати, хто Місяць, хто Сонце, а хто Земля. Видно тільки, як стремить Сонцева нога, ніс Землі, Місяців зад.

А вчитель гордо стоїть над тою купою і, поки ми стогнемо, він пояснює решті школярів планетну систему і рух небесних тіл у просторах всесвіту.

Можете собі уявити, яку паніку вчинив той учитель, коли, виходячи з класу, сказав:

— Наступного разу я з'ясую вам, що таке вулкан. Знаючи, як він пильно застосовує наочне навчання, ми тяжко стурбувалися, кому з нас на наступній лекції доведеться вивергати вогненну лаву.

ПРИРОДОЗНАВСТВО

До природознавства, або так званих природних наук, належать: мінералогія, ботаніка і зоологія. Вся ж решта наук — математика, історія, географія, закон божий — належать, мабуть, до неприродних наук.

Щодо мінералогії, то нам усім дуже подобалися перегороджені скриньки з акуратно впорядкованими та понумерованими камінцями. Учитель приносив їх на лекції, і щоразу з якоїсь скриньки обов'язково зникало по одному камінчику.

Ботаніка могла б також бути симпатичним предметом, коли б учителі не втиснули сюди без усякої потреби латинську мову. Цілий день товчеш напам'ять: *Spinacia oleracea*, *Raphanus sativus*, *Cucurbita mole*, і коли їх вимовляєш, то здається, ніби ти принаймні читаєш заголовки Горацієвих листів, тоді як насправді це шпинат, редька, гарбуз. Надаремно пояснювали нам, що то наукові назви тих рослин. Таке пояснення ще більше нас пантеличило. Окружний начальник просто зветься Яків Маркович і не має жодного наукового імені, а тут якась редька і на тобі — наукове ім'я. А окружний начальник, — та це ж персона, це ж ніби трохи вище, ніж якась там редька!

Мене особливо бентежило питання: що мені з того, коли я знатиму, як редька зветься по-латині? Я ж не зможу піти на базар і спитати селянина: «Скільки, друже, коштує пучок *Raphanus sativus*?» а також і в ресторані не зможу зажадати порцію *Raphanus sativus*, бо коли б я так сказав, то хазяїн ресторану заправив би в чотири рази дорожче, ніж за редьку. Не можна цих слів ужити і як цитату в політичній промові; хоч

і є така поведенція — втискати латинські цитати в політичну доповідь. Ну коли б я сказав, наприклад: «Панове, вам, хто вірить, що в демократії моральна сила суспільства, *Raphanus sativus...*» — то це мало б означати: «Панове, вам, хто вірить, що в демократії сила суспільства, редьки вам струганої!»

Отож, коли ті латинські вирази піде вжити не можна, то не втямлю, для чого їх учити? Може, лише для того, щоб школярам остогид такий цікавий предмет, як ботаніка.

А втім, і сам учитель, що викладав нам природознавство, не був прихильний до ботаніки, а ще менше до мінералогії. Він був палкий прихильник зоології. Тому й ми цей предмет учили найкраще, і сміливо можемо сказати, із зоології почерпнує я багато корисних знань.

Так, наприклад, з зоології я довідався, що людина має дві ноги, а тварина — чотири, хоч це і не значить, що індик — людина. Потому я узнав, що існують товстошкірі, але що це таке, збагнув значно пізніше. Довідався також, що осел — терплячий, ягня — смирне, кінь — благородний, тигр — кровожерний, лисиця — лукава, пес — вірний, заєць — положливий, тхір — підлий, мавпа — смішлива, а в людині зібрані всі ці риси, тому її вважають за вище створіння.

А коли я виніс стільки корисних знань з тої науки, то, згадавши про неї, треба віддати і належну шану вчителеві зоології.

Чи ви зауважили, що людина своїм обличчям, поведінкою, поставою, рухами часто наперед буває призначена для певного покликання в житті? І ці прикмети, що визначають покликання людини, виявляються в ній уже змалечку. Так, наприклад, якщо призначено кому бути ченцем, то в нього вже змалку нещира фізіономія, добрий апетит, звичка зазіхати на чужий кусень; якщо ж кому судилося бути поліцаєм, він уже змалку прислухається до чужих розмов, скаржиться на това-

ришів учителеві; якщо кому судилося бути вчителем, він уже змалку забуває принести до школи книги, бере з неуважності чужий новий кашкет, замість свого старого, і погано вчить предмет, який згодом викладатиме.

Ось чому і найсмішніша в житті така ситуація, коли трапиться навпаки, себто чоловікові призначалося бути поетом, а він став різником, або значно частіший випадок — чоловікові судилося бути різником, а він став поетом.

Іноді комізм полягає і в тому, що чоловік потрапив на шлях свого покликання, але ні фізіономія, ні рухи, ні його постава не відповідають цьому. Уявіть собі, наприклад, жіночого кравця з усіма манерами, властивими цій професії, а вам кажуть, що то командир полку на пенсії, або уявіть людину з добрим апетитом і відповідним черевом, з м'ясистими вухами, гладким карком, з руками, як у різника, а вам кажуть, що то композитор.

Нашому вчителеві зоології вже, мабуть, від бога судилося бути ним і ніким іншим. Коли існує доля, то в хвилину його народження вона положила руку на нього і сказала: «Ти будеш учитель зоології».

Він був дебелий, ширококостий, з піднятими плечима і довгими руками і мав такий вигляд, ніби досі ходив на чотирьох ногах і лише недавно став на рівні. Коли він говорив, то якимось повискував, і здавалося, хай мене бог простить, наче ірже, а коли сміявся, то просто ревів по-ослячому. Одним словом, сопливий кінь у пенсне.

Коли він викладав нам про окремих тварин та їх особливості, про благородство коня, працьовитість мурашок, вірність пса, хитрощі лисиці, філософічну терпеливість осла, то говорив з таким захопленням, так смакував у їх якостях, що, здається, й сам був не від того, щоб стати твариною.

Правду кажучи, ми, школярі, й були для нього тваринами. Ніколи він не називав нас хрещеним ім'ям, кожному давав якесь прізвисько з зоології і так нас

і викликав, наче для нього й не існувало журналу з нашими іменами та прізвищами. Правда, він заглядав у журнал і поводив олівцем по іменах, але, зупинившись на якому-небудь, викликав:

— Ану вийди ти, веприку, і одрохкай нам, що знаєш про...

Веприк підводився з-за парти, «підібгавши хвоста», виходив до дошки і починав «рохкати» вивчене.

А другому говорив так:

— Я тобі, орангутангу мій, поставлю одиницю. Нехай тобі хвіст буде трохи довший, щоб ти прикрив ним свій бунтарський зад.

Орангутанг закліпає очима, почухається хитро за вухом, ошкіриться до нас й посуне на своє місце.

Такий спосіб поводження вчителя з нами був тим корисний, що ми багато дечого навчилися майже без усяких зусиль. Так, наприклад, ми довідалися, що свиня рохкає, що в орангутанга червоний зад, що корова телиться («Ледве отелився трійкою!»), що тхір смердить, що зозуля підкидає яйця в чужі гнізда і багато інших корисних речей.

Але таке поводження зі школярами мало на нас і інший вплив. Кожен з нас став поволеньки, непомітно звикати до даного йому прізвиська, та не тільки до прізвиська, а й до всіх особливостей тієї тварини. Спочатку, звісно, кожний обурювався, але потому звикав, тоді мирився і, нарешті, піддавався, аж поки звичка не зміцнювалась і не ставала натурою.

Так, наприклад, Люба Слон, що на початку шкільного року був жвавим і рухливим хлопцем, став потроху завоювати слонівські манери, почав ходити перевальцем, ліниво думати, якимось по-чудернацькому кліпати очима, та й шкіра на ньому стала нечутлива, а ніс зробився, як хобот. Йовица Орангутанг також почав набирати дивних рухів, яких досі в нього не було. Раз у раз чув спину, кліпав очима і шкірився на інших, у бійках вживав ніг замість рук, легко перестрибував через

шкільні парти, вискакував та вскакував у вікна, перевертався через стільці, так що, здавалося, не завадило б посадити його на ланцюг.

Средос Тхір не докладав особливих зусиль, щоб виправдати назву цієї смердючої тварини, а Йова Осел, який, правду кажучи, ще й до школи відзначався осличими рисами, набрався в школі дійсно осличої терпеливості. Не тільки цілий учительський колегіум, але й увесь клас духопелив його, і коли він спершу реагував на це, то потім зовсім примирився зі своєю долею і таки справді стоїчно витримував усе.

Той вплив зоологічних прізвиськ був загальний, і всі ми, хоч-не-хоч, підкорялись і пристосовувались до характеру, що відповідав прізвиську.

Цікаво, що пізніше, коли ми вже увійшли в життя, то хоч як старалися позбутися цих рис, згладити їх, все-таки в нас дещо залишалося від тих звичок, і ми вибрали собі в житті шляхи та професії, що відповідали нашим характерам, і користувалися звичками дитинства. Так, наприклад, Сима Індик присвятив себе дипломатії, доскочив там чималих, ба навіть знакомитих успіхів. Йова Осел став міністром освіти і провів багато-багато корисних реформ на цій ділянці. Пера Сом став членом Академії наук, де й тепер мовчить як риба. Спира Ремигач став окружним благочинним і вже давно відзначений червоним поясом. Тоша Хамелеон вкинувся в політику, і дуже успішно йому ведеться. Средос Тхір вліз у поліцію, і хоч би де він служив, усюди чутно його сліди. Андра Крокодил як став опікуном, то проковтнув великий двоповерховий дім і сім гектарів землі. І кого не візьми — всяк пішов шляхом, що був йому визначений ще в дитинстві.

Через те що я був найменший у класі, учитель зоології дав мені прізвисько — Миша. Це та хатня тварина, що збирає лише крихти з чужого столу, але жінки, побачивши її, верещать і задирають спідниці вгору. І коли б мені випало в житті на долю, щоб жінки,

побачивши мене, верещали та задирали спідниці, то з цим би ще можна було погодитись. Та, на жаль, фортуна приділила мені другу особливість цієї тваринки: збирати крихти, що падають з чужого столу, і тому зробила мене сербським письменником.

ІНОЗЕМНІ МОВИ

Якраз у ту добу в наші середні школи запровадили як учбову дисципліну французьку мову, але на викладачів цієї мови була велика скрута. Проте ця обставина нітрохи не турбувала ані шкільну управу, ані нас, школярів. Шкільна рада виділила одного бідолаху з-поміж учителів і йому поставила за обов'язок разом з нами вчити французьку мову. А це була на наш млин вода, бо таким чином цей предмет не завдавав нам жодного клопоту. Навпаки, лекції французької мови обернулися для нас у приємний відпочинок від інших лекцій, і ми на них дуже добре бавились.

Якщо вчитель вивчить лекцію, то нам доводилося важенько, а як ні, то нам легко йшлося, бо він і сам відхилився від теми і заводив мову зовсім про інше. Він тоді розповідав, наприклад, що Мітрідат Шостий, цар понтійський, який панував ще до народження Христа, знав двадцять дві мови; потім розповідав, що він особисто був знайомий з одним чорногорцем, котрий багато мандрував по світу і знав п'ять іноземних мов, але говорив усіма мовами, немов чорногорською говіркою.

Коли ж учитель знав лекцію, то починав її таким напученням:

— Діти, треба, щоб ви французькій мові приділяли особливу увагу. Вона вам, щоправда, не дуже потрібна, хіба, скажімо, тому, хто буде міністром закордонних справ; але як хто мріє стати швейцаром у готелі, тоді зась, без французької мови діла не буде!

А потім, після такого мудрого вступу він розгортав перед собою знамениту книгу «Олендорфів метод ви-

вчення французької мови», що була тоді єдиним підручником, з якого черпали знання цієї мови і ми, і вчитель, і поміж нами розпочинався слово в слово такий діалог за Олендорфовим методом:

Питання. Чи має брат вашої жінки птицю, що гарно співає?

Відповідь. Так, брат моєї жінки має птицю, що гарно співає.

Питання. Чи ваша двоюрідна сестра родичка двоюрідної сестри мого племінника?

Відповідь. Так, моя двоюрідна сестра родичка двоюрідної сестри вашого племінника.

Питання. Чи ви бачили ніжик мого дядька?

Відповідь. Так, я бачив ніжик вашого дядька на лаві в саду мосі тітки, котра вчора з'їла одне яблуко.

Питання. Чи говорить ваш старший брат по-французькому?

Відповідь. Мій старший брат не говорить по-французькому, але він має ножика.

Питання. Чи ваша сестра охоче їсть сир?

Відповідь. Так, моя сестра охоче їсть сир.

Як видно з цих кількох прикладів, той Олендорфів метод надзвичайно добрий і придатний для вивчення французької мови. Я навіть згадую, як один наш молодий дипломат, що за Олендорфом навчився французької мови, на дипломатичному прийомі вів таку розмову:

— Чи хотіла б ваша держава бути в добрих сусідських стосунках з нашою державою? Чи хотіла б ваша держава вчинити заяву нашій державі, що вона, ваша держава, хоче жити в добрих сусідських стосунках з нашою державою?

Певна річ, молодий дипломат користався знанням французької мови за Олендорфом і на дипломатичних прийомах. Так одного разу він сказав папському нунцію, що сидів праворуч від нього:

— Чи ваша сестра охоче їсть сир?

А коли маркіза Інес де Герера, дружина іспанського посла, запитала:

— Ви балакаєте по-англійськи?

Дипломат їй знову ж за Олендорфом відповів:

— Ні, я не балакаю по-англійськи, але я граю на флейті!

Німецька мова давалась нам трохи важче, і ми її подолали єдине завдяки тому, що вчитель цієї мови умів надзвичайно добре з'ясувати нам багато таких речей, які без нього були б нам незрозумілі.

Лише для прикладу я розповім, як він гарно і врозумливо пояснював значення допоміжних дієслів у німецькій мові.

— Допоміжне дієслово, діти, це таке дієслово, яке допомагає головному. Наприклад, я обкопую виноград, отож я і є дієслово «graben». Отже, «ich grabe». Гаразд, але graben не встигне до вечора обкопати виноград, короткий день — не впоратись. Що робити, що діяти? Тоді graben кличе свого сусіду haben'a і каже йому: «Зроби ласку, сусідо haben, допоможи мені обкопати виноград». Haben як добрий сусіда дає згоду, і вони починають працювати вкупі, ось і виходить «ich habe gegraben» — я обкопав. Отже, «haben» тут допоміжне дієслово, себто дієслово, що прийшло допомогти graben'у. Так, але протягом року буває чимало коротких днів. І ось graben знову сапає кукурудзу. Він квапиться, силкується, але не може встигнути, бо короткий день. «Що робити, що діяти?» — думає він, бо ж не годиться клякати знову haben'a, він раз уже був такий люб'язний і помагав йому обкопувати виноград. Тоді він догадався і покликав другого сусіду werden'a. А werden, чоловік добрячий, також відгукнувся на прохання, прийшов своєму сусідові на поміч, і давай вони разом працювати. Оце й буде «ich werde graben». «Werden» у цьому випадкові також буде допоміжне дієслово. Чи добре зрозуміли, діти?

— Зрозуміли! — вигукнули ми в один голос, бо й

справді-таки надзвичайно добре зрозуміли це пояснення.

Коли ж наступного разу вчитель запитав Сретена Йовича, що таке допоміжні дієслова в німецькій мові, то він, будучи глибоко впевнений у тому, що цілком зрозумів пояснення, відповів:

— Допоміжні дієслова — це сусіди. Коли хто не може сам обкопати виноград, то просить, щоб допоміг сусіда, той дає згоду, і вони разом обкопують виноград. Іншим разом, коли знову не може сам обсапати кукурудзу, він покличе другого сусіда, і той йому допоможе. А тому кожне допоміжне дієслово в німецькій мові — це сусіда.

— Ну, гаразд, Сретене, скажи мені,— питає вчитель,— кого ти кличеш на підмогу, коли не знаєш лекції?

— Сусіду Живка! — відповів Сретен.

— Цього Живка, що сидить з тобою на парті?

— Його!

— А як же він тобі допоможе?

— Підкаже стихенька.

— Що ж він тобі шепне?

— А те, чого я не знаю.

— І тоді Живко буде тобі допоміжне дієслово?

— Еге ж.

— Е, тоді ти, допоміжне дієслово, встань і шепни, щоб чули ми всі. Отож скажи, що головне забув Сретен сказати?

— Забув...— встає Живко,— забув... сказати, що був короткий день і що той чоловік не встиг обкопати виноград.

Звичайно, ми вчили не тільки допоміжні дієслова. Багато було й інших тортур та мороки. Учитель, наприклад, давав кожного тижня вивчити напам'ять по двадцять слів, і коли б нам це пощастило, то ми б стали живими кишеньковими словниками. Можете уявити собі, що діялося на перерві у цю чвертьгодинку перед

німецькою мовою! Зчинявся пекельний гармидер, дзижчання, бурмотіння, бо увесь клас намагався якнайшвидше завчити заданих двадцять слів, щоб їх одразу після закінчення лекції забути. А в цьому загальному гармидері, дзижчанні, бурмотінні чулися милозвучні німецькі слова: «церкветчен», «ентвурцель», «рікзіхтльозігкайт», «рікштрітпартай», «цвіріштрумпф», «фельдграфшафт» тощо. Значення цих слів ми не доходили, бо були глибоко переконані, що такі слова нічого не можуть означати і що їх вигадали вчителі лише для того, щоб трудніше було вчитись. Проте, мушу визнати, траплялися й такі німецькі слова, що їх можна було запам'ятати, бо вони були вигадані дуже мудро й практично.

Німці, мабуть з економічних міркувань, дали одному слову по два і три значення і, крім того, мабуть щоб легше їх запам'ятати, зробили так, що ті значення мали певний зв'язок між собою. Так, наприклад, замок буде по-німецьки «Schloß» і так же буде й замо́к, що ним цей замок замикають. Або ще, наприклад, загибель, руйнація по-німецьки «Verfall» і так само буде прострочення, що має тісний зв'язок з руйнацією. Так само «versetzen» означає і заставити, і перемістити річ з хати в ломбард. «Unterhalten» — значить і бавитися, і утримувати, що також тісно пов'язане між собою, бо той, хто бавиться з дівчиною, цілком природно, мусить і утримувати дітей.

Найбільше неприємностей і тортур завдали нам винятки. Це були справжні могили, в які лягав цілий клас, а то й ціле покоління. Воно і в інших граматиках були винятки, проте якісь людські, пристойні, але в німецькій мові то просто почувалося, що німці їх вигадали як один із своїх мілітарних засобів для знищення ворогів. Або коли ні — то як колючий дріт, що ним оточена німецька мова, щоб трудніше було продертися до її вивчення. Прієш, прієш і прієш над нею, поки не звихнеш язика, вивчиш одне правило, станеш

щасливий перед учителем і, облизуючи пальці від задоволення, відповідаєш вивчене, очікуючи, що ось учитель промовить: «Добре, дуже добре, йди на місце!» А він, замість того, говорить: «А тепер скажи мені, голубе, чи має це правило виняток і який саме?» І здається тобі, немов ти щойно напився всмак компоту з персиків, а прислужник каже тобі: «Е, тепер проковтни і цю зелену горобину».

Через ті винятки учень з доброю оцінкою з німецької мови був у нашому класі справжнім винятком.

МАТЕМАТИКА

— Я вас прошу, пане лікарю, всебічно огляньте хлопця, бо мене починає турбувати стан його здоров'я.

— А що з ним? Чим ви стурбовані? Які зміни ви зауважили в ньому?

— Дитина була здорова, весела, з добрим настроєм і стала нараз сумна, мовчазна, неуважна, не розмовляє ні з ким, як раніш, не чує, коли її хто питає, і дуже погано спить. Сняться, каже, страшні сні, і часто трапляється, що схоплюється уві сні з ліжка і ледве її можемо заспокоїти.

— Гм! Гм! — стурбовано міркує лікар і додає: — Приведіть мені молодого пацієнта, я його сам поспитаю.

Входить блідий, змарнілий хлопець, лікар його мацає, стукає в груди, дивиться на язик і вивертає йому повіки.

— Погано спиш, еге?

Школяр підтверджує.

— А розкажи-но мені, що там такого страшного ти бачиш уві сні?

— Сняться мені якась гидезна відьма з гострими залізними зубами, з гадюками замість волосся, з гарматною кулею замість серця, з руками, наче залізні вила, і фосфорними очима, що в темряві світяться,

ніби в кішки, з животом із волової шкіри, повним різних чисел, які потвора вибльовує з рота.

— То це ж математика! Еге ж, це математика! — стурбовано хитає головою лікар, згадуючи свою молодість. — Знаю цю хворість, добре знаю, сам на неї перехворів. А як ти почуваєш себе, хлопче, коли не спиш? Пам'ять у тебе є? Чи можеш, наприклад, мені що-небудь продекламувати?

— Знав дещо, але забув.

— Може, пам'ятасш яку народну пісеньку?

— Знав, але забув.

— А може, що інше, віршик який абощо?

Хлопець думає, думає і починає:

Квадрат гіпотенузи
Затям назавжди ти,
Дорівнює він сумі
Квадратів катетів.

Лікар стурбовано морщить чоло, бо вже знає діагноз, і звертається до батьків з такою порадою:

— Давайте йому компот із сухих слив, запишіть його в який-небудь спортивний клуб і погодьтеся з думкою, що цього року він провалиться на іспитах.

І всі ми були такими пацієнтами, всі слабували на цю хворість, небезпечнішу, ніж грип або запалення легенів. Усі ми мусили їсти компот із сухих слив і мирилися з тим, що провалились на іспитах. Для всіх нас математика була немов страшний привид, від якого вночі зривалися зі сну, боялися темряви, а серед білого дня тремтіли на саму згадку про неї. Математика здавалась нам морем безкраїм і бездонним, куди нас кинули, щоб ми або потонули, або розпачливими зусиллями рятувались. Вона, здавалось нам, була схожа на заплутаний лабіринт, куди вштовхнули нас, щоб ми в розпачі блукали там, натикаючись то на одну, то на другу стіну. Вона здавалась нам схожою на джунглі, повні кровожерних звірів, де ми заблудились і не мог-

ли знайти виходу. Ось через те, мабуть, ми й думали, що це є кара, яку господь бог ізрік людям при вигнанні з раю, коли за первородний гріх жінку покарав пологами, а чоловіка — математикою.

Тож хіба диво, що ми терзались у сні, забували і народні пісні, і отченаш, ба часто і своє ім'я, і прізвище, і місце народження, і імена своїх батьків.

— Звідкіля ти родом, Спиру? — питає учитель математики Спиру Найденовича.

Спира мовчить, кліпає очима і дивиться в стелю.

— Звідкіля ти родом, Спиру? — знову питає вчитель.

Спира мовчить, кліпає очима і дивиться в стелю.

— Бійся бога, хіба не знаєш, звідкіля ти родом?

— Забув.

— То що ж ти знаєш? Ну скажи мені, щоб я почув, що ти знаєш, коли навіть не знаєш, звідкіля родом.

— А плюс В в квадраті дорівнює А квадрат плюс два АВ плюс В квадрат,— торохтить Спира, наче з кулемета.

І поки вчитель дивувався, що Спира забув, звідкіля він родом, ми не менше дивувалися Спирі, що так добре пам'ятає формулу двочлена, бо ми ж і цього не знали.

А як і знали дещо, то тільки те, що попередні покоління, ламаючи собі голову над математикою, залишили у віршах. Бо треба знати, що ми вернулися до чудового звичаю середніх віків — викладати науку в віршах як до єдиного засобу вивчити напам'ять деякі формули, теореми, закони.

— Що буде з дужками, коли перед ними поставити плюс? — питає учитель.

Учень зразу прошепоче собі вірша:

Як перед дужки плюса вперти,
То дужки можна стерти,—

і відповідь готова.

Так само й Піфагорова теорема в віршах:

Квадрат гіпотенузи
Затям назавжди ти,
Дорівнює він сумі
Квадратів катетів.

А пещасна Карнова теорема звучала :

Карно не помиляється:
Квадрат одної із сторін
В трикутнику рівняється
Квадратам інших двох сторін.

А припустімо, коли б не було цих чудових і гладеньких віршів, то хто б спроможний був вивчити напам'ять Карнову теорему, яка в прозі звучить так: «Квадрат одної сторони трикутника дорівнює сумі квадратів двох інших сторін мінус подвоєний здобуток з суми двох сторін на косинус кута між ними».

Але хоч би скільки ми допомагали собі віршами, ці теореми все-таки завдавали нам величезних тортур. Згадую, наприклад, Піфагорову гіпотенузу, як мене вона змучила, як я над нею бився, а проте й досі не знаю, що таке гіпотенуза, тільки й залишилось мені в пам'яті: це щось таке, що дорівнює сумі квадратів катетів. Мені завжди здавалося, що гіпотенуза — двоюрідна сестра гіпопотама.

Пам'ятаю, одного разу на лекції історії учитель мене запитав:

— Ану скажи лишень, як звалися дев'ять міфологічних муз?

До богинь красного мистецтва я мав особливу симпатію і старався добре вивчити цю лекцію, проте забув одну з них, і моя відповідь була така:

— Ерато, Калліопа, Кліо, Мельпомена, Полігімнія, Талія, Терпсіхора, Уранія і... Гіпотенуза.

А втім, гіпотенузи й катети запаморочили голову не тільки мені одному. Були й інші бідолахи, що, вивчаючи математику, зовсім очманіли. Мій товариш Не-

над Протич засновника французької династії¹ назвав Людовіком Катетом і вперто стояв на тому, що всі французькі Людовіки — Катети.

Та гіпотенуза стала мені така огидна, що я почав її вважати за лайливе слово, і мені здавалося, коли сказати його кому в вічі, то воно може тільки образити людину, і більш нічого. В такому значенні я раз і вжив його, через що мав великі неприємності в сім'ї.

Якось до нас у гості прийшла тітка, перестигла со-рокалітня дівка, яка не вийшла заміж лише тому, що «не зважилася на те». Але ця неспішлива родичка у всьому іншому була надзвичайно противне створіння. Вона сипала питаннями, наче заметіль снігом, і цікавилась усім, починаючи від питання: хто роздягає ввечері митрополита, коли він лягає спати, аж до питання, чи курка відчуває якусь приємність, коли несе яйця?

І ось така родичка і з такими звичками влетіла до нашої хати саме тоді, коли я готувався до переекзаміновки з математики, коли я й так очманів від різних синусів, косинусів, конусів, паралелепіпедів, сегментів, тангенсів, котангенсів тощо.

Я стримувався, доки можна було терпіти. Та коли ота нерішуча тітка перебрала міру, терпець мені увірвався, в мені все закипіло, і, щоб якнайтяжче її образити, я гукнув на неї:

— Ви гіпотенуза!

— Ах! — вереснула дуже чутлива тітка і затіпалася, збираючись зомліти.

На її крик прибігла з другої кімнати мама, і тітка почала гірко їй скаржитись:

— Я, я люблю твоїх дітей, бережу їх, як ока в лобі, і до такого дожила! — ячала тітка, і, звичайно, з її очей градом котилися сльози, як з душа, коли відкрити кран.

¹ Йдеться про династію Капетингів.

— Ах ти, негіднику, що ти їй сказав?

— Я сказав, що вона гіпотенуза.

— Ну, а що це таке?

— Навіщо ти питасш його, це ж напевно якась стонога, коли не щось огидніше, — пищить тітка.

— Що це, кажи мені зараз, що це таке? — накинула мати на мене, щоб якимось загладити цю образу. — Не мовчи мені, а кажи зараз, що це таке?

— Квадрат гіпотенузи дорівнює сумі квадратів катетів!

— От, от, я ж казала, що це якась стонога! — записала знову тітка і через таку тяжку образу до самої смерті не говорила зі мною, глибоко переконана, що гіпотенуза — це якимось огидне створіння.

А то лише одне-однісіньке поняття з математики, що моїй тітці видалось стоногою, а уявіть собі, що б вона сказала про всю математику, яка і нам здавалася найкровожернішою твариною. І коли б ми шукали для неї подобу в тваринному царстві, то найперше прирівняли б її до гидкого восьминога, що простягас своїх вісім ніг-мацаків і кожною поокремо ссе кров своєї жертви, яка піймається в лапи цього страховища. Ось вони тих вісім мацаків: арифметика, алгебра, геометрія, тригонометрія, стереометрія, гоніометрія, планіметрія і аналітична геометрія. Звольте самі тепер вибрати, який з цих мацаків воліли б ви, щоб уп'явся вам у мозок, та скажіть, чи можливо уникнути смерті, коли людина піймається в лапи цього огидного восьминога?

Уявіть, наприклад, що такий восьминіг простягне лише один зі своїх мацаків і присмокчеться вам до голови. Повірте, ви так зойкнете, ніби вам у мозок уп'ялося півсотні зміїних жал, а коли запитаете, що це так тяжко мучить вас, отримаєте відповідь: «Невідома величина».

Ох, ті невідомі величини, якого вони завдали нам горя! І тоді, і пізніше в житті завжди невідомі величини несуть людині тільки горе і турботу. Бо й справ-

ді, в житті — це ви, напевне, помітили — невідомі величини дуже багато важать. Так, наприклад, у політиці їм часто належить вирішальне слово. В суспільному житті ці величини набирають іноді дуже великої ваги; в літературі невідомі величини іноді надто високо задирають голову, і, нарешті, сам шлюб — основа людського життя — це ніщо інше, як поєднання невідомих величин.

Так буває в житті, і коли людина входить у життя, то хоч-не-хоч — мириться з цим, але ми в школі не могли примиритися з невідомими величинами, а ще менше з тим, що ціла наука ґрунтується на цих величинах. Коли я одного разу в своїй наївності запитав, нащо нам невідомі величини, коли існують відомі й ними дуже добре й корисно слугуватись, учитель математики так мені відповів:

— Якби всі величини були відомі, тоді математика не була б наукою.

Та коли б у математиці були самі невідомі величини, то ще їй можна було б якось пробачити. Але тут таке збіговисько, така сила-силенна найрозмаїтіших величин, що людині легше оком зглянути цілу планетну систему всесвіту, ніж глуздом охопити всі ці величини в математиці. Так, наприклад, крім відомих і невідомих, є ще позитивні і негативні, є ще величини безконечні (безконечно малі й безконечно великі), є ще й імажинарні (уявні), нарешті, комплексні величини, себто й не реальні, й не уявні, щось на зразок напівриби і напівдівки. А що найгірше, всі ті величини між собою складаються, віднімаються, множаться, діляться, степенуються і взагалі мають такі сердечні стосунки, що ніяк не вгадаєш, хто кому родич, а хто ні. І з тієї суміші народжуються такі жахливі покручі, такі чудернацькі закони і принципи, що за всяких інших обставин того, хто їх вигадує, треба було б принаймні спровадити в лікарню на огляд. Подібно до того, як із суміші води, жиру й соди здобувають мило,

так із суміші різних відносин поміж різними величинами здобувають, наприклад, чудернацькі правила, віддалені на тисячі кілометрів від здорового глузду: «Нуль, поділений на нуль, може бути нуль, а може бути й один, і три, і чотири, і п'ять і може бути все що захочете». Або: «Чотири, поділене на нуль, дає безконечно велике число»; або: «Уявна величина, піднесена до уявного ступеня, дає реальну величину».

А коли вже для тої науки нема неможливого, коли вона з відомих величин добуває невідомі, а з уявних — реальні, то чому б у математиці не розв'язати такої, наприклад, задачі: «Коли шоферові пана міністра соціального забезпечення 40 років, 3 місяці й 12 днів, а міст у Квебеку в Канаді має 577 метрів завдовжки, то скільки жовтків треба для супу з локшиною на чотири особи різного віку, беручи до уваги, що ширина колії боснійських залізниць 0,7 метра?» Або хіба не можливо тоді розв'язання задачі з вищої математики, яку мені недавно довелося читати в якійсь газеті: «Коли помножити дату мого народження на номер мого телефону і добути квадратний корінь з цього, мінус вік моєї тещі, то отримаємо номер мого будинку».

Ви, можливо, й посмістесь з цих задач, вважаючи їх вигаданими для того, щоб дискредитувати математику як науку. Тим часом такі речі в математиці зовсім не вигадка. А хочете переконатись — зверніться до першого-ліпшого математика і попросіть його з'ясувати вам закон Зенона. Але щиро вам пораджу: перше ніж це зробите, прийміть добру порцію брому для заспокоєння нервів, бо той математик, мабуть, верзтиме вам таку нісенітницю, що ваша рука мимовільно почне шукати якусь найближчу річ, пивний кухоль або принаймні цеглину, щоб хряснути його по голові.

Той Зенон — нібито славетний грецький філософ, а насправді якийсь математичний бовдур — жив за кілька століть перед різдвом Христовим. Він ще тоді, двад-

цять чотири століття тому, вигадав математичну задачу, яку ті, хто не знає математики, давно вже розв'язали, а ті, що її знають, ще й досі сушать над нею голови. Саме Зенон математично ствердив, що засць ніколи не зможе наздогнати черепаха. Він казав, коли черепаха рушить з місця, а засць, скажімо, на сто метрів позаду рушить за нею навздогін у тому ж напрямку, то, поки засць пробіжить половину дороги, черепаха зробить два-три кроки і тим продовжить віддалення, а поки засць пробіжить половину нового віддалення, то черепаха пройде знову два-три кроки і тим вдруге збільшить віддалення, і так без кінця-краю. В житті, певна річ, ясно як день, що засць наздожене, пережене і залишить далеко за собою черепаха, але в математиці це ніяк не може статися.

У мене є приятель-математик, і ось в ім'я нашої дружби, в ім'я здорового глузду, в ім'я людськості я благав його признатися, що засць може наздогнати черепаха, але він уперто залишався при своїй думці.

— В житті може, а математично не може.

Коли я вже дійшов до розпачу, хоч і випив дві порції бродю, і почав його заклинати дружбою, то він ледве, нарешті, пішов на деякі поступки.

— Воно-то могло б бути! Можливо, й математично можна було б довести, що засць колись-таки, після багаторічної гонитви, наздогнав би черепаха, але це був би предовгий і дуже складний розрахунок, і, мабуть, перше здохли б і засць, і черепаха, і учень, який би взявся ту задачу розв'язувати, і вчитель, що її загадав, ніж оту рахубу спромоглися б закінчити!

Але Зенонів засць і черепаха — це не єдиний випадок, де математика не визнає того, що зовсім очевидне. Вона бере, наприклад, м'яч і питає вас:

— Чи цей м'яч круглий?

— Цілковито круглий! — відповідаєте ви з певністю.

— Е, ні, — каже вам математика. — Математично він не круглий.

Те ж саме із лінією прямою, як стріла,— математика скаже, що не визнає її за пряму. Так само і за поверхню рівну, як дзеркало, вам скаже, що не визнає її за рівну.

І нарешті в тій своїй заперечливій упертості вона заходить так далеко, що починає заперечувати те, чого вас сама вчила. Досі ви вчили з геометрії, що паралельні лінії лежать на однаковому віддаленні одна від одної і ніколи не перетинаються, а вища математика говорить, що паралельні лінії в безконечності перетинаються.

Коли я запитав свого приятеля-математика, чому математика не визнає таких очевидних речей, які можна і на власні очі побачити, і руками помацати, то він мені відповів:

— Математика не йме віри почуттям!

Спочатку я не міг примиритися з тим, що наука не визнає почуття, того, що бачиш на власні очі, аж поки не вгадав, що так частенько буває і в житті.

Пригадую, наприклад, одне таке «математичне» кохання старшини белградської богеми, мого приятеля Чічі-Іллі Станоевича. В нього була приятелька дуже молода супроти нього, коли взяти на увагу його роки і мистецькі нахили, якими він виснажив своє намучене тіло. Ця обставина, мабуть, і призвела до того, що Чіча-Ілля, вернувшись якось над ранок додому, побачив коло дверей своєї кімнати пару фельдфебельських чобіт. Можете уявити, як ті фельдфебельські чоботи струнули його душу. Він удерся розлючено в спальню і там на власні очі побачив фельдфебеля без чобіт. Він ще дужче затрясся від гніву, і перед очима йому пішли криваві кола. Якусь часинку Станоевич міркував, як помститися за кривду. В ту мить він бачив два способи: або піти в коридор, принести чоботи і прохати фельдфебеля, щоб узувся і звільнив йому місце на ліжку, або, не турбуючи фельдфебеля, вернутися до кафани і там знайти розраду.

Він вибрав другий спосіб як найтяжчу і найсуворішу кару для зрадниці. І пішов, навіть не глянувши на свою рідну подушку, де спочивали їхні голови. У кафани він пив три дні і три ночі, почувавши увесь час невгасиму спрагу. Він міняв кафани, але свого бажання—пити й пити — не змінив. На четвертий день отримав листа, адресованого: «Панові Іллі Станоевичу, артистові, Белград, кафана «Російський цар», до запитання».

Лист був від неї, і вона в ньому писала: «Дорогий Чічо, те, що ти бачив, неправда і т. д.»

Як бачите, математичний принцип ігнорування почуття знайшов у цій пригоді своє найкраще застосування, і, оскільки Чіча-Ілля глибоко шанував науку в усіх її галузях, то, отримавши таке математично уgruntоване запевнення, він, не маючи куди йти, пішов додому.

Але крім тих відомих і невідомих величин, крім кінечних і безкінечних, уявних і напівуявних, що, як бачите, вкрай розхитали наш розум, у математиці були ще й інші чудища і дракони, стонogi, песиголовці, ящури, крокодили, баби-яги, медузи, скорпіони, цербери, пуголовки, акули і понад усе це, як змії з сімома головами, що вивергають сім язиків полум'я, була для нас ректифікація кола. Ця задача височіла над нами, як, скажімо, неприступна вершина Гімалаїв, до якої прагнули доп'ястися різні експедиції, але гинули, падали стрімголов у безодню, були засипані лавинами і вмирили від голоду в заметах, а вершина Гімалаїв залишалася й надалі неприступна і не відома людству.

І ось тепер тільки можна збагнути, скільки то треба було надлюдської напруги, щоб перемогти всі ці перешкоди і доп'ястися атестата зрілості. І хіба вам ці зусилля, цей подвиг, ця праця не здаються подібними до величезної бігової доріжки з фінішною стрічкою накінці і з нами, бідолашними учнями, напочатку, звідкіль мають нам дати старт, щоб ми кілька років бігли до стрічки, спотикаючись, падаючи, перевертаючись, ламаючи по дорозі ноги, руки, ребра або відстаючи

серед шляху, знепритомнівши від виснаження? Ще й до того уявіть собі, що ті потужні перепони зроблені й поставлені виключно, щоб бігун зламав собі карк. Хіба, наприклад, добування кореня не є ота перша жахлива перепона, поставлена на цій біговій доріжці? Бо для нас, школярів, добування кореня — то була операція, схожа на добування кутнього зуба з коренем, і то здорового кутнього, ще й нековирними ковальськими общеньками. А як не вірите, то звольте добути квадратний корінь з мінус чотирьох, тоді й звомпите, коли вчитель вам скаже, що квадратний корінь з мінус чотирьох — він тобі й не позитивний, і не негативний, і взагалі не число.

А це ж лише перша перепона, а скільки їх ще попереду!

Уявіть собі широкий і глибокий рів, де стирчить цілий ліс небезпечних і смертоносних гостряків: синусів, косинусів, логарифмів, радіусів, діаметрів, сегментів, секторів, конусів, пірамід, паралелепіпедів, тангенсів, гіпербол, парабол, диференціалів, інтегралів тощо, і той ліс смертоносних списів у рову треба, хоч би й ціною життя, перестрибнути.

А тоді, коли ви вже й цю перешкоду здолали, ви натрапляєте на третю: широкий простір, усіяний величезними брилами безконечних і уявних величин, а перестрибнути безконечну або уявну величину набагато важче, ніж неуявну. Та коли ви, зробивши надлюдське зусилля, подолали і цю перепону, тоді натикаєтесь на величезний мур, якого вам ні розбити, ні обійти, ні перестрибнути. Це — ректифікація кола — задача, яку можеш розв'язувати ціле життя, перед смертю передати крейду синові, щоб він розв'язував далі та передав унукові, і це безконечне писання безконечних величин не закінчиться і в сьомому коліні.

І ось коли так стоїть справа, то виникає дійсно цікаве питання: як же ми через усі ці завади дійшли до матури, а також доп'яли атестат зрілості? Це питання

таке цікаве, що я сам ту дивну річ і досі не можу з'ясувати, та, мабуть, не з'ясує ніхто інший ні з мого покоління, ні з покоління попереднього, ні з наступного.

Є справді явища в природі, що, незважаючи на всі зусилля науки, залишаються нез'ясовні для людства. Наприклад, деякі світлові, психічні й багато інших. І, мабуть, серед тих явищ, що залишаться назавжди нез'ясовні для людства, буде й таке: як мені пощастило, незважаючи на всі перепони, доп'ясти атестат зрілості.

І проте математиці як науці я б хотів тут висловити й глибоку вдячність. Це ж вона дала нашій молодій літературі багато-багато талантів, це ж вона дала нашому театральному мистецтву силу-силенну велетнів, що ними мистецтво пишається й тепер. Коли б не було математики, ці добрі люди, теперішні поети і артисти, вчилися б далі і, можливо, стали б великими й поважними чиновниками.

Один із них, ліричний поет, не вмів у школі розв'язати навіть і такої найпростішої задачки з нижчої математики:

«Коли ти денно заробляєш п'ять динарів, а на прожиття треба двадцять, то яка буде різниця в кінці місяця?»

І як тоді не вмів, так і пізніше в своєму житті неспроможний був її розв'язати.

А один наш великий трагік, якому пофортунило доп'ястися до старших класів гімназії та спробувати вищої математики, ще й дотепер веде трагічну боротьбу з невідомими та уявними величинами.

Отож, як бачите, математика має і свої гарні сторони.

ФІЗИКА І ХІМІЯ

Я не знаю, чи можна цих два предмети, фізику й хімію, вважати за компаньйонів і чи треба на їхній фірмовій вивісці ставити поряд їхні імена, хоч, я пригадую, десь читав, ніби вони становлять спільну групу

природничих наук, метою яких є дослідження законів природи. Але ці два предмети були для мене завжди такі незрозумілі і таких завдавали мук, що я вважав їх за дві сестри — старі діви, здатні на всякі капості до всього живого, створені лише для того, щоб сприкрити нам молодість.

Мені здавалося, що фізика — це наука, завдання якої полягає в тому, щоб ясне і логічне розуміння явищ природи, яке учень приносить з собою до школи, так заплутати й ускладнити, щоб він, досі добре ці явища розуміючи, перестав їх розуміти після того, як фізика їх з'ясує.

Я, наприклад, та й усі мої товариші, дуже добре знав, що таке сопілка: дерев'яна цівка, що грає, коли в один її кінець дмухнути. Отже, і просто, і гарно, і ясно.

А за фізикою це не так просто: «Вдуванням у довшу чи коротшу цівку повітряний струмінь проходить через вузький канал у верхній частині сопілки, і, вдаряючись об гостру грань отвору, цей повітряний струмінь ділиться на дві частини. Одна частина виходить із сопілки крізь малий отвір, а друга йде в цівку і тут утворює згущення повітря. Це згущене повітря не пускає нового струменя в цівку. Коли ж це згущене повітря розійдеться вздовж цівки, тоді там настає розрідження, після чого безперервним вдуванням знову утворюється згущення. Утворена таким чином довга хвиля відбивається на краю сопілки. Ці рефлективні хвилі разом з новими, що постають від безперервного вдування, утворюють у сопілці інтерференцію хвиль. Ці хвилі мають певну амплітуду та період коливання і, згідно з цим, і висоту тону».

А тепер, прошу вас, щиро признайтеся, хіба після такого пояснення знайдеться хто в світі, щоб зрозумів, що таке сопілка?

Але, кажуть, перед наукою треба схилитися і її слова вважати за мудрі, бо людство нібито повинно завдя-

чувати науці свій великий поступ і ту велику користь, що вона принесли в житті й практиці.

Отож науку треба не тільки шанувати, а й популяризувати, щоб вона дійшла до найширших мас народу та знищила неучтво.

Все це добре, так воно й є, але уявіть собі учителя фізики, що, будучи сповнений ідеалів популяризації фізики в якнайширших масах, прийде в село і застане там, ну скажімо, в неділю пополудні, коло, що танцює під сопілку. Учитель, скажімо, підійде до парубка, який грає на саморобну сопілку, а тому знає павіть і її душу, підійде до нього і скаже:

— Слухай, на твоїй сопілці амплітуда коливань рефлектує недостатньо!

— Що ти сказав? — запитає його парубок.

— Я гадаю, що хвилі, утворені інтерференцією, мають недостатню довжину.

Не знаю, що відповів би йому парубок і всі, хто зібрався навколо нього, але знаю, що кмет¹ покликав би двох пандурів², щоб зв'язали того втікача з божевільні.

Та не думайте, що тільки сопілка так з'ясована, боронь боже! Фізика з'ясовує нам на такий самий штиб і все інше, про що ми досі мали чітке, ясне, логічне уявлення. Ось, наприклад, дзига, якою ми, діти, так охоче бавились, адже ж і вона, після того як я почув про неї тлумачення фізики, так мені остогидла, що я не міг на неї дивитися. Досі я знав: дзига — це кругленька іграшка з дерева, зверху ширша, а внизу загострена, під ударами батога вона втішно крутиться, а коли не вдариш, то хилиться на землю, наче п'яничка. І ось таке просте і ясне уявлення про дзигу фізика спантеличила тим, що я мусив вивчити напам'ять: «Такі тіла будуть в індіферентній рівновазі, коли мо-

¹ К м е т — староста.

² П а н д у р — стражник.

мент конусного обсягу дорівнює моменту півкулі, рахуючи обидва моменти від точки опору».

Пізніше, коли я вже був школярем і вчив фізику, кожного разу, дивлячись на дітей, які гралися дзигною, я дуже їх жалів.

«Ах, дітки,— думав я.— Як мені вас шкода! Як мені вас шкода!»

Мене так і кортіло сказати їм:

— Як вона вам остогидне, любі дітки, коли ви дізнаєтесь, що дзига в індиферентній рівновазі буває тоді, коли момент конусного обсягу дорівнює моменту півкулі!

Або, прошу вас, чи є що простіше в світі, ніж маятник? Про маятника діти знають ще в колисці. Найперше їм над колискою вішають якусь річ, вона гойдається, а діти стежать за нею очима і бавляться. Трохи підрісши, дитина цією цяцькою грається з котом; повісить на двері клаптик паперу, а він від кожного дотику котячої лапи гойдається сюди-туди. А потім, як ми, діти, в старі, добрі часи тишилися гойданням маятника на тодішнім дзигарі! Також бавилися ми і гойданням ганчірки, яку за мотузок прив'язували до шкільної дошки. Я вже не кажу про ті часи, коли ми вилазили на дзвіницю, чіплялися за вірвовку і цілий день розгойдували церковні дзвони. Все це давало міцну уяву про маятник. Ця уява, правда, була дуже проста: маятник — це все те, що висить і гойдається, для нас це було ясно й зрозуміло.

І ось, щоб збаламутити цю ясну уяву, з'являється фізика і заставляє вас про маятник вивчити ось що:

1. Період коливання маятника зворотно пропорціональний квадратному кореню із прискорення земного тяжіння.

2. Прискорення в різних точках дорівнює довжині секундарних коливань.

3. Для одного і того ж маятника в різних точках збудок квадратного кореня з періоду коливання на при-

скорення — стала величина, і вона дорівнює здобутку періоду коливання на квадратний корінь з прискорення.

4. Частота коливань у кожній точці шляху є величина постійна.

5. Амплітуда прискорення спадає в геометричній прогресії, тоді як число коливань зростає в арифметичній.

Ось тепер звольте, будь ласка, сказати, чи не спротиві вам після цього всього не тільки маятник, а взагалі все, що гоїдається?

Може, ви думаєте, що то вже все, чим фізика постаралася з'ясувати поняття маятника? Щоб ускладнити плутанину, вона ділить маятники на різні види. І коли б вас хто запитав, які бувають маятники, то ви б відповіли:

— Маятники бувають на стінному годиннику, на великодніх дзвіночках, на церковних дзвонах і так далі.

Але фізика каже: «Ні, не так!»

Маятники поділяються найперше на математичні й фізичні, а потім ще існують: зворотні маятники, конічні, біфілярні, торсійні, диференційні й, нарешті, циклоїдні.

Але що вже найгірше остогидло нам у фізиці, то це те, що вся вона складається з самих *a*, *b*, *v*. Жодного правила не можеш вивчити, щоб тобі не сіли на в'язи оті *a*, *b*, *v*. І тоді, певна річ, хоч і вивчиш основне правило, то обов'язково спіткнешся чи на *a*, чи на *b*, чи на *v*, так немов ці *a*, *b*, *v* засідка, якої неможливо обминути.

— Що таке клин? — питає вчитель.

— Клин — це трибчна призма, яку одним своїм кінцем ставимо поміж дві поверхні для того, щоб їх роз'єднати, — відповідаєш ти слово в слово за підручником. Але цього не досить, вчитель скеровує тебе на засідку і ставить таке питання:

— Які можуть бути випадки протидії поверхні на клин?

— Можуть бути такі випадки,— відповідаєш, як знаєш,— а) поверхні діють однаково на сторони клина, б) поверхні діють однаково на вершину клина, в) поверхні діють у будь-якому напрямку.

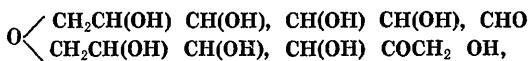
Оці *a, б, в* пронизують усю фізику, і наш учитель так мучив нас тими трьома літерами, що ми його так і прозвали: вчитель Абева. Ті *a, б, в* так в'їлися в його нутро, що він, припустімо, викликавши мене відповідати і давши мені питання, на які я не відповів би, закінчив би так:

— Ти, братику: а) не знаєш сьогodнішньої лекції, б) ти не знаєш жодної попередньої лекції, в) з усього видно, не хочеш знати і в майбутньому жодної лекції. Із того можна зробити такий висновок: тобі треба поставити двійку, і ти можеш іти на місце.

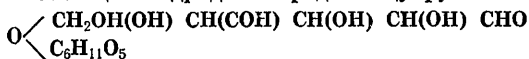
Що ж до фізичної родички — хімії,— яка в середні віки звалась інакше, але, скомпрометувавши себе, змінила ім'я, то й для неї в мене нема похвального слова, хоча я й далекий від того, щоб її ганити.

Ось приблизно все з хімії, що людина годна вивчити і корисно застосувати в житті:

Гексози — це деривати маніта — шестигідроксильний алкоголь: $\text{CH}_2(\text{OH}), \text{CH}(\text{OH}), \text{CH}(\text{OH}), \text{CH}(\text{OH}), \text{CH}(\text{OH}), \text{CH}(\text{OH}), \text{CHO}$, тобто виноградний цукор, манітовий альдегід: $\text{CH}_2(\text{OH}), \text{CH}(\text{OH}), \text{CH}(\text{OH}), \text{CH}(\text{OH}), \text{CH}(\text{OH}), \text{CHO}$, а фруктозний цукор — це манітовий кетон: $\text{CH}_2(\text{OH}), \text{CH}(\text{OH}), \text{CH}(\text{OH}), \text{CH}(\text{OH})\text{CO}, \text{CH}_2\text{OH}$; дигексози — це ангідриди гексози: $\text{C}_6\text{H}_{11}\text{O}_5 \text{ OH} + \text{HO}\text{C}_6\text{H}_{11}\text{O}_5 - \text{H}_2\text{O} = \text{C}_6\text{H}_{11}\text{O}_5\text{C}_6\text{H}_{11}\text{O}_5$, це звичайний цукор, ангідрид виноградного та фруктового цукру:

мальтоза—це ангідрид виноградного цукру і галактози:

Що дигексози — тверді ангідриди підтверджує те, що

при кип'ятінні в закисленій воді дві гексозні молекули гідролізуються: $C_6H_{11}O_5O \cdot C_6H_{11}O_5 + H_2O = C_6H_{12}O_6 + C_6H_{12}O_6$. А полігексози — це ангідриди гексоза: $nC_6H_{12}O_6 - nH_2O = (C_6H_{10}O_5)_n$, а тому вони гідролізуються в гексози $(C_6H_{10}O_5)_n + nH_2O = nC_6H_{12}O_6$.

Дбаючи про здоров'я моїх читачів, я не смію наводити більше жодного прикладу з хімії, але гадаю, досить і цих, щоб упевнити їх, яка корисна наука хімія, бо думаю, що й ця коротенька лекція могла б стати у великій пригоді в житті, приміром, як вельми практичний засіб для скорочення чиновників. Це ж відомий факт, що чиновництва сила наплодилось, відомий також факт, як важко знайти спосіб, щоб звільнити державу від цього тягара.

Поки закони й постанови скорочують одних, народні депутати, голови клубів, тітки та метреси влаштовують на службу інших, і те скорочення схоже на чистку залізничних вагонів від блощиць: поки дирекція знищить одних, пасажири, які ночували в готелях, приносять нових у вагони. Отож треба вживати якоїсь міцнішої дезинсекції, щоб знищити чиновників, і мені здається, до цього могла б найкраще прислужитися вищенаведена лекція з хімії. Можна було б наказати чиновникам вивчити ці формули напам'ять та пояснити їх; а хто неспроможний буде, того звільняти з державної служби. Ось таким чином напевне дев'яносто відсотків державних чиновників зійшли б з державного бюджету.

Але бідолашні чиновники і без того мають досить усякого клопоту на в'язах, тож гріх було б додавати їм ще цієї мороки. Спочатку я використав би цю лекцію з хімії під час виборів народних депутатів, а також для державних радників, але в першу чергу для єпископів, щоб побачити, хто поласиться на ці посади, коли знатиме, що треба таку халепу вивчити. А як не те, то, в кожному разі, треба було б примусити членів освітньої ради, тих, що komponують навчальні програми, щоб хоч вони вивчили все це напам'ять.

Коли вчитель закінчив цю лекцію, то, виходячи з класу, показав на мене пальцем і сказав:

— Готуйся, ти будеш наступного разу відповідати.

Циганський піт пройняв мене, немов засудженого на смерть. Та ще й гірше, бо я вже наперед знав і день, і час, коли маю загинути, тоді як засуджений на смерть цього не відає і тішить себе надією, що врятується.

Важкі та сумні думки посіли мою голову, але я їй не брався до лекції, бо для чого було мені братися до такої карколомної та неможливої справи? Гадав, чи не піти в поліцію і там пошукати захисту або звернутися до товариства захисту тварин, чи, може, найкраще податися в гайдуки? Свінула в мене також думка написати вчителеві Абеве дуже чемного листа, і я таки написав був йому ось що:

«Шановний пане вчителю!

Лекції про гексози, що є деріватами манітів і дають шестигідроксильний алкоголь, і про манітові альдегіди і кетони, як і дигексози, ангідриди гексоза я не вивчив, бо $\text{C}_{64}(\text{OH})\text{CO}(\text{OH})$, $\text{O}_{72}\text{H}_{112}$ $\text{OH} - \text{HO}$, $\text{C}_{36}\text{H}_{606}\text{O}_{17} = \text{C}_{14}\text{CH}(\text{OH})\text{O}_{46}\text{OC}_{52}\text{H}_{348}$. Ви мене зрозумієте, бо $\text{CH}(\text{OH})\text{CH}(\text{OH})\text{CH}(\text{OH})$, $\text{OH} + \text{CH}_2\text{O}_5 = \text{C}_{18}\text{H}_{27}\text{O}_{72} + \text{C}_{32}\text{H}_{17}\text{O}_9$. А тому прошу Вас мені пробачити.

Ваш нещасний учень

$\text{CH}(\text{OH})\text{CH}(\text{OH}) + \text{C}_{14}\text{O}_{72} = \text{O}_{19}\text{H}_{32} \text{OH}$ ».

Я сподівався, що цей лист міг би таки зворушити вчителя, а коли й ні, то хоч би завдав йому головоломку незгіршу, як він завдав мені на лекції. Та, на жаль, листа я не послав. Я поклав піти на лекцію і як справжній спартанець, тихо і спокійно, без хвилювання, не промовивши й слова, загинути. І так воно й сталося. Я загинув, але не пустив і пари з уст.

Як залишки вимерлих народів, римського та еллінського, живуть ще й тепер, розсіяні по різних гімназіях, учителі грецької та латинської мови. Коли б не Ціцерон і Тацит, Гомер і Демосфен, Тит Лівій, Сенека, Марк Аврелій, Овідій та інші, що написали кілька шкільних вправ, які століттями втовкмачуються у голови молодих поколінь, ті залишки старих еллінів та римлян — учителі зовсім би вимерли.

Латинська та грецька мови вважаються тепер мертвими.

Мені ще й досі ніяк не лізе в голову це поняття «мертва мова». Я розумію, може вмерти мова, а народ залишиться живий, але щоб умер народ, а жила мова — цього я ніяк не збагну. Та ще й до того ця мова живе під ім'ям «мертва мова»! Подумайте, прошу вас, що то за професія — вчитель мертвої мови. На мою думку, мертві мови тільки й потрібні вчителям, що їх викладають. Про них, наприклад, ви не згадаєте в службовому формулярі, бо неможливо ж написати у відповідній графі: «Крім рідної мови, знає ще й мертві». Не можете ніде користуватися ними в житті. Ну яка була б користь, приміром, від такого оголошення:

«Здібний молодик, що, крім рідної мови, знає ще й одну мертву, пропонує свої послуги і т. д.».

Але незважаючи на це, вчителі отих мертвих мов, як ви, мабуть, і самі зауважили, глибоко переконані в тому, що дітей віддають у школу виключно для того, щоб вони навчилися цих мов. Усі інші науки для них другорядні, зайві, єдина конче потрібна в житті — це грецька та латинська мови. Яка користь від читання й писання або від додавання, віднімання, множення, ділення, коли ти не знаєш бесід Антонієвих, філіппік Демосфенових або філософії Демокріта, так званого смішного філософа?

Імами, проповідники корана в Айя-Софія, далеко милостивіші з цього погляду. Там, коли молодий софта ¹ не знає якої сури ² напам'ять, вчений імам подивиться на небо і промовить:

— Хай тебе аллах умудрить і навчить!

А коли вчитель латинської мови застукає тебе, що ти не знаєш слово в слово Ціцерона, то з єхидним задоволенням потре руки, радіючи, що йому випала нагода в сто сорок і перший раз протягом шкільного року сказати:

— Quousque tandem abutere, Risto Яничу, patientia nostra? ³

Бо слід знати, що ті вчителі латинської мови навіть про найзвичайніснікі речі не можуть говорити без латинських цитат. Коли, наприклад, наш учитель хотів нагадати нам, щоб ми пильніше вчили його предмет, то його порада звучала приблизно так:

— Гляди, що робиш, бо quilibet fortunae suae ⁴. Ти мусиш напружити всі сили, вчитися, працювати, бо non volet in buccas tuas assa columba ⁵. Ти повинен думати, що говориш, а не quidquid in buccam ⁶, бо слід знати і пам'ятати, що все це знадобиться тобі в житті — non scholae sed vitae discimus! ⁷

Іншим разом, коли він говорив з нами про поведінку, то казав таке:

— Нащо тобі добра оцінка, коли ти нікчема. Qui proficit in literis et deficit in moribus, plus deficit quam proficit! ⁸

¹ Софта — учень мусульманської духовної школи.

² Сура — глава корана.

³ Доки ти будеш випробовувати терпіння наше? (Лат.)

⁴ Кожний творець свого щастя (лат.).

⁵ Не залетить тобі в рот печена голубка (лат.).

⁶ Все, що впливе в голову (лат.).

⁷ Ми вчимося не для школи, а для життя (лат.).

⁸ Хто досягає успіхів у науках, а відстає в добрих звичаях, той програє, а не виграє (лат.).

Оце, мабуть, і причина того, що ми жодної вчительової поради не слухали, бо не розуміли їх, а хто ж нас міг примусити порпатися та нишпорити у словниках, щоб їх перекласти. А коли б ви подивилися на вчителя, то побачили б, із яким садистичним задоволенням він утягував учнів полеженьку та помаленьку все в бистрішу течію та на глибшу воду. Подекуди навіть подавав йому руку, щоб довести до середини річки, де його підхопить вир і почне крутити на місці, а вчитель із втіхою відступить убік та й дивиться, як учень тоне.

А гляньте-но, якою радістю сяють обличчя тих учителів, котрим пощастить дотягнути учня до другої деклінації¹, або до третьої кон'югації². Бо третя кон'югація — це смертельне місце в латинській граматиці, яке важче переplistи, ніж Ламанш. Це і є та кон'югація, що через неї, мабуть, і вимерли старі народи, бо вони ж мусили послуговуватися латинською мовою. Коли існували народи, що вимерли від чуми або холери, то латинський народ вимер від *accusativus cum infinitivo*³ і описової активної та пасивної кон'югації.

В середні віки, за часів знаменитої інквізиції, *consecutio temporum*⁴ була одним із найстрашніших знарядь тортур. Прийде, наприклад, до великого інквізитора чернець-тюремник на доповідь, а той його питає:

— А чи живий ще там дон Мігуель Фернандес, граф Сакраменто?

— Живий!

— А чи признається, що плекав блюзнірські думки?

— Не признається.

— А розпинали його на колесі?

¹ Деклінація — відміна.

² Кон'югація — дієвідміна.

³ Знахідний відмінок з інфінітивом (лат.).

⁴ Послідовність часів (лат.).

— Розпинали!

— А чи клали йому жару під п'яти?

— Клали!

— А чи забивали йому гвіздки під нігті?

— Забивали!

— А чи вливали йому гарячу олію в горло?

— Вливали.

— І він не признається?

— Ні.

— Тоді,— гримає великий інквізитор,— хай мені бог простить, що мушу вжити і останнього засобу, щоб вигнати демона упертості з того еретика. Дайте йому пасивну конструкцію *accusativus cum Infinitivo* в описовій третій кон'югації. Коли знатиме перфектум і супіnum,— прощається йому все, звільніть його!

Отак воно було в середні віки, але і в наші дні трапляється дещо подібне.

Коли Німеччині під час довготривалої війни загрожувала нестача хліба, коли німецькі вчені серйозно взялися за виготовлення хліба з паперу, тоді один німецький економіст запропонував примусити полонених,— а їх була сила-силенна,— вчити відмінювання третьої описової кон'югації, щоб їх зменшилось. Але цієї пропозиції не схвалило німецьке верховне командування з тої причини, що тоді ворожі війська будуть упертіше битися, бо кожний солдат противника волів би радше загинути, аніж відмінювати третю описову кон'югацію. Проти цієї пропозиції була сама кайзерівська влада, яка боялася тим варварським засобом підбурити проти себе всю світову пресу.

А що ця третя кон'югація — справді бездушний захід, найкраще видно з важких наслідків, які полишає на нашій молоді вивчення латинської мови. Жаль бере щоразу, коли глянеш на тих дітей, рокованих вивчати латинську мову. Їхні уста втратили усміх юності, з їхніх облич зник рум'янець, в очах згасло сяйво, а молоде чоло вкрилося зморшками. Ходять вони, мов

непритомні, з розгубленим поглядом і навіть уві сні шепочуть: fallo, fereri, falsum; tango, tetigi, tangum¹.

Такі діти — справжнє нещастя в батьківському домі, бо вони вчать латину вголос. Щодня, щоночі, й то цілими місяцями, отожд хоч-не-хоч, а всі в хаті навчаться по-латині. Батько, занедбавши чудесні рідні лайки, що стільки віків підтримували нас, починає лягати по-латині, і не тільки в хаті, але і в кафані за грою в сакса; замість рідної лайки, вживає латинську, особливо коли йому не щастить. Мати, церуючи шкарпетки, співає Овідієві «Елегії» на голос сербських пісень, а служниця пере білизну у ритмі класичного гекзаметра або кришить цибулю і наспівує ніжні мелодії з «Пірама і Тісби».

А побачили б ви той гармидер, що охоплює весь дім, коли надходять іспити! Батьки не сплять ні вдень ні вночі, ховають револьвери, кухарські ножі, соду, вапно та інші смертоносні засоби, бо всім відомі школярські самогубства через латинську мову з прощальним листом такого змісту:

«Дорогі тату й мамо!

Я хотів жити, та латинська мова загнала мене в могилу. Бог покарав латинян, і нехай він ніколи їм не простить, що видумали отаку мову! Прощайте, мамо, і бережіть решту дітей від латині».

Ось такі ті, що проваляться, та не краща доля й тих, що складуть іспит з латинської мови. В них такий вигляд, ніби вони хворіли на тяжке запалення легенів, від якого роками не можуть видужати. Було б дійсно справедливо й гуманно влаштувати особливий курорт для учнів, що склали іспит з латині, так би мовити, латинський курорт, з холодним душем і добрим, смач-

¹ Правильно: fallo, fefelli, falsum; tango, tetigi, tactum — основні форми дієслів «помилятись» і «торкатись».

(Прим. автора)

ним харчуванням, щоб такі діти могли вернутись до життя.

Міркуючи про це, я завжди питаю себе: чому «Товариство захисту безпритульних дітей» не візьме під свій захист і тих дітей, що їм судилось складати іспити з латинської мови? Це товариство могло б, наприклад, видавати ілюстровані плакати, подібні до тих, що закликають боротися проти алкоголізму. На тих плакатах можна було б намалювати згорбленого юнака, із змарнілим обличчям та згаслими очима; одною рукою він схопив би себе за чуприну, а другою тримав би револьвер. Під малюнком можна було б великими, щоб в очі впадали, літерами написати: «Не вчи латині!» І такі плакати наліпити скрізь на видноті, на залізничних станціях, у ресторанах, на ринках, у вестибюлях та фойє громадських установ і взагалі скрізь, де б вони могли привернути до себе загальну увагу і примусити людей берегтися цієї смертельної небезпеки.

Але не думайте, ніби я так говорю лише від імені тих, що їм латинська мова отруїла молодість. Ні, хоч я й сам спробував це в молоді роки, але говорю так з переконання, яке пізніше в житті знайшло повне підтвердження. Я уважно стежив за тими, хто, здавши іспити з латинської мови, пішов у життя, щоб прикласти ці знання до діла для загального добра на підставі цього *non scholae sed vitae discimus*. Мене дуже цікавило, що з цього знання латинської мови зберігається і скільки з того, що збереглося, вживається на практиці.

Один колишній окружний начальник, якого тричі виганяли зі служби і чотири рази несправедливо позивали, сказав мені, що в своїх скаргах і виправданнях перед судом він з великою користю вживав одну-єдину фразу, що в нього тільки й задержалась у голові: «*Fiat justitia, pereat mundus!*»¹. Один адвокат признався

¹ Хай станеться справедливість, хоч би й світ загинув! (Лат.)

мені, що, напихаючи кишені адвокатським гонораром, він завжди шептав одну лише фразу з Персієвих сатир, яку пам'ятав: «O, quantum est in rebus inane!»¹ Один колишній міністр, що в політичній боротьбі поліг, немов герой на Косовім полі, зробивши сім великих афер, сказав мені, зітхаючи, що з латинської мови він запам'ятав лише фразу: «Sic transit gloria mundi!»² А один вищий офіцер, коли його перевели в інтендантську частину, все повторював фразу: «Quintile Vagge, redde mihi legiones!»³ А один владика Христові слова: «Люби ближнього свого, як самого себе!» переклав на латинську мову так: «Proximus sum egomet mihi»⁴.

Один журналіст сказав мені: «Все інше позабував, але дві фрази дуже добре пам'ятаю, бо часто вживаю в своїх дописах. Одна: «De gustibus nihil nisi bene!»⁵, а друга: «De mortuis non est disputandum!»⁶

Проте є професії, де знання латинської мови дійсно застосовують у житті, чи, так би мовити, живуть з латині. До них, крім учителів латинської мови, належать ще лікарі та аптекарі. Відома річ, наприклад, що який учень п'ятого класу гімназії провалиться на латині і не вкоротить собі віку, той іде в аптекарські помічники, де незабаром так навчиться по-латині, що навіть стовчений риж зве «Pulveris risense» і через те продає його дорожче.

Щодо лікарів, то моя небіжка мама говорила:

— Як почувеш, що лікарі біля хворого починають говорити між собою по-латині, то так і знай, що дорожче заплатиш за візит!

¹ О, які нікчемні земні речі! (Лат.)

² Так минає земна слава! (Лат.)

³ Квінтіліє Варре, верни мені мої легіони! (Лат.)

⁴ Найближчий до мене — це я сам (лат.).

⁵ Про смаки говори тільки добре. (Перекручене латинське прислів'я).

⁶ Про мертвих не сперечаються. (Перекручене латинське прислів'я).

Я й сам, правду вам сказати, спробував це до певної міри на собі. Одного разу я тяжко занедужав і всі наші вельми сполошилися. Наш домашній лікар прописав мені якісь порошки, пілюлі та солону воду. Загортали мене і в мокрій простирадла, і робили різні огидні процедури, все дочинали, та нічого не допомогло. Нарешті настав день кризи, і лікар того ранку сказав:

— Коли хлопець сьогодні спітніє, то знайте, небезпека минула!

І для цього прописав мені нові ліки, але я, незважаючи на це, ніяк не потів. І обличчя моїх батьків що далі, то все дужче хмурніли. Тоді вирішили скликати консилиум, і перед вечором біля мого ліжка зібралось троє лікарів.

Оглянувши мене уважно, вони повторили слова нашого домашнього лікаря:

— Давайте йому прописані ліки й надалі.

Але, щоб надати консилиуму більшої ваги і тим самим набути права на підвищену таксу, вони заговорили між собою по-латині.

— *Volete ire, collegae, ad bibendum pivaе?*¹

— *Ego praefero ante vesper bibere aquam slivovensem*².

— *Cum cucurbitis aegris ex aqua*³.

Все це вони говорили так таємничо, що справляли враження, начебто розмова стосується до мене і моєї хвороби.

А коли третій промовив «*cucurbitis aegris ex aqua*», вони закивали головами, немовби тої хвилини прийняли ухвалу, від якої я неодмінно спітнію.

Але всупереч їхнім ухвалам та всім порошкам, які я раз у раз ковтав, я ніяк не потів. Нарешті небіжка мати, тремтячи від тривоги за мене, покликкала тітку Нату, жінку Стеви-миловара, щоб скинула уроки.

¹ Чи не хочете, колеги, піти випити пива?

² Увечері я волію пити сливовицю.

³ З порожніми тиквами з води (нісенітниця).

Тітка Ната прийшла, сіла край моєї постелі, їй принесли глиняний горщик, повний води, і вона почала шепотіти й белькотати:

Трчак, натрчак, протрчак,
Геть трясця на болота,
До чужого плота...

Далі я не слухав її. Відчув тільки, що змочила мені рукою лоба, щоки, очі, потім перехрестила і вкрила з головою.

Тут, під покривалом, від нудьги й досади я спробував повторити про себе слова тітки Нати, але з усього залишилось мені в пам'яті лише слово «натрчак», і воно страшенно в'їлося мені в голову. Я пробував його збутися, пробував думати про щось інше, проказувати різні вірші, читати отченаша, рахувати до п'ятисот, але все намарне, слово «натрчак» висло мені на губах, і я їй далі шептав його. Я перевертався, жмурився, сміявся без жодної причини, чи не віджену від себе цієї напасті, але воно, як гедзь, вп'ялося в мене, і я не міг від нього оборонитися. Щоб іще більше мене заморочити, мені спала в голову найдурніша в світі думка: як би це слово відмінювалось за другою деклінацією? А коли мене це захопило, я впав у надзвичайний запал, бо треба ж узяти до уваги й те, що я другої деклінації ніколи не вчив. І ось я почав під ковдрою шептати: «Номінатив — натрчкус, генітив — натрчкусі, датив — натрчкусю...» — і з надзвичайної напруги мене пройняло потом.

Мати стягла з мене ковдру, і її обличчя засяяло щастям.

Вранці, коли вже стало ясно, що криза минула, всі були задоволені. Лікар був певний, що то сталося від порошоків, а тітка Ната вірила, що допомогло їй гашене вугілля. І лише я один знав, що пройняв мене піт від другої деклінації, і це був чи не єдиний випадок, коли знання латинської мови пішло мені на користь у житті.

Про перше кохання слід було б уже раніше написати, бо воно йде поруч із шкільним навчанням, і можна сказати навіть, що й воно належить до навчальних дисциплін, але не хотілося мені розривати низку предметів, бо тільки всі вони вкупі дають ясну картину того безвихідного лабіринта, через який замолоду нас проволокли, називаючи цей тернистий шлях шкільним навчанням.

Про кохання я вже мав уяву ще в роки раннього дитинства. Тоді тряс нас — я, наша служниця і практикант із управління кожного дня надвечір розмовляли за ворітьми про любовні справи. Скажу більше, саме я і спричинився до того кохання, бо практикант познайомився перше зі мною, а тоді вже я познайомив його зі служницею. Це знайомство було зовсім випадкове. Одного разу я сидів за ворітьми на руках у служниці. Практикант, проходячи мимо вулицею, підійшов до мене, погладив по голові й сказав.

— Яка мила дитина, — це не ваша?

— Тю на тебе! — скрикнула служниця. — Звідкіль би в мене взялась дитина, коли я незаміжня!

На підставі цього питання, можна чи не можна мати дитину, коли ти не замужем, вони зайшли в глибшу розмову, яку провадили далі другого дня, а третього дня були вже в найтісніших дружніх відносинах. Відтоді ми троє кожен день надвечір зустрічалися за ворітьми.

О, яких тільки розмов тут не було. Іноді мені було навіть соромно глянути служниці в вічі. А бувало, що інколи я встрявав у розмову, але на такий випадок практикант завжди мав наготові цукерки в кишені, і щойно я розкривав рота і хотів щось сказати, як він мені бгав цукор у рот, хоча не я, а він мав намір солодити мову.

Можна вважати за велику шкоду для літератури, що

я тоді був ще неписьменний і не мав можливості записати деякі наші розмови за ворітьми.

— Йоцо,— каже, було, наша служниця до практиканта,— прийди після вечері, коли наші полягають спати, я тобі залишу шніцель од вечері.

— О голубко моя,— відповідає практикант,— хіба мені зараз до шніцелів! Але як уже будеш залишати, то не забудь трохи й салату. Мені аби лиш ти, аби лиш ти! Тільки б дочекатися хвилинки, щоб пригорнути тебе до серденька мого, нехай навіть і шніцель захолоне!

Були ще й інші, ніжніші розмови. Так, згадую, одного разу він запитав:

— Юло, а чи скоро пратимуть у вас білизну?

— Скоро, а що?

— От коли б ти змогла всунути й мою, щоб не платити за прання.

— Принось! — відповіла вона ласкаво.

— Ой голубко моя, яка ти добра. Принесу три сорочки і четверо спідніх, ангеле мій!

Ось такі розмови і цікавили мене, і давали певну практичну науку, що могла пізніше в житті стати в пригоді. Але частенько бували й інші діла, особливо у неділю, пополудні, коли нікого з наших не було дома. Тоді ми трійко йшли в служничину кімнату; мене сажали на ослін, а вони сідали на ліжко. В таких випадках я вважав за найкраще зажмурюватися, намагаючись не впасти з ослона.

Отож я, практично і наочно вихований на любовних справах, увійшов у життя цілком підготовлений, і жодного дива немає в тому, що вже в першому класі я закохався. Я не мав на меті нарочито закохатися саме тоді, коли вступлю до гімназії. Дякуючи досвіду, що його виніс я з раннього дитинства, я міг би це вчинити і до гімназії. Але біда в тому, що я аж досі носив штанці, розрізані ззаду, а кому ж у голову спаде закохатися з розрізаними ззаду штанями. І лише тоді, коли

в першому класі гімназії я натягнув штани, які застібалися спереду, я відчув, що настав час закохатися.

Закохався я в Персу, нашу сусідку, бо вона до мене була найближче. Перса була веснянкувата, носила жовті панчохи, черевики були в неї завжди скривлені. Поки я не закохався, доти не звертав на неї жодної уваги, але як у неї закохався, то вона мені здалась божественно гарна, і досить бувало побачити її хоча б здалеку, як я увесь спалахував і прожогом летів їй назустріч, щоб якнайшвидше побачити хоч усміх на її веснянкуватому обличчі.

Вона була дочка вчителя, що викладав нам арифметику і не знати з якої причини був не такої вже й гарної думки про мене. Їй було десять років, і вчилася вона в третьому класі початкової школи. Я освідчився їй у дуже романтичний спосіб.

Одного разу, граючись у піжмурки, ми з нею разом сховались у бочку, що в ній моя мати квасила на зиму капусту. Ось тут, у бочці, я й освідчив їй своє кохання, і через ту милу спогаданку я ще й тепер без зворушення не можу пройти повз яку бочку.

Одного разу ми спіткалися після школи і пішли разом додому. Я дав їй пірника, якого купував для неї щоп'ятниці на гроші, зароблені в четвер після полудня від батьків за послуги, бо тільки пірником раз на тиждень і міг висловити їй свою симпатію. При тій нагоді я запитав її серйозно:

— А як ти думаєш, Персо, чи віддав би тебе твій батько за мене, коли б я посватався?

Вона зашарілась, спустила очі додолу і в збентеженні розірвала фартушок на три частини.

— Не думаю, — відповіла стихенька.

— А чому? — запитав я схвильовано, і сльози набігли мені на очі.

— Бо ти в нього поганий учень!

Я поклявся їй, що вчитиму і вдень і вночі арифметику, лиш би виправити оцінку.

І вчив. Але хіба я міг здолати те, на чому стільки людей вже зламали свої сили, хіба я міг примирити кохання й арифметику! І коли мені довелося вибирати між коханням і арифметикою, я вибрав легше — кохання і на другій лекції замість двійки, яку досі мав, дістав одиницю.

В наступний четвер я нічого не заробив, зате в п'ятницю ранком заліз у шафу і подрізував на батьковій зимовій одежі двадцять гудзиків та продав їх у школі за десять грошів, стільки мені треба було на пірника. Ополудні я зачекав на Персу перед її школою і, проводжаючи її, признався, що справи мої стоять ще гірше, бо схопив одиницю в її батька.

Вона з жалем сказала:

— Тоді я ніколи не буду твоя!

— Ти мусиш бути моя, як не на цьому, то на тому світі! — вигукнув я слова, які почув кілька день тому на виставі в театрі.

— А як це може статися? — запитала вона з цікавістю.

— Отруїмося, коли даси згоду.

— А як ми отруїмося?

— А так, — вів я далі все рішучіше, — вип'ємо отрути!

— Добре, — відповіла вона рішуче, — згода! А коли?

— Завтра пополудні.

— Е, завтра пополудні треба до школи, — пригадала вона.

— І то правда! — впало мені на думку. — Не можу і я завтра, бо занотують відсутність, а їх у мене вже є аж двадцять чотири, і тоді можуть із школи вигнати. Хіба, коли хочеш, у четвер пополудні: тоді ні в тебе, ні в мене немає лекцій.

Вона згодилася, і ми домовились, що я все приготую, щоб отруїтись.

Наступного четверга пополудні я вкрав дома коробку сірників і пішов на назначену зустріч з Персою, звідкіль ми відійдемо на той світ.

Ми зустрілись на нашому городі і посідали на траві, а з душі нам виривались глибокі зітхання болю й туги. Я вийняв з кишені коробку сірників.

— Що ж тепер будемо робити? — питає Перса.

— Будем їсти сірники.

— Як їсти?

— А ось як! — відповів я, потім відламав головку, викинув її, а деревинку з'їв.

— А що ти кинув?

— Е, це гидке.

Вона насмілилась і простягла рішуче руку. Я відламав головку і дав їй деревинку. Вона взяла і відважно почала їсти. З'їла три, і на очах їй виступили сльози.

— Я не можу більше. Ніколи в житті я не їла дерева. Не можу більше.

— Та ти, мабуть, уже й отруїлась!

— Напевне, — відповіла вона, — бо відчуваю, що мені вже щось дере в горлі.

— Оце воно й є! Ти вже отруєна!

Але я вперто їв і їв і з'їв дев'ять деревинок, аж поки не втертяв апетиту і не відчув, що й мені дере в горлянци.

— Кінець! І я вже отруєний! — промовив я урочисто, як і слід сказати в таку хвилину.

Настала тоді хвиля мертвої тиші, під час якої почав я згадувати, скільки буде чотири рази по сім, і ніяк не міг пригадати, а вона, не знаю, про що думала, знаю тільки, що колупалася в зубах, бо їй застряв там кусочок сірника. Нарешті вона порушила ту урочисту мовчанку питанням:

— А що ж тепер?

Це питання мене страшенно збентежило, бо дійсно, після того як ми доконали головне діло — отруєння, я не знав, що робити далі. Нарешті мені сяйнула щаслива думка.

— Знаєш що, коли ми вже отруєні, то давай перехрестимось.

Вона перехрестилась, і те ж саме зробив і я.

— А тепер,— вів я далі,— ходімо кожен додому вмирати. Сором, знаєш, умирати осьдечки, на городі. Ми діти з добрих родин, і нам сором тутечки вмирати!

— Гаразд,— сказала вона, і ми пішли.

А вся ця справа скінчилася так: Перса прийшла додому і попрохала матір постелити постіль, бо їй треба вмирати. При тому вона призналась, що отруїлась, себто їла зі мною деревину від сірників.

Тоді мати, аж ніяк не вважаючи ні на її становище, ні на її почуття, сказала:

— Е, коли ти могла їсти деревину на городі, то спробуй її і тутечки, в хаті...

А потім задерла їй спідничку і почала з протилежного боку вибивати ті почуття, що застряли у Перси глибоко в серці.

Через ту хлосту Перса мене зненавиділа, і так закінчилося моє перше кохання.

ПЕРШИЙ І ОСТАННІЙ ВІРШ

Написав я у своїм житті всього два вірші, але мав з ними такого клопоту, що зарікся не тільки писати їх, але й читати. О, скільки разів мене дражнило натхнення, скільки разів вабила мене чудова нагода, але я завжди героїчно стримувався.

Хіба, наприклад, може бути чудесніша нагода для натхнення, коли вам жінки з мрійним поглядом, теплим усміхом підносять альбом, де на розкішній оправі золотими буквами надруковано: «Poesie»¹, що разом становить також чудесну збірку людської глупоти. Ах, ці альбоми, де спочиває безліч добрих побажань та бездарних віршів, в яких тільки й бачиш «ах» та «ох», де рима така милозвучна і така подібна до слів: моїм — твоїм, кров — любов, очі — ночі.

¹ Поезія (франц.).

Скільки разів я вже вмочав був і перо в чорнило, а проте утримувався.

— Ну напишіть, прошу вас, напишіть хоч однешького віршика! — шепочуть вам її «малинові» уста.

Я знову вмочаю перо в чорнило і знову стримуюсь.

— Благаю! — повторює вона.

— Вибачте, але я на дієті,— відмовляюся я.

І дійсно, це була своєрідна дієта, якої я суворо дотримувався. Правда, я не ходив до лікаря і не показував йому язика, не скаржився на погане травлення, бо він тоді неодмінно прописав би мені не читати віршів наших поетів; я ж бо додержувався зовсім протилежної дієти — не писав віршів, що надзвичайно добре впливало і на мене, і на моїх читачів.

Написав я в житті всього два вірші, але вони мені так нашкодили, що я мусив удатися до засобів, які зміцнюють сили та здоров'я. Своїм першим віршем я образив одну жінку, а останнім короля. А коли взяти на увагу, що королі та жінки — найчутливіші і наймстивіші створіння, то можна собі уявити, що з того вийшло.

Один мій приятель, що також написав у житті всього два вірші, виграв куди більше, але в першому вірші він ушанував свою дуже багату тітку в день її сімдесятиріччя і побажав їй ще безліч років життя, а в другому вшанував призначення одного міністра, де на закінчення сказав:

Такі сини народу — гордість свого роду.

Тепер йому не треба додержуватись жодної дієти, він з успіхом і далі пише то епітафії для надгробків, то лозунги на арки з приводу великих свят.

Свого першого вірша я написав дуже рано, ще коли сидів другий рік у першому класі.

Я не знаю, як на мене найшло натхнення писати вірші. Одні кажуть, що воно знаходить на людину як сверблячка, але в мене нічого не свербіло, я почувався лише тоді, коли вже написав вірша і відчув його наслідки.

Інші кажуть, що поетичне натхнення — це своєрідний нежить, та ще й дуже прицепливий. Можливо, бо коли в тебе звичайний нежить і ти чхнеш, тоді виймаєш хусточку, витреш носа і по всьому, а коли чхнеш поганим віршем, то критики так тобі втруть носа, що таке чхан-ня більше ніколи не спаде тобі на думку. А то говорять, ніби молодий поет відчуває в душі натхнення так, як жінка дитину на четвертому місяці. Та й далі все розвивається, як у породіллі. Вагітний молодик починає відчувати певне нездужання, нудоту, потім біль і, на-решті, лягає в постіль і родить.

Це порівняння можна назвати точним щодо окремих віршів нашої літератури, проте не всі вірші виникають так.

Писання віршів — це немовби загальна хворість ці-лих гімназіяльних класів, які в першу чергу черпали натхнення з віршів, писаних на стінах шкільних кабі-нетів самотності. О, скільки збірок нижніх ліричних поезій, виданих пізніше в житті, мають свій початок у тому першому натхненні! В окремих віршах нашої лі-тератури цей аромат відчувається ще й досі. Ну, а по-тім, молоді поети черпали натхнення з палітурок ста-рих підручників, бо за давньою звичкою, що перейшла в традицію в наших школах, як тільки клас складе іспити, то продає підручники тим, що за ними в той клас перейдуть, а самі купують у тих учнів, що переходять у старший клас. На палітурках тих підручників, а час-то і на внутрішніх листках, де є хоч трохи чистого міс-ця, залишались дорогоцінні сліди кількох поколінь. Тут були і вірші, і мудрі вирази, і афоризми, і багато дуже корисних записів. А в кінці окремих лекцій, на яких зазнали невдачі попередні кілька власників цих кни-жок, є також і дуже корисні примітки, подібні до тих таблиць на вулиці, біля розкопаної ями каналізації, на яких написано: «Обережно. Не йди ліворуч!»

Ось звідсіль і б'є джерело натхнення, що заражає ці-лий гімназіяльний клас віршоманією. Звичайно, бувають

такі, що після першої спроби перестають писати, бувають і такі, що віршами вкривають не лише свої, а й чужі книги. Але є й уперті, що не кидають писати віршів і тоді, коли всі вже покинули такі дурниці. Вони проголошуються за поетів свого класу. А коли чиясь упертість і далі триває, то такий учень стає поетом гімназії, запускає довгі коси, починає недбало поводитися, вдає неухважного і так стає поетом з усіма його прикметами.

Проте цікаво, що вже при перших проявах гімназійної творчості часто визначається і напрямок, яким поет піде, і середовище, що його надихає.

Хіба, скажімо, оцей вірш, якого я так добре пам'ятаю, не вказує ясно і точно як на поетичний напрямок, так і на оточення, що надихало молодого поета, мого тодішнього друга.

Волю кашу я і кисле молоко,
Люблю і бігос запивати квасом,
Люблю я локшину і пироги,
Але найбільш люблю я джувеч¹ з м'ясом.

На внутрішньому боці палітурки одної латинської граматики, що за всіма ознаками належала попівському синові з села, я, згадую, читав такий вірш:

Господи небесний, що владаєш світом,
Посилай ти милості на нашу націю,
Поможи мені в важких турботах
Вивчити цю третю кон'югацію.

Добре також пам'ятаю свого приятеля, музикантового сина, який наприкінці кожного шкільного року часто співав:

Гопа, гопа, десь гопцюють
Дівки й парубійки.
Гопа, гопа, іде іспит,
А в мене лиш двійки.

¹ Джувеч — страва з м'яса, рижу та овочів.

Ті, що сиділи по два роки, звичайно співали гуслярським десетерцем. Не знаю, може, тому, що ним найкраще висловити національний біль. Так, наприклад, відомий нам Живко, інакше Ужичанин, довідавшись, що мусить залишатись у третьому класі, ось так заголосив:

Горе мені, горе вже довіку,
Я нещасний марно так загинув;
Не в бою жорстокім, не на герці,
Не від кулі, ні гострої шаблі,
А від злого латиніста Луки,
На проклятій мові тій латинській.

І я свого першого вірша написав десетерцем. Але не можу докладно сказати, чи тому написав десетерцем, що залишився на другий рік, чи тому залишився на другий рік, що написав цього вірша.

І коли один із згаданих поетів черпав свос натхнення на кухні, бо, мабуть, там прислужував, коли попівського сина надихнули псалми, а музикантового — коломийки, то й я мусив знайти якесь джерело натхнення. Воно й прийшло з того оточення, в якому я жив, себто від тіток та родичок, що обмінювалися плітками та наклепами.

Мій перший вірш, якого вже я точно не пам'ятаю, реконструйований звучав би приблизно так:

Встала рано пані наша Анця,
У неділю встала до схід сонця,
І віконце швидко відчинила,
У віконце молода зирнула,
Подивилася то вправо, то вліво,
Виглядає секретаря Пайю,
В управління-бо пройти він має.

Вірш мій вчинив сенсацію, як зрештою і належить статися, коли з'являється новий молодий талант. В нашій домі тільки й чути було вигуки: «Ах! Ах! Ах!» Ці

вигуки, проте, не означали захоплення, а скоріш якийсь приголомшення, так ніби, скажімо, я розбив у залі велике дзеркало.

— І як ти міг таке написати? — скрикнули всі три тітки в один голос.

— А чому не написати, коли воно правда,— боронився я.

— А звідкіль ти знаєш, що це правда?

— Та ви ж самі говорили.

— Бійся бога, хлопче, те, що ми говоримо, не може бути правдою,— боронилась середуща тітка.

— Ай-яй! То це ж можуть подумати, ніби ми тебе підмовили написати цього вірша! — скрикнула найстарша тітка, хоч у душі була дуже задоволена з вірша, і хто-хто, а вона вже постарається пустити його у циркуляцію та докладе всіх зусиль, щоб він потрапив до рук самої пані Аниці.

І дійсно, вірш потрапив до її рук раніше, ніж я міг сподіватись, і зчинив цілу бучу в мирній досі аптекарській хаті. Господиня верещала і качалася по підлозі, рвала на собі волосся, перекинула канапу, розбила лампу, відлупцювала черевиком служку, вкусила аптекарського помічника і, нарешті, випила цілий сифон соди, щоб отруїтись. Аптекар поклявся перед іконою святого архангела Михайла, свого хатнього патрона, що відлупцює мене, як паршиву кішку.

Знаючи, що аптекарі взагалі кровожерні, а також пам'ятаючи, що пан Сима зобов'язався клятвою, я докладав усіх зусиль і добирав усіх засобів, щоб з ним не зустрінутися.

До школи ходив я тепер далекими манівцями, перелазив через тини, щоб потрапити на другу вулицю, цілими годинами ховався на горищах і взагалі робив усе можливе, щоб уникнути наглої біди. Іноді, чатуючи отак годинами на горищах, я міркував про лиху долю наших літераторів.

Замість того, щоб оточення підтримало й надало муж-

ності молодому поетові, воно, ось тобі, цькує його та побиває. Подумайте, що б сталося, коли б це було загальне явище, коли б поети за кожний свій вірш діставали прочухана. Мабуть, тоді писалося б дуже мало віршів, а якби й писалися, то тільки такі, що варті лозини.

Коли аптекар вичерпав усі можливі засоби, щоб виконати свою клятву, коли він почав був і засідати на мене, ховаючись у підворіттях, несподівано з'являючись на вулицях, що ніяк не вели до його дому, і коли, нарешті, побачив, що я дуже спритно уникаю всіх його хитрощів, що кожну засідку обережно обмиваю, він добрав іншого способу, а саме; поскаржився на мене директорві гімназії.

Мене вивели перед учительську раду, так ніби я принаймні спалив олександрійську бібліотеку. Всі серйозні, нахмурені, з заклопотано похиленими головами, аж мені здалося, ніби вони збираються живцем спалити мене на вогнищі. Я вже бачив і незчисленну лічбу людей, що оточила вогнище, бачив, як мої три тітки лежать зомлілі на землі, бачив і Маріцу, поштареву доньку, як вона гірко плаче, а також і аптекаря, як частує народ коливом за упокій душі моєї.

Найперше взяв слово директор. Звертаючись до решти панів учителів круг зеленого столу, він сказав так:

— Панове, в нашій школі помічається найогидніше явище, якому треба покласти край. Учні почали писати вірші, і то пишуть їх де попадає: в книжках, на шкільних таблицях, по стінах. Особливо списані віршами зверху донизу стіни в інтимних кабінетах нашого будинку, і вірші ці, треба сказати, страшенно нахабні. Ось кілька днів тому я наказав сторожеві стерти одного вірша, який стосувався до вас, пане вчителю,— тут директор повернувся до викладача латинської мови,— і в якому гидко говориться про вашу відому звичку пити ракію в більшій кількості, ніж це личить вашій гідності.

— *A bove majori discit erare minor*¹,— гугнявить собі під ніс латинник, бажаючи скласти вино і на колег, що, мов, учнівські вірші — то наслідки їхніх пліток.

— Тепер ось що,— вів далі директор,— цього року я вже двічі білив ті кабінети через вірші, що стосуються до вас, панотче, і якоїсь вдовиці Роси.

— Це все ті, з третього класу, таку їх...— зовсім забувши, що і я тут стою, на засіданні вчительської ради, благочинний вилаяв спільну матір третього класу гімназії.

— А потім,— вів далі директор і пильно споглянув на вчителя географії,— не можу точно сказати, вірші були і про інших викладачів...

— А я пам'ятаю,— схопився вчитель географії, відчуваючи з пятаку, що директор хотів сказати,— був, наприклад, і такий вірш:

В школі холод, наче в псарні,
Грубка в класі — немов з льоду,
Як ми стали тут вчитись,
Не топилась вона зроду.
Мерзнем ми на всіх уроках
І на математиці,
А директор шкільні дрова
Посилає своїй родичці.

— Передусім це неправильно: мусить бути «математиці», «родичці», бо літера «к» тут переходить в «ц»,— втрутився викладач сербської мови.

— А потім,— додає розгнівано директор,— це неправда, такого вірша не було взагалі на стіні, ви його самі вигадали.

— Був, і через такі вірші ви й наказали побілити стіни цього «кабінету».

— Бігме, через це,— докинув благочинний,— а не через удовицю Росу.

¹ Від старшого вола вчиться орати менший (лат.).

Тут пішла веремія, почулись крики, гупання об стіл кулаками, аж нарешті-таки згадали, що й я тут присутній та витурили мене за двері. Буря тривала й далі, чулися подекуди окремі слова: «дрова», «Роса», «ракія» — і з усього судячи, мабуть, і глобус із директорської шафи взяв участь у поясненнях.

Коли ж буря стихла, мене знову покликали до вчительської. Всі вже сиділи з серйозними обличчями, немовби щойно обмірковували виховавчі методи. Директор завів тісі ж:

— Панове, в нашій школі помічається огидне явище,— але його вступ був тепер уже не такий довгий, і він зразу перейшов до суті справи,— і перед нами ось стоїть один із таких віршомазів; а тим часом до науки він не вельми, як видно з журналів,— це ледащо, коли не сказати й більшого — нікчема-учень.

Всі вчителі підвели голови, подивились на мене і пороззявляли роти, ніби хотіли промовити: «Еге ж, знаю його, і в мене він не що інше».

— Це ти написав цього вірша? — розпочав допит директор і показав шматок паперу, який, мабуть, дав йому аптекар.

В душі моїй тої хвилини виникла розпачлива боротьба між людиною і поетом. Людина мені радила просто зрестися вірша, сказати, що це не мій вірш, що я вже сам його почув від інших, ну, скажімо від тітки, і висловити свою огиду до такого мерзенного явища; поет же почав підлещувати моєму самолюбству, став радити, щоб не зрікався свого первістка, бо передо мною лежить велике майбутнє. І як це завжди буває в боротьбі між людиною та її самолюбством, де друге перемагає, так воно й тут вийшло, і я признався директорові, що це мій вірш.

— Ось маєте, панове, він признався! — обернувся директор до вчительського колегіуму.

— Це може стати йому за полегшувальну обставину! — сказав учитель географії, який уже чотири роки

вів шлюбозлучний процес із жінкою і претендував на знання духу нашого законодавства.

— Отож перед нами один із таких випадків, і до нього треба застосувати якнайсуворішу кару, що була б прикладом і для решти анонімних віршомазів у анонімних місцях! — сказав директор, і я знову побачив огнище, відчув, як мене лижуть гарячі омахи полум'я, зуздрів три непритомних тітки, що лежать долі, побачив заплакану Маріцу, а також і аптекаря, що частує народ коливом за упокій душі моєї.

— Я бажав би почути і вашу думку в цій справі, панове вчителі,— вів далі директор і почав збирати вчительські думки, що приблизно були такі:

Б л а г о ч и н н и й. Треба його витурити зі школи, хай іде у вуличні музиканти і там складає пісні. Або коли не так, то хоч засудити його на тижневий піст.

І с т о р и к. Він вчинив два злочини. Один менший — образив аптекарську родину — і другий, тяжчий,— написав вірша тим же розміром, яким оспівано королеви́ча Марка, Синджели́ча і Гайдука Велька, отже, вчинив блюзнірство, співаючи про Пайю-секретаря. За це друге треба суворо покарати.

П р и р о д о з н а в е ц ь. Людина тільки високістю своїх почуттів різниться від тварини. Звідсіль у людини і всяка поезія, тоді як у ослів цього немає. Як усім відомо, осли не пишуть віршів. Але трапляється часом, люди пишуть такі вірші, що можна подумати, ніби їх писали осли. Проти таких поетів треба вживати тих же методів, що і проти ослів, себто треба їм добре накрутити вуха. Це слід було б учинити і цьому молодому поетові.

М а т е м а т и к. Я б із цього явища добув корінь, власне, не корінь, а користь. Тут перед нами дві відомих величини: ображена аптекарська родина та автор вірша плюс самі вірші. Ми з тих відомих могли б добути невідому величину, себто довідатись, хто ті останні, що пишуть вірші про своїх учителів.

Географ. Я б його в карцер, у шкільний льох за-проторив, щоб там своїми очима побачив затемнення сонця, бо такі вірші — це іскра у сімейне вогнище, тому-то й не диво, що стільки у нас шлюботорозлучних процесів.

Латинник. Хоча Горацій каже: *Pictoribus atque poetis quidlibet audendi semper fuit aequa potestas*¹, але ця дитяча безецність переходить усі межі. Я за дуже сувору кару.

Викладач сербської мови. Його насамперед треба покарати за те, що не відділив комами підрядних речень від головних, а потім, що не поставив крапки в кінці другого рядка. А загалом вірш, можна сказати, досить добрий. Думка висловлена правильно, і з огляду на це можна б до нього застосувати і легшу кару.

Вислухавши всі ці думки, директор повернувся до мене і, давши кілька батьківських порад, допався до моїх вух і почав їх крутити (природознавеца думка), а потім вирік мені кару: три дні ув'язнення в школі (географова думка).

Отак перший мій вірш загнав мене у шкільну буцегарню, і точнісінько те саме мало статися за останній вірш.

Повних сім років стримувався я від писання віршів, хоча це й коштувало мені нестерпних мук. І все-таки одного дня найшла на мене така планета, під впливом якої людина радо вертається до свого первородного гріха. Коли я написав цього другого, себто останнього вірша, повторилося достеменно те ж саме, що й першого разу. Щоправда, тепер мене переслідував не аптекар, а жандарми, і привели мене не до директора гімназії, а до голови Верховного суду.

— Це ви автор цього вірша? — запитав голова суду точнісінько, як і директор.

¹ Художники та поети в рівній мірі мали можливість усе чути (лат.).

— Я!— була моя відповідь, і тут знову пусте самолюбство перемогло в мені людину.— Але прошу вас, це ж тільки жарт, хіба можна сприймати це так серйозно?

— Воно-то правда,— сказав голова суду,— та бачите, карний кодекс і жарти сприймає всерйоз.

— Крім того,— захищаюся я,— хіба це вірш? Він же не відповідає жодним умовам віршування!

— Але він цілковито відповідає умовам карного кодексу,— відказус голова суду.

— Бачите, пане голово, я, так би мовити, почувую себе невинним, бо цей вірш був продиктований не якимось наміром, а скоріше інстинктом.

— Так, так, розумію вас,— перебивав мене суддя,— але карний кодекс, бачите, саме той інстинкт і карає.

— Неймовірно! — дивуюсь я.

Після того як пан голова так лагідно ознайомив мене з добрими сторонами карного кодексу, він заявив мені, що той самий карний кодекс карає мене на два роки ув'язнення за образу величності.

Отож тоді я й зарікся ніколи більше не писати віршів і з того часу аж досі стоїчно додержуюсь цієї дісти, і, як бачите, це добре впливає на моє здоров'я.

ДРУГЕ КОХАННЯ

Перше кохання — це та пожежа, що про неї в поліційних рапортах пишуть: причини невідомі. Воно загорається, щойно тернеш, немов сірник, і гасне само, наче лампа, коли в ній вигорить гас.

Перше кохання схоже на свербіння у молодого барана, коли в нього прорізуються роги і він чухається об першу річ, що йому трапиться.

Перше кохання — це укусу комара, що не заразить крові, але викликає свербіння. Перше кохання — це своєрідний вербунок, де тебе визнають гідним відслужити строк, коли прийде твоя пора.

Перше кохання небезпечне лише тоді, коли воно й останнє.

Але в дійсності друге кохання є першим. В другім коханні ти відчуваєш себе наче другорічник, всі дисципліни тобі відомі, проте певності, чи ти складеш іспит, нема.

Друге кохання — це невилікувана хворість, що через неувважність хворого вернулася назад.

Друге кохання — це дійсна служба, обов'язкова для всіх, що мають вступити на державну службу.

Але попри всі ці мудрі слова про перше й друге кохання, для мене перше кохання було немовби спроба, а друге стало вже звичкою. Після трагедії, що нею скінчилося моє перше кохання, я відчув потребу знову в когось закохатись. Шукав я по всіх усюдах, в кого б мені закохатись, аж одного дня зустрів перед школою біляве дівча, яке гірко плакало, і вирішив у нього ж і закохатись.

Кажуть, дівчина плаче чутлива, а жінка плаче бездушна. Ось я й вирішив закохатись у чутливу дівчину.

Біляве дівча звалося жагучим ім'ям Маріца, і я запитав його:

— Чого плачеш, Маріцо?

Вона, гірко склипаючи, призналась мені:

— Вчителька перед цілим класом назвала мене гускою, сказала, що я дурна гуска... і всі сміялися... і...

— Та це ж дурниці! Хіба від цього варто плакати? А що таке гуска? Ніщо! О, скільки разів учитель перед цілим класом казав мені, що я дурний осел, а осел — то ж набагато більша тварина, ніж гуска, — і хоч би що. І твою вчительку, як була маленька та вчилась, називали, певне, дурною гускою, та ось бач, тепер вона вчителька.

Здавалось, мої слова втіхи сприятливо впливали на душу білявої дівчинки. Вона підвела заплакані очі і подивилась на мене з таким довір'ям, що я відчув обов'язок втішати її й далі.

— А потім... гуска...— шукав я слова втіхи.— Гуска — це ж нічого такого... це не образа. Я ось, наприклад... я люблю гуску.

Вона глянула значуще на мене, бажаючи, мабуть, зрозуміти, чи не є це вияв кохання.

— Еге ж, люблю гуску,— вів я далі, сподіваючись, чи не можна це використати як вияв кохання.— Особливо стегенце.

— Яке стегенце? — запитало біляве дівча здивовано.

— А таке. Коли мати засмажить гуску з рижем, я завжди випрошую стегенце.

Другого дня я знову зустрів цю дівчинку, а потім і кожного дня. Ми любилися і без освідчення. Мої слова втіхи, що з ними я прийшов до неї першого разу, вона й узяла за вияв кохання. Таке явище трапляється й у вдовиць, які часто слова втіхи беруть уже за вияв кохання. А білява дівчинка мала удовину сентиментальність, бо, як вона мені згодом призналась, до мене вона вже любила одного учня з першого класу гімназії.

Хоч ми й зустрічалися з нею кожен день після школи, та все ж таки хотіли зустрітись на самоті. Кохання тільки тоді має справжню принадність, коли закохані зустрічаються на самоті. Ми умовилися, що зустрінемось у четвер в пообідню пору на старому кладовищі. Кладовище, як місце побачення, пасувало до закоханого білявого дівчатка та закоханого хлопчика, що любить гусяче стегенце.

Ми зустрілись і розмовляли, розмовляли довго і багато. Говорили про іспити, про її вчительку, яка вона сувора. Дівчинка сказала мені, що її мама зготувала сьогодні на обід фаршировану диню, а я похвалився їй, що ми вчора мали на вечерю струдель з сиром. Розмовляли і ще про дещо, а потім розійшлися.

Отож побачення наше було зовсім ні до чого, бо на таких побаченнях треба говорити любовні слова, а ми говорили про те, що можна було сказати й на вулиці по дорозі додому.

Але труднощі полягали в тому, що ні я, ні вона не знали любовних слів. Я кілька днів морочив собі голову, як би це навчитись любовних слів, аж нарешті згадав про одну книжку, яку тітка моя читала кожного вечора і, читаючи, зітхала і плакала, а коли кінчала читати, то ховала під подушку. У тій книжці, напевне, мусять бути любовні слова, бо лише, читаючи такі книжки, старі діви плачуть.

Отож якось пополудні я вкрав цю дорогоцінну книгу, сховався в повітці і став пожадливо її перегортати. Особливо уважно зупинявся я на сторінках, що були вогкі від тітчиних сліз, і на одній із таких сторінок я знайшов повно любовних розмов, а що найкраще — там говорили двоє закоханих під час побачення на кладовищі.

Ось приблизно ця розмова з книги, яку вели між собою дон Родріго Мондего та Хуана, дівчина-сирота, могильникова пасербиця.

Д о н Р о д р і г о. Дівчино, присягаюся тобі отут, перед цими мертвими свідками, моє кохання щире і глибоке, як туга, що на цьому мертвому полі спочиває.

Х у а н а. Ах, коли б я могла цим словам повірити!

Д о н Р о д р і г о. Ці слова течуть із уст, з глибини душі благородного шляхтича, що для нього слово — святиня, а присяга — все одно що віра.

Х у а н а. Для мене стільки щастя у твоїм коханні, що не відважуюсь тому щастю віддатись.

Д о н Р о д р і г о. То хоч зважся сказати мені, що твоя душа відчуває...

Х у а н а. Люблю тебе!

Д о н Р о д р і г о. Ах, моя дорога Хуано!

Х у а н а. Мій коханий Родріго!

Всі ці слова були немовби навмисно для нас написані. Я гарненько їх переписав у двох примірниках, а книжку поклав знову під тітчину подушку. Потім один примірник дав Маріці, а другий залишив собі, щоб до наступного четверга вивчити все напам'ять та й собі на кладовищі говорити любовні слова.

Коли ми наступного четверга зустрілись, то перше, що я запитав її, було:

— Вивчила?

— Еге ж!

— Давай прослухаю тебе!

Вивчила вона чудесно, напам'ять слово в слово. Потім я дав їй свого примірника, щоб прослухала мене, і хоч я за звичкою, яку набув у школі, трохи запинався, проте знав досить добре. І коли ми вже впевнились, що все йде добре, то почали говорити одне одному слова кохання, достоту як Родріго Мондего та Хуана, дівчина-сирота, могильникова пассрбиця.

Справа йшла дуже добре, ми були схожі на справжніх закоханих. Вона вельми ніжно вимовляла: «Кочаю тебе»,— а я нітрохи не заїкався, коли говорив: «Ох, моя дорога Хуано!» І мені, і їй це сподобалось, і ми вирішили й далі робити те ж саме.

Отож зараз же після цього побачення я переписав із тієї ж книжки інше місце, набагато краще, і дав Маріці, щоб вивчила до наступного четверга.

Ах, який би це був чудовий четвер, але я не прийшов на кладовище, де біляве дівча чекало на мене більше години. Я не зміг вивчити любовної лекції напам'ять і вчинив точнісінько так, як у такому випадкові вчинив би і в школі: не прийшов. Краще не прийти до школи, ніж отримати одиницю, думав я, забуваючи, що прогул у коханні найнебезпечніша річ.

Але інакше й не могло бути, бо в наше кохання вплелися лекції. А лекції можуть занепасти навіть і кохання, що закінчується одруженням, то що вже казати про моє, коли відомо, що я до лекцій мав справжню огиду, не меншу, як до хініну, а мене завжди силували ковтати лекції, неначе хінін.

Мені було вельми шкода, що я не міг прийти на побачення, бо в тій, другій лекції, яку ми мали розказати одне одному під час побачення, було багато ніжних любовних слів. Дон Родріго свою мову закінчував так:

«Іди ж, іди, моя люба Хуано, пригорнись до моїх грудей, дай своїй любові уста, нехай з першим поцілунком зіллються до купи наші душі». А потім вони довго обнімалися і цілувалися за одним надгробком. Та хоч яке солодке і приємне було це місце, а мушу сказати, що для мене воно було просто-таки смертельне, неймовірно трудне, і я не міг його вивчити напам'ять.

Ось міркуйте самі: дон Родріго, щоб запевнити Хуану в своїй коханні, приводить її до могили свого діда і так їй присягається:

«Присягаюся тобі ім'ям дона Альгвазіла де ля Фуенте, що веде свій рід від славетного кастільця дона Гіацінта Нуньеса де Коркуела, який власноручно своїм мечем відтяв голову Мухамеду-абу-Сагібу Барбароссі, внук якого дон Палажіо де Мондопеда з іспанцями Кастілії обложив Гранаду і прогнав через Гібралтар Абу-Абдалу Боабділа».

Можете собі уявити, чи міг я вивчити таку карколомну лекцію, коли я шість місяців ламав язика, щоб вивчити слово «Артаксеркс», а через єгипетського фараона Узпретезена аж тричі отримував двійку.

Певна річ, коли я не з'явився на умовлене побачення, то почав уникати зустрічі з білявою дівчинкою, а коли одного разу я все-таки насмівився показатись їй на очі, то було запізно: біляве дівча закохалось уже в іншого.

ВІД ТРЕТЬОГО ДО ОСТАННЬОГО, ДВАНАДЦЯТОГО КОХАННЯ

Кохання — немов те пияцтво. Коли чоловік хильне першу і другу чарчину, у нього з'явиться апетит та жага, і тоді він хилить уже кухоль за кухлем. Так приблизно було і зі мною, і можу сказати, що з мене став справжній алкоголік. Я ще не витверезився від минулого кохання, а вже схопився за чару, що стояла переді мною.

Можливо, тим стверджується мій здогад, що кохан-

ня — це така звичка, як, приміром, куріння: є такі, що зовсім не курять, а є такі, що без куріння ніяк не можуть. Ті курять до міри, а інші не випускають цигарки з зубів. Одні часто міняють тютюн, і від того їх мучать ядухи, а інші, побачивши, що куріння їм шкодить, кидають тютюн, щоб повернути собі апетит. Я належав до запеклих курців, що радо міняли тютюн та негайно запалювали нову цигарку, як-но їм гасла докурена.

Отак я свою молодість сповнив цілою низкою кохань, аж поки не трапилось такого, про що люди кажуть: поти дзбан воду носить, поки вухо увірветься.

Моє третє кохання мало в собі вже певні побажання, що були далекі від того, щоб їсти сирники або товкати напам'ять іспанські ймення та вислухувати їх на кладовищі. Я закохався був у нашу служницю, що важила вісімдесят кілограмів і всім своїм тягарем навалилась на моє серце. Те кохання прокинулось у мені як відгомін раннього дитинства, коли я на руках нашої тодішньої служниці вивчав абетку кохання паочним методом. І дійсно, коли я освідчувався Фанні (так вона звалась), то мене так і свербіло скрикнути:

— Ах, моя кохана, хіба мені зараз до шніцеля, але як будеш залишати, то не забудь і трохи салату. Тільки ти на думці у мене, тільки ти. Жду не діждуся, щоб тебе притиснути до серденька мого, нехай навіть і шніцель захолоне!

Пам'ятаю ще й одного неопублікованого вірша тої доби:

Я тебе кохаю,
Бо можна сказати:
Ти дебела станом,
Є тут що кохати.
Ти тягар важкенький
На моїм серденьку,
То освідчись, Фанні,
Мені у коханні.

Цю прекрасну ідеальну любов зруйнувала чужа інтрига, що при коханні часто трапляється. Щойно батьки помітили, що я довше ніж треба вештаюся на кухні, вони звільнили служницю, і через брак об'єкта моє кохання згасло.

Моїм четвертим коханням була учениця гімназії з чорними жагучими очима, з лукавою усмішкою. Але це було, сказати б, письмове кохання, бо ми ніколи з нею не перемовились і словом. Вже після першого обміну усміхами ми почали одне одному писати і писали безперестанку. Це листування було дуже корисне для мене, бо тут я набагато краще навчився висловлювати свої думки, ніж у шкільних творах на теми «Спечи й скажи!» і «Пізнай самого себе». Тут я навчився не тільки висловлювати свої думки,— але й добре напрактикувався вживати розділові знаки. Я вживав їх усі підряд, не жаліючи, щоб жоден знак не міг поskarжитись, що я менше приділяв йому уваги, ніж іншим. Один мій любовний лист мав ось який вигляд:

«Кохана!!!

Я, тебе кохаю?.. від широкого серця і; з усієї «Душі», мові?! Благаю тебе).— дай мені, на цього листа відповідь; якнайскоріше?..

Закоханий у тебе, ах, до Гроба?»

Її листи були без жодної пунктуації, і це свідчило, що вона була слабка у сербській граматиці, коли не так, як я, послуговувалася розділовими знаками.

Це кохання не скінчилось, воно просто згасло. Одного дня вона перестала мені відповідати на листи, і я також одного дня перестав їй писати. І так ми помаленьку та непомітно забули одне одного.

Моє п'яте кохання — це ніби розділ незакінченого сентиментального роману. Я закохався в одну даму, що була на двадцять років старша від мене, але в неї були такі звабливі ямки на щічках, такі дрібні білі зуби і такі соковиті губи, що я аж тремтів, коли вона проходила повз мене.

Свого кохання я не смів їй виявити, боячись, щоб вона мене не висміяла, та й, признатись, боявся її чоловіка, що був мені дуже противний. Він мені здавався хижим звіром, що роздирає в своїх лапах ягня, а себе я уявляв святим Георгієм на білому коні, що рятує дівчину. Я й гадки не мав тоді, що ті сердешні дівчата почувають себе надзвичайно солодко в лапах таких хижих звірів.

Те моє кохання залишилось і моєю вічною таємницею, бо я про нього нікому не розповідав, крім своєї подушки, яку пригортав і цілував, коли зіставався сам у хаті; до неї я звертався з найніжнішими словами, що стосувалися до прекрасної пані з соковитими устами та ямками на щічках.

В шостому коханні я дійшов нарешті до поцілунок. Це був і мій перший поцілунок. А перший поцілунок — це ніби малий атестат зрілості, що після нього переходять у вищі класи, де вже вивчається вища математика кохання з усіма її величинами, відомими і невідомими.

Поки я його не спробував, то думав, що поцілунок — це щось ніби солодкий цукерок, та коли торкнувся уст устами, я докорінно змінив думку. Перший поцілунок видався мені чарою іскристого шампану, що від нього на губах залишається солодість, потім тобі закипить і заграє кров, засяють очі, заморочиться голова. І дивна річ, щойно я відірвав свої губи від її губ, як відчув себе озброєним досвідом, що і в коханні потрібен так само, як і в інших проявах життя.

Та оскільки досвід завжди приносить розчарування, то так воно трапилось і тут зі мною. А втім, розчарування — це найзвичайніший і обов'язковий кінець усякого кохання.

Мого сьомого кохання — диво дивне — не пам'ятаю. Знаю, що кохав її, знаю, що вона мене кохала, знаю, що ми присягались одне одному любитися довіку, а проте от не можу згадати, хто вона була.

Раз якось зустрів я одну гарну даму, що привітно усміхнулась до мене. І в мене блиснула думка, чи не вона це часом забута моя любов. Набравшись відваги, я підійшов до неї.

— Мадам, ви не пам'ятаєте, чи не був я в вас закоханий?

— А звідкіль же мені це знати?

— Хіба я вам про це нічого не казав?

— Ніколи. І розмови не було.

— Шкода!

А другу даму то я просто запевняв, що це вона, тільки, мабуть, забула, на що вона, не вагаючись, відповіла:

— Ні, добродію, у мене є точний список усіх, з ким я до одруження кохалась, і вас нема в тому спискові.

Отож, незважаючи на всі зусилля, я не можу пригадати мого сьомого кохання.

Моє восьме кохання з початку до кінця йшло за загальновідомим усім любовним рецептом. В неї була розкішна руса коса, іскристі чорні очі, і кохала вона дуже щиро. Вона зажадала навіть від мене, щоб я запрягся їй на вірність, бо й сама запряглася. Але одного дня, невдовзі після присяги, закохалася в іншого.

Моє дев'яте кохання було таке, як у народній пісні з Вукової збірки, тільки трохи інше, робило враження підогрітої їжі. В неї була розкішна чорна коса і теплі блакитні очі. І я любив її дуже щиро. Я хотів навіть від неї, щоб вона запряглася мені на вірність, як і я запрягнувся. Але одного дня, трохи згодом після присяги — я закохався в іншу.

Десяте моє кохання — це весела трагедія. Вона, гадаю, може і вас зацікавити.

Познайомився я спочатку з її чоловіком, що був надзвичайно люб'язний до мене. Він привів мене додому і представив своїй жінці — моторній невеличкій дамі, яка більше промовляла очима, ніж язиком. Я з першої ж зустрічі закохався в неї і бував надзвичайно щасливий, коли її чоловік запрошував мене до себе

в гості. Здавалось, що й вона дуже рада мене бачити, бо коли ми залишалися, бувало, хвильку-дві на самоті, то ставала набагато люб'язніша до мене, ніж у присутності чоловіка. Та й чоловік був не менш люб'язний. Де там, він мене обдарував особливою довірою і виявляв до мене найщирішу приязнь.

Якось одного разу ми дуже довго вешталися безлюдними алеями парку і між нами зайшла дивна розмова.

— Скільки я міг помітити, вам подобається моя дружина? — почав він зовсім спокійно і байдуже розмову.

Я страшенно збентежився і почервонів по самісінькі вуха, як архимандритський пояс.

— Я... той,— почав я, затинаючись,— еге... ваша дружина дуже привітна... я її дуже поважаю.

— Та ну-бо, чого тут церемонитися? Ми з вами вже такі приятелі, що можемо й одверто говорити. У ваші роки молоду жінку не шанують, а кохають. Хіба ні?

— Але... той... як його... коли ви сумніваєтесь...

— Та я не сумніваюсь, чоловіче, зовсім не сумніваюсь, а просто впевнений, що ви закохані в мою дружину, але не бійтесь, я на вас не серджусь анітрохи, повірте мені, анітрохи!

???!!!

Його слова вразили мене. Я роззявив рота і дивився на нього, увесь перетворившись у знак питання й подиву.

— Ви не можете мене зрозуміти! — вів він далі.— Звичайно, це трохи здається дивним, що я, як її чоловік... але...

Мені в ту хвилину спало на думку, що він навмисне завів мене на відлюдні стежки, щоб випитати все і тоді всадити мені в груди п'ять револьверних куль, і тому я почав щосили боронитись.

— Але, добродію, я рішуче заперечую, що плекаю до вашої дружини такі почуття. Я тільки поважаю її.

Він зрозумів мої побоювання і одразу ж поквапився мене заспокоїти:

— Ви, може, боїтесь, що я маю якісь лихі наміри проти вас? Боже борони! Вислухайте мене, і тоді зрозумієте.

І він почав щирим, приятельським тоном:

— Бачите, молодий друже, ми з жінкою в поганих відносинах. Та й більше того, ми ось-ось маємо починати шлюбборозлучний процес.

— Ви? — звомпив я.

— А що ж тут неймовірного?

— Та це ж неможливо!

— Це можливо, приятелю, і нехай вас не вводить в оману те, що ми з жінкою так гарно ставимося одне до одного. Це того, що ми розлучаємося за згодою. Вона не хоче мене, я не хочу її. Чому — не питайте. А для вас така ситуація дуже сприятлива. Коли вам пощастить запобігти ласки в мої жінки, то вона буде через деякий час вільна і стане цілком ваша, але для цього треба нам усе робити в згоді, треба по-дружньому допомагати один одному...

— У згоді з вами?

— Так, так! Я зі свого боку все зроблю, щоб вам допомогти, а ви зі свого боку могли б допомогти мені.

Я все ще здивовано дивився на такого мужа, а він тим часом вів далі:

— Щоб легше почати шлюбборозлучний процес та виграти його, мені надзвичайно потрібен один доказ, якого я й досі не маю. Тим доказом могли б бути ви!

— Я?.. А як саме?..

— Дуже просто. Мені потрібен доказ, що моя дружина аморально поводить себе.

— Але ж...

— Стривайте, прошу вас. Чи вона моральна, чи аморальна — це для мене байдужісінько, але мені потрібен такий доказ, а той доказ могли б дати ви, коли на те буде ваша ласка.

— Не розумію!!

— Зрозумієте. Чи ви вже освідчилися моїй жінці?

— Але ж...

— Слухайте, ви повинні з цим поквартитися, я вам дам нагоду. Освідчитесь! Скажіть їй про своє кохання якнайшвидше! Коли вона буде ставити опір, бентежитись, ви не відступайте, а сміливо наступайте. Дев'яносто відсотків жінок бентежаться в таких випадках лише тому, що так заведено. Отож поспішайте і не зупиняйтесь лише на освідченні. Найменше успіху в жінок мають ті, що зупиняються на півдорозі. Отож сміливо йдіть уперед і домагайтесь побачення, таємного побачення. Вона, звичайно, ще більше збентежиться, скаже: «Ах, це занадто, цього я не можу!» Але то тільки фрази. Жінки з такою ж щирістю говорять це, як і торговець на базарі, присягаючись вам: «Повірте, цей крам коштує мені самому стільки». Кінець кінцем, коли ви наполегливо будете добиватись, то досягнете успіху. Вона дасть згоду на побачення, але тут стою на заваді я. Щоб цього уникнути, ми з вами порозуміємось, і я, припустімо, кудись виїду.

Я дедалі, то все з більшим здивуванням слухав цього чудернацького мужа.

— Ну ось, тепер підходимо до найголовнішого. Ви підете на побачення, а я тим часом нікуди не поїду, а беру двох свідків і вдираюся до хати, коли ні ви, ні жінка цього не сподіваєтесь. Якби вам у ту хвилину вдалося бути без штанів, то це було б найкраще. Моя жінка, певна річ, вересне і зомліє, а я прискочу до вас, повалю на землю, зачну топтати вас ногами, розіб'ю носа і вискубу вам чуприну, скільки приблизно може вискубти чесний і розлючений чоловік, схоплю ваші штани, як *corpus delicti*¹, а вас у самих гачах викину з хати. Все це, звичайно, при двох свідках. Ну, тепер зрозуміли мене?

— Але, добродію...

— Знаю, ви потерпаєте, що будете битий. Ну, мій го-

¹ Речовий доказ (лат.).

лубе, заради кохання треба дешицею й пожертвувати. Кохання вимагає жертви. В середні віки лицарі гинули, щоб вибраній дамі свого серця показати свою любов, отож чому б і вам не бути таким лицарем і погодитись на невелику хлосту?

— Так, але який же я матиму вигляд в очах вашої дружини?..

— Як будете без штанів, матимете чудовий вигляд. Потім, коли ви отримаєте прочухана, то напевне викличете співчуття, а ви не забувайте, що співчуття є часто джерелом найглибшої любові.

— Так, але ж ви пропонуєте мені гидку роль...

— Ех, чоловіче, скажіть мені, чи добрий був з вас учень у математиці.

— Поганий.

— Воно й видко. Тут же, перед вами, ясна рахуба. Моя дружина молода, гарна, і коли вона отримає розлуку як морально чесна жінка, то що звідсіль може вийти? Та її з-під носа у вас поцуплять. А тепер глянемо на справу з іншого боку. Вона програє процес як розпусна, скомпрометована вами жінка, що ж їй тоді залишається? Тільки ви, чи розумієте, ви!

Цей чоловік мав справді міцну логіку, шкода лише, що ця логіка спиралася на кії.

Прощаючись, він запросив мене прийти до нього в побідню пору, а коли я прийшов, то не застав його дома. Очевидно, цей чолов'яга вважав, що ми вже дійшли згоди, і давав мені нагоду зробити перші кроки.

А тим часом я взявся зовсім іншої думки: не обманювати її, а розповісти про свою розмову з її чоловіком, бо вона заслуговує на те, щоб бути з нею щирим.

— Пробачте, добродійко, я хотів би вам дещо сказати, навіть не дещо, а багато,— почав я схвильовано.

— А що саме? — спитала вона.

— Та...— запнувся я, не знаючи, як почати,—

бачите... мабуть, вам відомо... теє-то... еге... як я вас поважаю.

— Дякую вам, добродію!

— Тільки, бачите, почуття, яке я називаю повагою, в такому віці, як наш, називають інакше.

— Е, хіба інакше? Я не знала! А як же воно зветься? — запитала вона, сміючись більше очима, ніж губами.

Якусь хвилину я міркував, а потім одним духом випалив:

— Те почуття зветься коханням!

— Он як! — сказала вона спокійно. — Зрештою я вже чекала на це.

— Чекали? — перелякався я, гадаючи, що чоловік уже розповів їй усе.

— Так, я прочитала це з ваших очей, з вашої поведінки, із усього.

— А?..

— Ви хотіли б знати відповідь?

— Так! — ледве прошепотів я перелякано.

— Майте терпіння. Це я скажу вам тоді, коли побачу, наскільки ви мені віддані.

— О, коли б ви дали мені можливість довести це.

— Звичайно, я дам вам таку можливість, і то негайно. — Вона трохи помовчала, а потім повела далі: — Бачите, дорогий приятелю, ми з чоловіком у дуже поганих відносинах. О, навіть більше, ми стоїмо перед розвідним процесом. Того хоче мій чоловік. Знаю, для вас це несподіванка, вас бентежить те, що ми з чоловіком гарно ставимося одне до одного. Це тому, що ми розлучаємося за згодою. Я не хочу його, а він не хоче мене. Чому — не питайте. Коли ваші почуття, які ви щойно виявили, щирі, то все це лише сприятливе для вас, але ви повинні допомогти мені у моїй боротьбі з чоловіком.

— Як?..

— Ви могли б вельми стати в пригоді. Мені треба якнайбільше доказів моєї доброї поведінки в шлюбі. Я їх

маю, але мені потрібен незаперечний доказ, бо мій чоловік намагається довести протилежне.

— Так, це мені відомо, і я, власне, й хотів з вами про це поговорити...

— Отже, мій план такий. Ви прийдете до мене в призначений час на побачення, а я тим часом сховаю в сусідній кімнаті двох свідків. Вони прийдуть ніби випадково і нічого про це знати не будуть. Ви щонайголосніше освідчитесь мені в коханні. Я буду відмовлятися, скажу, що одружена, чесна жінка, але ви наступайте і спробуйте мене поцілувати. Тоді я здійму жахливий зойк, поки ті два свідки не прибіжать із сусідньої кімнати. Тоді я вам при них надаю ляпасів, видеру чуба, подряпаю немилосердно обличчя нігтями, а потім попрошу цих двох свідків дати вам доброго гарту і викинути з хати.

Уявіть собі моє становище! Хоч круть-верть, хоч верть-круть. Як не києм, то поліном. І чого я сюди встряв, щоб на моїй спині та окошилась їхня шлюбна суперечка? Бо, як бачите, чи пристану я до чоловіка, чи до жінки — однаково хлости не минути. Вся різниця тільки в тому, що в першому випадкові я втікатииму без штанів, а в другому — в штанях.

Після довгих роздумів я дійшов до висновку, що найкращий вихід з цього становища, а також і з цього кохання — це якимось непомітно й нечутно злизнути. І тут мені пофортунило.

Тільки геть-геть, через кілька місяців, я таки зустрівся з ними на вулиці. Молода парочка, чий міжусобний позов лежав у консисторії, йшла ніжно під ручку, а за ними якийсь молодик.

— Де ж це ви пропали? — скрикнули вони в один голос, ніби кожне з них хотіло сказати: «Що ж це ви вислизнули, коли ми так добре все підстроїли?»

Я сьак-так попросив прощення і з жалем подивився на цього горопашного молодика, що його, звісно, вони хочуть використати замість мене як доказ.

Після цього бурхливого кохання моє дванадцяте було

дуже тихе, навіть трохи побожне. Бо вона таки справді була схожа на ікону: мала довгасте бліде обличчя, гладеньке чоло і чорну довгу косу з світлим проділом, червоні губенята і лагідні очі, що ховалися під довгими віями.

Вона була надзвичайно ніжна й тиха, скромна й сором'язна. Коли я освідчив їй своє кохання, вона найперше спустила очі, зашарілась, зажмурилась і довго-довго мовчала. Нарешті підвела голову й промовила:

— Того, що ви зараз сказали, не говоріть більш ніколи.

Коли одного разу я потиснув їй руку, вона найперше спустила очі, зашарілась, зажмурилась і довго-довго мовчала. Нарешті підвела голову і сказала:

— Того, що ви зараз учинили, не робіть більш ніколи.

— Ну, гаразд, а скажіть, як же я зможу виявити вам своє кохання?

— Мені досить буде, що я вас бачу, і, благаю вас, задовольніться й ви тим, що мене лише бачите.

Так все наше кохання і складалося з самого споглядання. Я дивився на неї, а вона на мене. Але одного дня ні я не побачив її, ні вона мене. Так ми більше й не зустрілись ніколи.

Це кохання, як бачите, було немов певного роду дієта, чи піст, що так потрібен був моєму шлункові, зіпсованому коханням. І цей піст я цілком по-християнськи витримував. Треба було дією зміцнити шлунок, щоб був здатний травити тринадцяте кохання.

Q. V. F. F. F. S.

«Q. b. f. f. f. s.» пишеться зверху докторських дипломів (Quod bonum, felix, faustum, fortunatumque sit!), що в вільному перекладі означає: «На добрий час!» або «Але хвалити бога, що тільки один раз». Здається, це

загальний зойк і університету, що прощається з остогидлими йому студентами, і студента, що прощається з набридлим йому своїми тортурами університетом. На моєму дипломові, якого я отримав, закінчивши університет, не було вищенаписаних слів, але я сам, добувши його, з глибини душі скрикнув:

— Q. b. f. f. s.!

Вгорі мого диплома найкраще, мабуть, було б написати слова нашого професора карного права: «Є кримінальні справи, які на певному місці і за певних обставин не підлягають покаранню, бо суспільство вже їх легалізувало шляхом забобонів, звичаїв, помилок, а подекуди і з допомогою закону».

Читачі, гадаю, не сподіваються, що я з ними пройду цілий шлях, яким я йшов, поки добув університетський диплом. Хай вони не лякаються, що я почну перебирати всі університетські дисципліни так, як робив у середній школі. Я тоді з цієї книги утворив би якусь енциклопедію, що обіймала б усі науки, але нічого б не навчила. І хтозна, коли б я говорив про кожний предмет окремо, чи не звалило б це на мене і на читачів значно більшої небезпеки.

Могло б трапитись, що це викликало б професорську полеміку, а відома річ, які довгі й нудні вони бувають. Згадую одного редактора журналу, який допустився такої помилки, дозволивши професорові написати «кілька слів» про підручник другого професора. Він і гадки не мав, що з цього може вийти, бо коли дозволив напад, то мусив дозволити і відповідь, а потім відповідь на відповідь, а там знову відповідь на відповідь і так далі без кінця-краю.

Ці два професори захопили у бідолашного редактора півгазети і лаялись роками день у день. Читачі явно почали обурюватись, передплатники відмовлялись від газети, а редактор у розпачі рвав на собі чуприну. Аж нарешті, щоб урятуватись від цієї професорської халепи, він закрити газету і переїхав у друге містечко, де

нема професорів, заздалегідь доставши від міністра освіти гарантію, що там не скоро відкриють гімназію.

Один американський редактор був з цього боку набагато практичніший. Щоб забезпечити себе від таких випадків, він зверху друкував такий підзаголовок: «Газета публікує все, крім професорської полеміки».

Щоб уникнути таких випадків, краще буде перескочити університет, як у дійсності я його й перескочив, опинившись одного дня з Q. b. f. f. s. дипломом за університетською брамою.

Виходячи з ректорської канцелярії, де я отримував диплом, і спускаючися сходами, я думав: тепер шляхи життя переді мною відкриті, мені належить цілий світ, в руках у мене той ключ, що відчинить навіть залізні брами, в руках у мене Аладдінова лампа, що розсуне й стіни, тепер мені досить лише загадати, і мій диплом одведе мене куди тільки заманеться. Але опинившись раптом на вулиці, перед брамою університету, я збентежено запитав себе: куди ж мені йти — направо чи наліво?

Ще раз я розгорнув диплом і ще раз прочитав його тут, на вулиці, і тільки тепер збагнув, що він не дає мені нічого більше, як стати або канцелюрою, або людиною вільних професій: адвокатом, журналістом, артистом.

Чиновник?

Що й казати, привабливе покликання. Вимагають, щоб ти не думав, і за те дають щомісяця державну платню. Тобі досить уміти згинати папір і згинати спину; бути високої думки про свого начальника і мати за ніщо його попередника; запобігати перед старшими і знушатися з нижчих від себе; напрактикувати вухо, щоб не слухало, чого не треба, а око, щоб не бачило, чого не слід бачити; вміти при потребі в чорному вглядіти дещо біле, а в білому дещо чорне, вміти читати між рядками, дивитись крізь пальці, держати язика за зубами, підлесливо сміятись, коли тебе образили, дякувати, коли вилаяли, і бути зобов'язаним, коли нагородили.

І якщо ти все це подолаєш і все переживеш, то житимеш сто років і дочекаєшся повної пенсії.

Адвокат?

Справді, приваблива професія. В теорії: захищаєш невинного і оскаржуєш кривдника, а на практиці: захищаєш винного і оскаржуєш невинного, бо коли б триматися теорії, то адвокатське покликання було б непотрібне. Невинного, коли він справді невинний, непотрібно захищати, а винного, коли він винний, хай судить сам закон без адвоката. Отож найкраще не мати діла ні з винним, ні з невинним, тим більше, що іноді дуже важко визначити, хто винний, а хто невинний; краще продавати лише поради — це єдина щаслива професія, що може продавати поради, бо решта, як от вчителі, професори, батьки, приятелі дому, дають їх даром. І що найголовніше, коли ти як покупець підеш до адвоката, то не маєш права навіть помацати пораду та сказати: «Чи нема у вас на складі чогось кращого?» Не маєш права й вернути пораду, сказавши: «Послухайте, добродію, ця ваша порада трохи затхнула і запліснявіла!»

Не маєш жодного права — чи подобається тобі порада, чи ні.

І подумайте лишень, який би це був поганий жарт долі, коли б я, що ніколи в житті не слухався нічиїх порад, почав би тепер їх продавати.

Журналіст?

Дійсно, приваблива професія.

Слово, яке, загалом кажучи, у нас таке дешеве, що його не жаліючи кидають, шпурляють, розсипають, ти перетворюєш в гендлярську річ і продаєш за дорогу ціну. Ти можеш нічого не знати, а тебе вважатимуть, проте, за людину, що все знає. Будеш не мудріший від тих, що мовчать, а говоритимеш і за них.

А скільки чарів у тому покликанні!

Торкнешся якої таємниці — вона перестане бути таємницею, торкнешся чийого авторитету — цей авторитет

зникає. Діткнешся чийого спокою — і спокій у нього пропадає. Перетворюєш вино у воду і воду в вино. Чорне замазуєш білим, а біле чорним. Піднімаєш мертвих лазарів із гробу, а живих лазарів хорониш у гробі. Можеш без мила вимити, без бритви поголити, без лугу випрати білизну.

Артист?

Також приваблива професія. Покликання високе, далеке від усього щоденного, від усякої буденщини, за винятком театрального касира. Покликання, яке найсміливіше і найясніше стверджує, що велике слово, слово істини, слово правди, слово любові можна лише тоді промовити прилюдно, коли воно вкрите і уквітчане лжею.

Храми, палати, міста, ліси, на полотні намальовані; паперові корони, одежа з фальшивого золота, мечі з дерева; нещирі сльози, нещирі зітхання, нещирі почуття, нещирі радощі, і все це лише для того, щоб промовити ті великі, вічні слова. Де ж те щасливе дитинство, коли перекинуті ночви правили за трон, на якому сидів цар у заяложених штанцях, в порваному на ліктях сукмані та з гусячим пером на шапці. То ж багата дитяча мрія вміла уявити, що на плечах у нього горностаєва мантія, на голові корона, а на ночвах сидить миропомазаник, вміла шепнути йому зі страхом та шанобою: «Ваша величність!» Люди кажуть, що це дитяча наївність, а скільки нещирої наївності та фальшивого блиску потрібно для того, щоб показати їм те, що діти створюють уявою.

І, мабуть, через те, що артисти промовляють великі слова істини в строкатих, фальшивих шатах, їх назвали священнослужителями Талії.

Коли я вперше, дитиною, почув, що артистів називають священнослужителями, я міркував так: той, що грає коханця, має бути архімандрит, а той, що грає інтригана, має бути протоіерей; той, що грає комічні ролі, — це, напевне, голова консисторії; той, що грає ко-

ролевича Марка і розмахує булавою, — це, мабуть, дякон, бо й наш дякон так кадить у церкві, наче в руках у нього булава. Пізніше я зрозумів, що артисти такі дійсно священнослужителі, тільки без попівського прибутку, без чинів та червоних поясів, бо вони й не вдержалися б на їхньому худому животі.

Але в покликанні артиста особливо приємне те, що він свої ролі виконує під маскою. Щоправда, роблять це в житті і всі інші, тільки різниця між ними та артистами в тому, що артист надіває справжню маску, ту маску, що відповідає його ролі. На егоїзм він надіває маску егоїзму, на злобу — маску злоби, на підлоту — маску підлоти, тоді як у житті буває зовсім по-іншому. Там грають одну роль, а маску надівають другу. Політик, наприклад, на свій егоїзм надіває маску патріотизму, насильник — маску правди, багатій своє лихварство прикриває маскою доброчинства, розпусниця на свій досвід натягає маску наївності, а ворог на свої поради — маску приязні.

І коли всі ці покликання зі своїми добрими сторонами пройшли повз мене, я все ще стояв з дипломом за пазухою, нерішуче міркуючи, куди ж мені повернути, на який бік: у чиновники, адвокати, журналісти чи артисти?

Кажуть, коли ти заважаєшся, то добре звернутися до Досвіду, хоча я особливо про Досвід не такої вже високої думки. Кажуть, Досвід — це отець мудрості. Можливо, тоді Легковажність — це матір Досвіду, бо коли б не було Легковажності, не було б і Досвіду.

Я розпитався, де канцелярія Досвіду і коли він приймає, та звернувся до нього:

— В мене університетський диплом, що дає мені можливість бути адвокатом, журналістом, артистом або чиновником. До решти професій мені закриті двері. Але я не знаю, що мені вибрати.

— Іди на державну службу, — відповів мені Досвід.

— Я волів би якусь вільну професію.

— А саме?

— Ну, адвоката, наприклад.

— Адвоката? — здивовано запитав Досвід і звів брови на лоба. — Коли додержуватимешся закону, будеш голодний ціле життя, а коли оминатимеш закон, тоді, брате, нічого тобі пхатися в адвокати. Іди в ліс та перестрівай подорожніх, так швидше збагатієш, і для тієї роботи ніякі дипломи тобі не потрібні. Скажи-но, ти кого захищатимеш — невинних чи винних? Невинні мало платять, а винні не мають звички платити. Або, може, хочеш давати поради жінкам, як розлучатися з чоловіками, чи квартирантам, як не платити комірною, або головам сільських общин, як уникнути суду за розтрачені податки. Але все це дріб'язкова робота. Інша справа, коли в твої лабети попадуть синки, що отримали від батька багату спадщину, та ще коли тобі пощастить їх посварити. Бо якщо брати заведуться, то позиваються все життя, а ти як адвокат, по суті, станеш спадкоємцем їх великого майна і за рахунок тої спадщини житимеш, як божок. Ось як, але такі випадки трапляються рідко, на них з певністю розраховувати не можна.

— А журналіст?

— Журналіст? — промовив Досвід, і знову брови його полізли на лоб. — Коли сказати одверто — це покликання вимагає великої мужності, а проте воно складається з жіночих особливостей. Добрий журналіст найперше мусить бути дуже цікавий, мусить тикати свого носа в справи, що його зовсім не торкаються, повинен мати гостре перо, а що найголовніше, повинен уміти прибріхувати. А це прибріхування дає йому особливе задоволення: за ним ганяються жандарми з позовами, ображені — з револьверами; на нього жінки з парасольками, пишуть йому анонімні листи, лають його, і за все це нагорода така: його високо цінують і мало платять.

— А артист?

— Артист?

— Так.

— Справді,— сказав Досвід, і брови йому знову полізли на лоб.— Справді, багато істини в облудності цього покликання і багато облуди в його істині.

— А слава?

— І забуття!

— Оплески, овації?

— І свист!

— Вінки?

— І порожній шлунок!

— І все ж артист — улюбленець публіки...

— Якої публіки і до якого часу? Є дві публіки. Одна, що симпатизує твоєму талантові, і друга, що симпатизує йому, поки ти молодий. Ця перша забуде тебе, як тільки ти зійдеш зі сцени, а друга забуде, коли на твоєму чолі з'явиться перша зморшка.

— І тоді... то що ж тоді?

— Всі шляхи ведуть на державну службу. Звернись до матері держави, і вона погодує тебе. Кожного двадцять шостого дасть тобі груди, а ти лиш прихили рота, сси і ні про що не турбуйся.

— Але ж,— боронюся я,— чому саме тільки на державну службу?

— Е, брате, держава тебе вчила, то й нехай платить тобі за науку. Ти ж, мабуть, не думаєш, що диплом твій має якусь вартість для ломбарду або становить якусь цінність для біржі. Ні, брате, він може мати цінність тільки для держави.

Досвід є Досвід, і треба йому підкорятись. Отож одного дня постукався я в державні двері. Прийняв мене від імені держави чоловік, забезпечений державою, з підгорлям, що зраджувало в ньому державного сосунця. Я подав йому свій диплом, він глянув недбало на нього, потім на мене і промовив:

— Нема потреби. У нас досить чиновників!

Я вийшов у розпачі, але мені сказали, що у держави багато дверей, а не одні, як я досі думав. Став я

стукатися в усі двері підряд, і скрізь заставав людей з забезпеченим майбутнім та з підгорлям, і скрізь ті люди недбало позирали на мій диплом і казали:

— Нема потреби. У нас досить чиновників.

Розчарований, я знову згадав про Досвід і пішов до нього.

— Держава не хоче мене!

— А ти стукався?

— Стукався!

— У всі двері?

— У всі.

— Ну й що кажуть?

— Нічого. У мене таке враження, що їх бентежить диплом.

— Можливо! Це дуже можливо! — сказав Досвід, немовби про щось міркуючи. — Справді, я забув сказати, що це може тобі пошкодити. Письменність для держави не становить великої цінності. Навпаки, неписьменність дуже ціниться. Університетський диплом — надто велика розкіш у Сербії. Йди-но ти знову в ті ж двері, але послухай мене: не признавайся, що ти закінчив університет, ховай це, як гадюка ноги. Скажи, що ти майже неписьменний, що лише понюхав якоїсь школи, і побачиш, всюди тебе добре зустрінуть, всюди приймуть, всюди запропонують службу.

Підбадьорений новою надією, я сховав університетський диплом якнайдалі за пазуху і постукав знову у державні двері.

— Пане начальнику, — почав я дуже обережно, щоб чоловік із забезпеченим майбутнім, з підгорлям, із жодного мого слова не помітив, що я скінчив університет, — я прийшов попроситись у вас на службу.

— Що ти закінчив?

— Та... якихось там чотири класи гімназії, але не здав іспитів.

— А ти добре письменний?

— Та не так уже надто, але як треба, то підучусь.

— Гарзд, гарзд! — відповів начальник. — Будеш старатись, підучишся. Ось я сам закінчив два класи гімназії, а бачиш, хто я тепер?

Ось так я дістав першу посаду практиканта, на якій всіляко намагався виявити свою неписьменність, що мені забезпечувало блискучу кар'єру. Цю кар'єру я б таки й зробив, коли б мої колеги чиновники не пронюхали, що я закінчив університет та не донесли про це начальству. Начальство негайно взяло мене на зуби, мій начальник навіть сказав, що я фальсифікатор, що університетський диплом я виправив на свідоцтво четвертого класу гімназії, і на мене підняли гонитву, аж поки врешті не прогнали.

Але я, відтоді як рознюхав шляхи, що ними здобувають службу, не впадав так легко в розпач. Заждавши трохи, поки у владних колах забудуть про мій університет, я пішов до начальника в друге міністерство.

— Пане начальнику, — почав я підлесливо і виклав перед ним своє прохання.

— А що ти робив досі?

— Та... був капралом.

— А вчився чого?

— Так трохи... у війську.

— Досить, брате, цілком досить. І я був жандармським поручником і ось, дякувати богіві!.. Та коли б Карагеоргієві повстанці були письменні, то ніколи б наша держава не стала вільна.

— Так точно! — скрикнув я захоплено.

І я знову здобув державну службу, на якій, може б, і високо піднісся, та проти мене почалась шалена кампанія. Найперше стали писати міністрові анонімні листи, в яких скаржилися, що я закінчив університет, а потім газета того відомства, де служив і я, почала відкрито писати: «Не може бути поступу в нашій ділі, коли туди пролізли люди, що закінчили університет!» Потім цей рух набрав ширших розмірів, аж нарешті дійшло й до скупщини, де було поставлене питання: «Чи знає

пан міністр і чи враховує те, що на державну службу проліз чоловік, який закінчив університет?»

Після цього, певна річ, не було жодної ради, і я одного дня знову опинився на вулиці з «Q. b. f. f. s.». Щоб заспокоїти своє сумління, я дав диплом вправити в рямці і повісив його поряд з іншим вправленим у рямці дипломом, який свідчив, що мене прийнято в ряди членів співацького товариства.

Коли я закінчив і цю роботу і знайшов для диплома справжнє місце, то знову став перед питанням: наліво чи направо? Адвокат? Журналіст? Артист?

А втім, держава як рідна мати; вчинить тобі несправедливість, але виявить і любов і загладить неправду. Так трапилося і зі мною. Побачивши, що я замислився над своєю долею, і вгадавши, що довго міркуватиму над нею, держава прийшла мені на допомогу. Щоб дати час і можливість обміркувати, чого я хочу, запроторила мене в пожаревацьку буцегарню з вироком, що забезпечив два повних роки міркувань поміж чотирьох тюремних стін.

Хіба ж це не рідкісна турбота з боку держави?

В'ЯЗНИЦЯ

Перший, хто підійшов до мене з мого нового товариства, був один ярмарковий злодюжка. Він підморгнув мені, наче хотів сказати: «А, знайомий з Аранджелівського ринку!» і, приязно простягаючи руку, сказав:

— З прибуттям, новачок!

— Радий тебе бачити, приятелю.

— Попався, братику, попався?

— Попався!

— А ти іншим разом коли засунеш руку в чужу кишеню, то бережись. Ось і мене впіймали, але я сам винний, бо хотів вирізати гаманця, а це справа трохи трудніша.

— Я не за те засуджений.

- Не за те? — здивувався шевлюга.— А за віщо? Може, за умисний підпал?
- Ні, брате.
- То, може, за співучасть в убивстві?
- І не за те!
- А за що ж тоді?
- Написав одного вірша.
- Вірша? — засміявся карманник.— Та йди ти! Розкажи своїй мамі!
- Правду кажу.
- Таке плетеш! Може, скажеш, тебе посадили за те, що йшов у церкву на службу божу.
- Хочеш — вір, хочеш — ні.
- Мамцю рідна! Вперше таке чую. А хіба кожного, хто напише вірша, засуджують на каторгу?
- Слід було б, але знаєш, як буває,— багато викручується. І, як звичайно, викручуються ті, що напишуть поганого вірша.
- А твій вірш був добрий?
- Всі судді Верховного суду та суду касаційного твердять, що добрий.
- А скільки тобі дали?
- Два роки.
- Ай-яй! А мені за крадіжку рік. Мабуть, погана то справа — писати вірші.
- Звісно, погана. Найперше мордуєш себе, поки напишеш, потім мучиш редактора, поки надрукує, а там мучиш тих, що читають, далі державного обвинувача, щоб тебе оскаржив, і, нарешті, суддю, щоб засудив.
- А хіба не було обставин, що зменшували твою провину?
- О, то ти і на цьому розумієшся?
- Як не розумітися, хіба мені вперше! Я знаю увесь карний кодекс напам'ять. Знаєця, ти не мав таких обставин?
- Мав, аякже.
- Які?

— Добру репутацію.

— То це, брате, обтяжлива обставина. У нас, коли ти доброї репутації, то напевне постраждаєш, а коли еумнівної репутації, то ще можеш якось і викрутитись. Заступиться за тебе й адвокат, і окружний начальник, і голова окружної партійної організації, і якось вилізеш. Ось мені, наприклад, сумнівна репутація стала в пригоді, і мене засудили всього на один рік. А ти, мабуть, і признався?

— Авжеж!

— Я так і знав! Це ж обтяжлива обставина. Коли тебе застукують на гарячому, тоді признайся. Це я розумію, тут мусиш признатися, та коли ти признаєшся, як тебе не застукують на гарячому, то це обтяжлива обставина. Так, так, брате, у вирокі пишеться, що ця обставина полегшує твою провину, та коли тебе, вкупі з цією обставиною, запроторять на каторгу, то яка ж із цього користь?

— Твоя правда!

— А коли вийдеш звідсіль, то знову будеш писати вірші?

— Ніколи більше!

— Ну й правильно. Жодної користі, а сидиш ні за що на каторзі. А то знаєш що? Коли тебе випустять звідсіль, давай почнемо працювати на пару.

— Як працювати?

— Та будемо вирізувати гаманці на базарах. Знаєш, удвох то воно багато легше йде. Ти йому баки забиваєш, підійдеш цигарку прикурити тощо, а я тим часом вирізую гаманця. А після ділимося.

— Це робота не для мене.

— А чому?

— Я закінчив університет.

— Університет? Повісь його собаці на хвіст. Оцей університет, що ти отут закінчиш, дасть тобі дещо в житті, а той, що ти закінчив, повісь, кажу, собаці на хвіст. Що він тобі дасть?

— Можу стати великим чиновником.

— Але спочатку навчись вирізувати гаманці.

— Можу бути й міністром.

— Можеш, але й тут тобі не завадить ця наука. Ти думаш, так і пролізеш у житті з університетом та з віршами. А нумо давай ти пиши вірші, а я буду красти, а потім зустрінемось років через двадцять. Запам'ятай, зустрінемось! Не я буду, коли не дошкрябаюсь до народного депутата, а як ні, то вже напевне буду головою правління або контрольної комісії якого-небудь банку. А ти пройдеш повз мене в залязених штанах, із старечою пам'яттю і, глибоко вклонившись, скинеш переді мною шапку, виявляючи своє пошанування, та запропонуєш написати мені за п'ятдесят динарів поздоровлення в віршах до дня мого народження. Мабуть, до того часу з'явиться одна або дві збірки віршів з твоїм підписом. Але з моїм підписом до того часу з'являться сотні тисяч акцій. Твої книги будуть кожного дня знецінюватись, а мої акції йти вгору. Твої книги цінитиме якась двійця-трійця таких, як і ти, а мої акції матимуть ціну і на самій біржі. З тебе будуть сміятись, коли ти пройдеш по базару, а про мене будуть говорити з пошаною. Чи не так?

З болем та здивуванням слухав я цього шахрая, з яким мав зустрітись через двадцять років.

— Ну то ось: коли визнаєш, що це так, то скажи мені сам: який університет кращий для життя, той, що ти скінчив, чи той, що я тепер кінчаю? Поміркуй, добре поміркуй!

І я довго-довго думав, бо як для чого, а для роздумів в'язниця найвигідніше місце, а думання — це єдина безплатна і безпечна забава для людини. Але ж треба вміти й думати, бо є такі, що й цього не вміють.

Приміром, моя теперішня куховарка, тітка Лена, твердить, що не вміє думати, так само, як не вміє готувати кнедли з сиром або пироги з горіхами.

— Ну гаразд, тітко Лено, а коли ви були молодою, чи вмiли тоді думати?

— Ні.

— Ви удовиця, були замужем. То як мали вирішити, йти заміж чи ні, невже й тоді не думали?

— Ні.

— Як же це так?

— Бо ми з небіжчиком спізналися раніше, і коли я була на сьомому місяці нашого знайомства, то вже ніколи було думати.

— Гаразд, це в такому випадкові цілком можливо. Але, як-но ви тільки познайомилися з небіжчиком і коли вас це знайомство мало довести до сьомого місяця, невже ви й тоді не думали?

— Ні.

— Як же так?

— В таких випадках звичайно не думають.

— Ну, а після того, як через рік життя з чоловіком ви залишилися удовою, без захисту, без підтримки, а життя таке важке. Тоді, напевне, думали?

— Ні, й тоді не думала.

— Чому?

— Бо була молода й гарна.

— Правда, правда. Але, тітко Лено, відтоді уплинуло багато часу, минулася і молодість, і краса, і ви, напевне, часто мали нагоду думати.

— Мала, та не думала. Не вмiю, не вчилась, то й не вмiю.

— Як то не вмiєте?

— А так. Цілий день у роботі, то й не до думки, залишася на вечір. А ввечері ляжу, вкриюсь із головою і кажу сама собі: «Ну тепер гайда, Лено, думай про свої турботи». І починається ніби гарно, а потім думки раптом підуть урозтіч і полетіли в дев'ятдесят і дев'яте царство. Ось як. Не вмiю я думати — і край.

І так не тільки з нею. Мені один начальник з міністерства скаржився, що не вмiє думати, і в цьому дуже

легко переконав мене. Проте з чемності я сказав йому:

— Але як це так, боже мій?

— Так, добродію, не вмю. Принесу додому важливі папери, про які треба спочатку добре подумати, перше ніж доповісти міністрові, і кажу сам до себе: «Е, це треба добре обміркувати». Розкладу папери на столі, схилию голову на руки і почну думати. А думки приблизно так ідуть: «Ось позов акціонерного товариства, це ж ні в якому разі не адміністративна справа, а тому... Отой молодий інженер знову вештався під моїми вікнами, а моя жінка, здається мені, стояла біля вікна, а втім... Хочеться мені знати, для чого Антоніє Джорджевич вчинив таку дурницю, надбудував третій поверх у своїм домі, бо коли взяти на увагу, що... Треба нагадати завтра добродієві Паничу, щоб не водив більше свого мисливського пса до канцелярії, бо коли всі чиновники почнуть водити до канцелярії своїх хатніх тварин, то... Ех і набрид уже мені той гуляш з курятини, треба завтра сказати Наті, щоб зготувала щось інше... Ну гаразд, а чому Петкович зголосив себе банкрутом, коли справи його йшли надзвичайно добре, чи то, може...»

І тут я раптом здригаюсь і згадую, що передо мною лежать папери і що я саме про них і зібрався міркувати. Я підбадьорююсь, беру себе в руки і починаю знову міркувати: «Той позов акціонерного товариства — це ні в якому разі не адміністративна справа, а тому... Ніхто інший не міг написати міністрові того анонімного листа про купівлю дров за рахунок міністерства, крім Арсиписаря з третього відділу, а той Арса... От шкода, що розбився мій бурштиновий мундштук, я так його любив... А що було б, коли б я дочекався того інженера біля вікна і вилив би йому склянку води на голову...» Ось так воно і йде одне за одним. Просто не вмю думати, та й годі.

А яким чудовим санаторієм¹ була б тюрма для всіх тих, що не вмюють думати, хоча держава і призначила

Її тільки для політичних в'язнів, себто для тих, що вміють думати. Відокремлений цілком від гомінкого життя, від людської сусти, наче самотній, як Робінзон, сторож маяка, що спостерігає бурю в морській безодні, яка до нього не досягне, чоловік між чотирма тюремними стінами замикається в собі, збирає докупи свої думки і, ніби з рефлектора, осяває ними предмет, на який вони падають.

І яка прекрасна панорама відкривається перед очима, коли подивитись на світ із своєї самотини крізь таку лінзу, як тюремне вікно!

Немов повновода ріка, тече життя широкими шляхами; тече й руйнує всі перепони, рис береги, рве греблі, заливає будівлі і несе з собою все, все, що захопить, все, що на шляху своїм зустрине. Цілі гурти людських чеснот і вад проходять перед скельцем цього дивного бінокля. О, скільки тут нового, скільки цікавого, скільки правди, чого неможливо помітити голим оком!

Не раз бачив я й сам усі ті картини, бо ходив тими шляхами, але звідсіль, збільшені склом, вони виглядали зовсім по-іншому. Ось, наприклад, Невинність у короткій спідничці вище колін, в ажурних панчішках, крізь які видно рожеві литки, в прозорій сукні, що підкреслює всі чарівні лінії тіла, з декольте, звідкіль випирають пухкі перса. А ось Чесність зодягла гамівну кошулю, натягла на голову пістрявий ковпак з бубонцями і голцює, немов акробат, та істерично регоче. А ось і Доброчинність випнула сите черево, як у породіллі, задержала догори голову, озираючись на всі боки і чекаючи, щоб перед нею скидали шапки та кланялись. Далі за нею Суєтність скоріш гола, ніж зодягнена, крізь тонку шкіру мало не вилізають кості та ребра, з гнилими зубами, висхлими грудьми, з нарум'яненними лицами, підведеними бровами, немов у тих жінок, що їх нічні патрулі збирають на вулиці.

Ось і Гордість начепила ззаду три лисичих хвости, понатикала в капелюх фарбованих гусячих пір'їн, за-

дерла голову і наступає на мозоль кожному третьому, що проходить повз неї. А ось і Злоба, гарно і зі смаком одягнена, люб'язна і послужлива, з привітним усміхом на устах та з котячим злим поглядом. А ось і стара діва Справедливість — замінила випалі зуби штучними, задержала спідницю, аж їй видно брудну білизну, почепила темні окуляри на ніс, щоб сховати за ними свій зизий погляд; підклала ціле повісмо вовни за пазуху, щоб приховати висхлі груди, які ще їй досі ссе людство.

А за ними ще багато, дуже багато: Патріотизм, Лицемірство, Самолюбство, Гідність, Чеснота, Порок, Брехня, Істина та інші.

І всі вони крізь лінзу тюремного бінокля зовсім не такі, якими здавались тобі колись зблизька.

Цей бінокль — тюремне вікно — має й іншу особливість справжнього бінокля: коли дивишся крізь мале скельце у велике, то речі збільшуються, і, навпаки, коли обернеш бінокль і подивишся крізь велике скельце у мале, то речі зменшуються. Цей експеримент надзвичайно цікавий, і його дуже добре можна робити саме з допомогою такого бінокля, як тюремне вікно.

Побачиш, наприклад, через велике скельце збільшеного політикана, великого державного діяча, кожне слово якого — це історичний етап у розвитку держави, кожний крок — це крок історії; перед його мудрістю схиляються народи, вони замінюють масам олімпійських богів, що жили колись між людьми.

А обернеш бінокль другим боком — поглянеш крізь велике скельце у мале — і побачиш нікчемного канцелюру, побачиш самолюбця, що кожне його слово — це розраховане лицемірство, а кожен крок спрямований до грабунку; йому вклоняються та обожнюють його лише натовпи платних агентів, і сам він, як старозавітний міняйло, увійшов у храм господній для того, щоб гендлювати.

Або у велике скельце бачиш збільшене благородство знаменитого мецената і добродія. Щедра його рука

злагіднює кожну біду і горе, його благородне серце співчуває кожному нещастю. Він уже багатьом висушив сльози, багатьом полегшив біль, багатьох вивів з біди; знедолені вважають його ще при житті за святого, і душі його по смерті забезпечено місце в раю. А поверни тепер бінокль другим боком і побачиш запеклого злочинця, що обдер безліч бідолах, що зруйнував дощенту силу-силенну родин, що вирвав останній шматок хліба з рота ближнього, а тепер дрібними добродійствами прославляє в газетах своє благородство чи не для того, щоб приспати сумління, замилити очі властям, які байдуже дивляться на таких бездушних злочинців, що сховалися за маскою добродійства.

Потім крізь велике скельце побачиш збільшеного літератора або науковця, про якого кажуть, що слово його — це останнє досягнення, чиє ім'я пишеться завжди першим і вимовляється з пошаною. Ті, що його оточують, завжди вихваляють і те, що він написав, і те, що має написати. Над ним висить вінок слави, і двері пантеону відкриті для нього навстіж. А коли повернеш бінокль другим боком і подивишся в зменшувальне скло, то побачиш, що то звичайний професорський тип, яких у великих народів рахують батальйонами, побачиш людину, що все життя переливає з пустого в порожнє, бачиш науковця, що, неначе модистка, кожного півроку рекламує новий одяг, куплений на новий сезон, нагадуючи при тому, що старий одяг він розпродує за знижену ціну. Бачиш людину, що на нашій наївності буде свою фальшиву величність.

А скільки інших, різноманітних картин побачиш, коли подивишся на світ крізь скельця, які збільшують і які зменшують! І скельця ті, одне і друге, — це тюремні вікна, що крізь них видно краще, ніж у досконалий американський бінокль.

З людини двічі в житті знімають мірку довжини й ширини тіла: один раз, як іде до війська, а другий — як умре. Коли міряють по смерті — це розумію, це має практичне значення, але для чого міряють, як беруть до війська,— цього не розумію. Кажуть, для того, що до війська не беруть з вузькими грудьми, а я в жодній професії не зустрічав стільки вузькогрудих, як у війську.

Це вимірювання, коли беруть до війська, зветься лікарський огляд. Такий лікарський огляд буває також двічі; уперше, коли людина забезпечує собі життя в якомусь страховому товаристві, і вдруге, коли забезпечує собі смерть, вступаючи до війська. І як вам спритний агент страхового товариства каже: «Застраховуйте своє життя, щоб могли спокійно вмерти»,— так завзятий вояка волає: «Вмирайте спокійно, щоб вічно жити!»

Звісно, я не маю на думці сказати, що записатись до війська — це піти на певну смерть. Було б жахливо, коли б так сталося. Це немовби лотерея, де частіше випадає, що не виграєте, ніж виграєте: у війську ви ніби купуєте смертні білети, з яких тільки дуже малий відсоток виграє, але тут можна сказати, що цей виграш таки справжній виграш.

Дуже мудро і принадливо з'ясував нам усе це наш капрал Люба, який щиро хотів упевнити нас, що нема кращого покликання над військове.

— На війні,— сказав він,— ніхто не знає, хто загине, а хто ні. Найчастіше гине саме той, хто думає, що не загине, а врятується той, хто думає, що загине. Звичайно, щоб підтримати порядок і дисципліну, набагато було б краще, коли б наперед знати, хто загине, а хто ні. Стільки-то й стільки треба, щоб загинули, сказав би командир, а я гарненько відрахував би: ти, ти, ти, ти й ти на згубу; вони прекрасно б загинули — і по всьому, списки в порядку, і служба тоді була б чиста втіха. Але тут не знаєш, що трапиться, бо не кожна куля

влучас. Твій обов'язок загинути; а коли не загинеш — ти не винуватий.

Можливо, через те комісія, що робить огляд рекрутів, дуже нагадує мені комісію на бойні, яка відбирає тварин, придатних на заріз, і відкидає непридатних. Бо, справді, у рекрутській комісії дуже дивна логіка: тих, що не здатні до життя, вона проголошує нездатними й на смерть, а тих, що здатні до життя, вона проголошує й здатними на смерть.

Після того як комісія вас огляне і визнає за придатного, вас обстрижуть та зодягнуть у військову форму. З того часу ви стаєте одноманітним. У військо ви вступасте, маючи різний вигляд. Військове ж начальство вважає, що це для вас велика розкіш і одразу на початку служби зводить усі вигляди до одного.

Одноманітність у війську полягає ось у чому: щоб усі були обстрижені наголо, зодягнені в уніформу і нічого не думали. Особливо, щоб не думали,— це одна з найголовніших умов одноманітності.

— Солдат не для того тут, щоб думати,— пояснював нам капрал.— Що б тоді робив пан майор, коли б ми всі думали? Ти повинен слухатись, а не думати, ось що!

Отож не знає чоловік, що ж, кінець кінцем, йому робити в житті: думати чи не думати. В школі казали: «Вчись, синку, думати, бо тяжко буде в житті, як не вмітимеш думати». А закінчиш школу і підеш до війська, то кажуть тобі: «Не думай, ти прийшов сюди не для того, щоб думати». Як оженишся, то жінка тобі скаже: «Моє діло хати доглядати, а твоє діло думати». А держава знов запроторює тебе на два роки в тюрму за те, що думаєш.

Ось і спробуй вгадати, що краще — думати чи не думати? Ті, хто думає, твердять, що краще не думати, а ті, хто не думає, твердять, що краще думати.

— Поки я думав і роздумував, то мій брат складав грошки і ось глянь: він тепер багатий чоловік, а я дую

в порожні п'ястуки,— казав один невдаха, якому не по-таланило в житті.

— Як тільки я про щось довго думаю, то виходить усе навпаки, а коли я що робив не думаючи, то все виходило на добре,— казав один досвідчений чоловік.

Так говорять ті, які каються, що думали, а ось так говорять ті, що не думали:

— Та коли б я хоч трошки думала, то ніколи б не пішла за тебе.— Це говорить молода жінка своєму старому чоловікові.

— Не думав, брате, а коли б подумав, то ніколи б не трапилось того-то й того,— скаржитися той, що не може повернути загубленого.

Слухаючи такі скарги, дійсно мусиш запитати, що ж краще: думати чи не думати? Тут, здається, все залежить від професії; в професії, де, безумовно, треба думати, а в професії, в яких думання не конче потрібне. Так, наприклад, до перших, що повинні думати, належать шофери, залізничники, пілоти, машиністи і керманічі на кораблях, а решта професій, себто державні діячі, професори, літератори, чиновники вищі й нижчі, попи, офіцери, належать до другої групи.

Коли ти зодягнув уніформу та перестав думати, тоді ти вже вояка, тебе ставлять у ряд, де найперше вчать рівнятися. Те рівняння, якому в війську надають великого значення, має на меті поставити всіх в одну лінію, щоб жоден не вилізав наперед. Військове начальство витрачає багато часу і сили на ту корисну науку, тож у вояка рівняння стає справжньою звичкою, а проте коли він увіходить в життя, то не вмє цінити цієї чудової звички. Можливо, й тому, що в житті вище ціниться вилізання із ряду. Друге, чому тебе вчать у війську,— це ходіння в ногу. Не смієш відставати, ані забігати вперед, а мусиш іти певним кроком, як і твій товариш попереду, ззаду чи збоку. Тут тобі нічого не може. Твій університетський диплом навіть не дасть тобі права зробити більший крок, мусиш іти в ряд, нога

в ногу з товаришем, якого вперше в житті обстригли і який лише у війську дізнається, як його прізвище. Згадую, якось у Македонії бачив я коня й осла, запряжених в один віз, і вони мушили йти в ногу. І скільки б разів бідолаха кінь не пробував йти швидше, всі його спроби розбивались об віслюкову впертість, що не хотів іти швидше, ба навіть і зовсім ставав на місці, а подекуди у своїй філософській неуважності йшов у зовсім протилежний бік. Якби у війську було вільно думати, ця картина дала б матеріал для міркування і, можливо, стала б за добре порівняння.

Коли ви вже навчилися ходити в ногу, вас починають учити відбивати крок об землю. Це гупання ногами — дуже важлива річ, і той чотар, чия чота так гупає, що аж на бруківці іскри летять з-під чобіт, дістає особливу похвалу. Для чого це потрібно, щоб вояка на марші так гупав ногами, я й дотепер не знаю. Можливо, це відповідає параграфу військового статуту, за яким «мета кожного руху пройти певний простір за певний час при найменшій утомі», а можливо, то послуга, яку військо робить общині і державі, утрамбовуючи бруківку в місті і шляхи за містом.

Це гупання ногами об землю залишилось би для мене й досі неясним, якби мені не пояснили, що його, як дуже важливу військову потребу, вигадали і ввіпхнули до статуту постачальники взуття для війська.

Коли тебе навчать рівнятися і крокувати, тоді починають муштрувати, як вітатися до начальства. Не привітатися в товаристві — це неввічливість, а у війську — це справжній злочин. Через те цьому навчанню надають особливої ваги, а військовий статут щодо цього ставить вичерпні і цілком ясні вимоги. З тих правил вояка найперш повинен вивчити: коли зустрине командира, якого треба привітати, він мусить повернути голову до нього, а не від нього, що можна було б вважати за дуже доцільне правило.

Потім вояка мусить вивчити і важливе правило, що

повинен привітати начальство, коли воно проходить повз нього, а не тоді, скажімо, коли воно вже пройшло.

«В певних випадках,— каже дуже мудро статут,— вояка може привітати начальство і раніше, ніж приписано, коли зауважить, що начальник його помітив, і йому здається, що більш на нього вже не подивиться».

Справді, це дуже гарне і втішне явище: скільки отакі правила дають вільної ініціативи воякові.

В кожному разі, ці вправи у привітаннях не належать до важливих у війську, а проте мене окремі правила бентежили. Мені було ясно, як повинен привітатись простий вояка, але в статуті є правила і для довбишів та сурмачів, як вони повинні вітатися з начальством. Та й це можна було б зрозуміти, але про музикантів сказано в статуті, що вони повинні віддавати честь, «згідно з властивостями їх інструментів». Цього я ніяк не міг зрозуміти. Ось, скажімо, той, що грає на флейту, коли хоче привітати начальника, згідно з властивостями свого інструмента, повинен при наближенні офіцера свиснути. Гаразд, це зрозуміло. Далі довбиш, коли хоче привітати офіцера, «згідно з властивостями свого інструмента», повинен при наближенні офіцера гупнути кулаками в спину першого, хто буде перед ним. Гаразд, і це зрозуміло, але як, «згідно з властивостями своїх інструментів», мають вітати офіцерів ті, що грають на геліконі та басах? Таке віддавання честі, коли б воно виконувалося «згідно з властивостями своїх інструментів», буде просто нечемністю.

Коли ти збагнеш і цю важливу науку — віддавання честі,— тоді дадуть тобі рушницю, і з того часу не рушниця належить тобі, а ти рушниці, себто рушниця — це головна річ, а ти лише якийсь прилад до рушниці. Ти можеш, приміром, бути брудний, але рушниця мусить бути чиста. Ти можеш собі скрутити в'язи, поламати руки, але на рушниці повинно бути все ціле до найменшого гвинтика. Ти можеш зникнути, загинути, коли тобі забажається, одним словом, можеш не рахуватися

в списках, але рушниця мусить бути на списку. Коли ти скалічишся, дістанеш малярню, звихнеш ногу, станеться в тебе перекрут кишок чи відіб'ють тобі нирку,— тебе пошлють до амбулаторії, там дадуть кілька грамів хініну, протуркають тобі вуха, потім вернуть знову в стрій, а коли рушниця зіпсується, утворюється комісія, оглянуть її з усіх боків, напишуть доповідь, старанно унакують і пошлють на ремонт, а звідтіль вона здорова-здоровісінька вертається в стрій.

Тебе беруть із хати до війська і не дають твоїм батькам жодної розписки, а через два роки чи вернуть тебе, чи й не вернуть — і нічого. А рушницю мусиш узяти під розписку і в розписці зазначити, що взяв її цілком справну і такою ж повинен її здати. А не вернеш, то почнеться слідство, рапорти, комісії, дізнання, та й хто його зна, що ще.

Коли отримуваш рушницю, то найперше вчишся стріляти холостими, і якби на цьому був край, то кожен дійсно виніс би з війська дуже корисні знання. Стріляння холостими широко вживається в житті. Найбільше в поліції, але також часто в науці, літературі, а найчастіше в приватному житті, особливо в родинному.

Але у війську не зупиняються лише на стрілянині холостими. Одного дня дадуть тобі кулю в руки і на певному віддаленні поставлять якусь потвору, опудало з ганчір'я, і ти вчишся в нього влучати. Це опудало з ганчір'я дуже хоробро і холоднокровно стоїть перед дулом рушниць, наївно гадаючи, що людяність все-таки вплине на більшість вояків і вони схиблять, як це найчастіше й трапляється.

Я завжди був такої думки, та й тепер її не змінив, що те опудало з ганчір'я слід було б одягнути в уніформу окружного начальника. Цим досягли б ми подвійної мети, перше: більша частина наших вояків з народу стріляли б уважно і влучали б набагато точніше, і друге: ті вояки набули б у війську дуже корисної практики, що так часто потрібно їм у житті, коли вони вири-

ваються з-під влади начальників. А в цьому полягає, мабуть, і сенс статутних правил, за якими «Мета навчання одиночного стрільця полягає в тому, щоб навчити його самостійно, свідомо і рішуче виконувати свій обов'язок у бою навіть тоді, коли він вийде з-під влади командира».

Коли новобранець навчиться рівнятися, йти в ногу, відбивати ногами крок на бруківці, вітатися, стріляти в людину та нічого не думати, тоді він наполовину солдат. Друга половина — це теорія.

— Солдат складається з теорії та практики! — говорив, бувало, наш капрал, який ніде не міг вичитати цих мудрих слів, але проте мусив десь їх чути.

Я не знаю, як можна уявити собі людину або — коли хочете — і солдата, що складався б із теорії та практики. Але військові, мабуть, уявляють це так: рекрут, взятий з дому такий, як він є, — це лише сама теорія, нічого більше. А той же самий рекрут, коли навчиться рівнятися, йти в ногу та гупати ногами в бруківку — це вже поєднання теорії та практики, це вже вояка. Рушниця в руках рекрута, який ще не вміє стріляти, — це лише теорія, та коли він навчиться вбивати людей, то це вже практика, і ця практика в поєднанні з теорією складає цілого солдата.

А втім, теорія — це щось таке, що дійсно найпрактичніше у війську, бо вона дала нам найширші та найкорисніші знання. Так, наприклад, від капрала ми довідались, що таке вітчизна і що таке щітка, а потім, що таке держава і що таке казанок, дізнались також, що таке перемога і що греблиця, і здобули багато-багато інших знань, яких тут і не перелічити.

Між іншим, на теорії ми довідались від капрала, що кожний сербин — солдат ціле життя, аж до самої смерті.

— Ти відслужиш термін і підеш додому, але й там ти солдат. І не думай, що військо викреслить тебе із списків. Ні, брате, поки ти живий, воно може тебе покликати, як тільки вітчизна зажадає!

Я сам, вже значно пізніше, впевнився, що ця капралова теорія дуже правильна і що чоловік протягом усього свого життя не може відкараскатись од війська і повинен з'явитись негайно, як тільки покличуть.

Одного дня, кілька років після того, як я відслужив у війську, отримав я через поліцію повістку, де повідомляли мене, що, покидаючи військо, я не здав греблиці і тому повинен з'явитись у таку-то військову частину і здати її на склад № 3. Прочитавши повістку, я на другому боці написав ясно і зрозуміло, кирилицею, що служив у піхоті, і тому жодної греблиці і в руках не мав, а коли б і мав, то здав би як належало. Я думав: досить отак написати, і тобі дадуть спокій. Та ба! Не так воно вийшло.

Правда, минуло років два спокійно, але одного дня знову отримую повістку, де від мене вимагають греблицю. Я відповів, як і кілька років тому, та нічого не помогло. Хоч би куди я подався, скрізь за мною йшов акт, що від мене вимагав греблицю. Я міняв службу, міняв професії, і акт ходив скрізь за мною і вимагав од мене греблицю.

Нарешті я поїхав на службу за кордон — акт і туди за мною. Поїхав на курорт лікуватись, акт і там знайшов мене. Я пробував осісти на селі, і туди прийшов акт, що вимагав від мене греблицю.

Коли я вже побачив, що через цю греблицю хоч живцем у могилу лягай, щоб здихатись цієї халепи, я взяв акта з собою і поїхав шукати відповідну військову частину, склад № 3. Там дуже люб'язно прийняв мене один інтендантський капітан.

Я з'ясував йому справу, сказав, що служив у піхоті, і тому мені не потрібна була греблиця, що це, певно, якась помилка.

— Інша річ, коли б від мене вимагали, ну, приміром, ковдру. Це така річ, що потрібна кожному солдатові, а греблиця!.. Для чого, скажіть, будь ласка, піхотинцю греблиця?

— Авжеж, авжеж! — сказав капітан, цілком погодившись зі мною, взяв перо, записав мої пояснення і відпустив, заспокоївши мене.— Це добре, що самі приїхали з'ясувати справу. Треба було б вам давно так зробити, то ми б вас не турбували стільки.

Я пішов з легким серцем і спокійною душею. Але правду казав той капрал: «І не думай, що військо тебе викреслить із списків. Ні, брате, все життя буде воно тебе кликати». Так вийшло і зі мною. Через рік з'явився в поліційній дільниці акт, і в ньому вже вимагали від мене греблицю та ковдру. І цей акт напосів на мене і почав ганяти з канцелярії в канцелярію, з держави в державу, з року в рік. Я знову зденервувався, почав думати, чи не виписатись із сербського підданства або, найкраще, накласти на себе руки. Нарешті знов, як і того разу, узяв я акта, пішов у військову частину на склад № 3, але вже не застав того люб'язного, а іншого, надстрокового капітана.

— Ну, звичайно! — сказав він, коли я розповів йому все по ряду.— Вся помилка в тому, що мій попередник неправильно записав ваше пояснення. Звідкіль же у вас може бути греблиця? Вигадали — піхотинець і греблиця, та й ковдру ви, напевно, здали. Ковдру ж не з'їси, мусили її здати. Інша річ, скажімо, казанок. Солдат здебільшого або загубить казанка, або йому вкрадуть!

— Авжеж, казанок — це інша справа! — згоджуюсь я і весело прощаюсь, радіючи, що нарешті справа з'ясувалась і я спекаюсь назавжди цієї халепи, що почала мене мучити і вві сні.

Я так приємно почував себе кілька років, аж поки одного дня в поліційну дільницю не прийшов знову акт, де з мене вже вимагалось вернути: греблицю, ковдру та казанок. І з того часу, а тому вже кілька років, той акт безнастанно мене ганяє, ганяє, ганяє, ганяє, не дає спокою ні вдень ні вночі. Вдень я все шепочу, а вночі все бачу вві сні: греблицю, ковдру, казанок.

Ці три речі так нав'язли мені на зубах, так прилипли до мене, що коли б у мені, не дай господи, було хоч трохи чогось дворянського, я вільно міг би скомбінувати з них свій дворянський герб. На тлі розгорнутої ковдри схрещені греблиця і казачок.

Але саме в такий спосіб я вже принаймні впевнився в правдивості капралових слів: що сербин протягом усього життя мусить бути солдатом і тримати зв'язок із військом.

Коли б я це знав раніше, то міг би залишитись у війську, тим більше, що мав дуже гарні перспективи на швидке підвищення. Ось наприклад, я вже сорок років перебуваю капралом сербської армії, а якби у кожному чині стільки пробув, то міг би нарешті, за сто двадцять років, дослужитися й до фельдфебля.

А проте з мого військового звання я маю одну особливу втіху: найперше ту, що я старійшина сербських капралів, а потім, що Наполеон і я — ми два найзнаменитіших капрала в європейських військах. Наполеон знаменитий тим, що свій капральський титул замінив на імператорський, а я тим, що свій капральський повних сорок років не замінив ніяким іншим.

ОДРУЖЕННЯ

Моє тринадцяте кохання — це моя дружина. Я давно знав, що число тринадцять нещасливе, але й гадки не мав, що таке воно і в коханні. Коли б знаття, то я б тринадцяте кохання перескочив і закохався б у чотирнадцятий раз або, може, тринадцяте кохання завів би у список під номером 12-а, чи що.

Але й 12-а здатне подекуди вчинити велику плутанину. Згадую один готель на курорті, де господар, бажаючи догодити забобонним гостям, перескочив кімнату № 13 і позначив дві під номером дванадцять: 12-а та 12-б, де оселились дві шлюбних пари. Спочатку вони стали помилково потрапляти одне до одного в кімнату, а потім так перемішались, так по-курортному переплу-

тались, що аж нарешті втрутитись мусив сам поліційний комісар, щоб з'ясувати, хто з кімнати А, а хто з кімнати Б. Кінець кінцем я ще розумію: можна через число 13 вдертись до чужої жінки, але щоб через те фатально не число собі придбати жінку — це могло трапитися тільки зі мною.

І придбав я її, ледве звільнившись із тюрми, отож я й не відчув тої насолоди, що її засуджений відчуває, вирвавшись на волю. Із школи до війська, з війська в тюрму, із тюрми — в шлюб.

Здається, що так воно і йде в житті: в школі набираєш потрібних знань для життя, у війську й тюрмі готуєшся до родинного життя. У війську навчишся дисципліни і безумовної слухняності, а в тюрмі навчишся крізь ґрати дивитись на життя, не бравши в ньому участі.

Це порівняння шлюбу з військом та тюрмою таке ж огидне, як і неточне. А втім, можна припустити, що поміж військом і шлюбом є якась схожість, але не поміж тюрмою та шлюбом. У війську, наприклад, крім безумовної слухняності вчишся йти в ногу, що надзвичайно важливе для сім'ї; потім вчишся по команді повертатись направо й наліво, що також застосовується і в житті; потім учишся вартувати, що дуже часто буде тобі потрібне і в сімейному житті. Вчишся бути сміливим перед противником, що, проте, не завадить тобі показати йому спину, і це також буває в родинному житті. Нарешті вчиш, що таке сутичка, наскок, атака, що відверта боротьба, що несподіваний напад, що швидка оборона, фланговий напад, тривога і що нічний караул. Все це трапляється часто і в родинному житті.

Про тюрму не можна сказати, що вона має стільки схожого зі шлюбом, бо, приміром, для тюрми деякі речі важать не так багато, як для шлюбу. Шлюб — це клітка, в якій пташка, що всередині, хотіла б на волю, а та, що на волі, хотіла б досередини.

Проте поміж тюрмою і шлюбом є дещо й спільне, але тільки дещо. Спільне полягає в тому, що шлюб також

каторга. Так ось: перших п'ять років — каторга у важких кайданах, других п'ять — у легких кайданах, третіх п'ять — без кайданів, четвертих п'ять років засуджений стає вільний, ходить вільно, де хоче, і лише ввечері вертається до тюрми на ночівлю.

Є ще одна велика різниця поміж шлюбом, тюрмою та військом, а також поміж шлюбом і школою, і ця різниця ясно показує, що шлюб не можна ні порівнювати, ні шукати будь-якої схожості з цими установами. І в школі, і в війську є свій, твердо визначений строк служби, тоді як шлюб цього не має. В школі знаєш, наприклад, скільки років тобі вчитися, ти постарасяся, закінчиш її, і коли отримася диплом, то більше не маєш діла зі школою.

Те ж саме з військом, де ясно, законом встановлено термін служби, і, нарешті, те ж саме і в тюрмі. Тебе засудять, оголосять вирок, коли тобі навіть дано й двадцять років, ти знаєш термін і чекаєш кінця, хоч би й як далеко він був.

У шлюбі цього немає, і тому, здається, можна було б зрозуміти того бідолашу, який, проживши двадцять п'ять років з дружиною, в день срібного весілля так би промовив з приводу цього до своєї дружини: «Бачиш, жінко, коли б я тебе двадцять п'ять років тому в день нашого весілля або на другий день убив, то я б уже одсидів своїх двадцять років, а п'ять був би вже на волі, а так!..

І справді, якщо в майбутньому схочуть провести реформу шлюбу, то перш за все слід було б і в шлюбі встановити строк перебування.

Коли шлюб — це певний борг перед людством, то борг тільки і вважається за борг, поки має певний термін. І що головне, якби він мав певний термін, то родинне життя можна було б заснувати на фінансовому ґрунті. Кожного року можна було б провести інвентаризацію, підвести баланс, ствердити актив і пасив, і коли б пасив перевищував актив, оголошувати банкрутство — і кінець. Поки цього немає, шлюб справді нагадує акці-

онерне товариство, де отримують дивіденди тещі, свекрухи, родичі, а подекуди й приятель дому.

А коли шлюб — це певний обов'язок перед вітчизною, то слід було б так зробити, щоб держава давала якусь нагороду за сумлінне виконання цього обов'язку. Я думаю, коли держава нагороджує медалями за хоробрість, за громадські заслуги і за пильну службу, то, може, такі нагороди були б дуже корисні і в шлюбі, коли ж ні, то треба було б знайти інший спосіб винагороди тим, що до кінця виконали свої шлюбні обов'язки.

Один мій приятель, що працював над питанням про стосунки держави до шлюбу, дійшов був до щасливої думки. Він казав, що в родинних стосунках сталася б найгрунтовніша реформа, коли б запровадити декретні шлюби. Я не знаю, який, на його думку, мали б вигляд такі шлюби, але, в кожному разі, тоді б мало вагу не тільки декретне одруження, а й переміщення, просування вперед, вихід на пенсію, звільнення зі служби через нездатність, а то, може, і помилування від дальшого перебування в шлюбі.

Це були б надзвичайно цікаві декрети, на підставі яких чоловіки переміщувались би в інтересах служби від одної жінки до другої, і тоді набрало б законної сили явище, яке й так дуже часто трапляється в житті; потім декрети, що згідно з ними на підставі параграфу сімдесятого, чоловіки могли б іти на спочинок, чим знову ж було б узаконене явище, що також часто трапляється в житті, і, нарешті, звільнення з державної служби, чим набрало б законної сили явище, що також дуже поширене.

Я особисто ніколи не був захоплений думками про реформу шлюбу, бо впевнений, що він уже давно реформований і деформований. На мою думку, тут найбільше потрібно взятися до його ремонту. Для того щоб трималась будівля, поставлена на кам'янім підмурівку, треба її ремонтувати, покривати, білити, добудовувати, підмазувати, а шлюб, що ґрунтується лише на взаємних

обіцянках перед попом, ніколи не ремонтується. Про це слід було б серйозно подумати всім прихильникам теперішнього шлюбу і постаратись, щоб і шлюб подскуди підлатати, добудувати, побілити, підмазати.

Зрештою труднощі реформи шлюбу полягають ще і в тому, що ніхто й дотепер ще добре не знає, що таке шлюб. Мало є в житті явищ таких, як шлюб, що про них так багато міркували і так багато говорили, і мало явищ, про які існують такі різні суперечні думки, що нищать і виключають одна одну, починаючи від найбанальнішої: шлюб — це пекло, і кінчаючи протилежною: шлюб — це рай земний; решта думок держиться середини поміж цими крайностями. Залежить це, здається, від того, хто висловлює думку: нежонатий чи жонатий, зачарований чи розчарований.

Спроби науки втрутитись у пояснення шлюбу як явища природи звелися до голослівних заяв і порожнього філософування. Бо хіба можна вважати за розв'язання проблеми отаку думку одного філософа: «Шлюб — це моральне об'єднання, засноване на неморальних відносинах, прагнення зберегти своє «я», засноване на запереченні свого «я», збільшення вдвічі своїх обов'язків на базі зменшення наполовину своїх прав».

Чи, може, ви думаєте, що інші науки, зі свого погляду могли б щось певніше сказати, ніж філософія? Я гадаю, коли у них проконсультуватись, то їхні відповіді були б приблизно такі:

Історія. Шлюб — це одне із рідкісних історичних явищ, коли переможець підкоряється переможеному.

Математика. Шлюб — це сума двох невідомих величин, з яких треба добути корінь. В результаті повинен бути мінус, а проте коли в шлюбі з'явиться хоч один плюс, то таке рівняння кінчається шлюборозлучним процесом.

Література. Шлюб — це цікава повість, іноді й роман, з надзвичайно гарним початком, що схожий

на ліричну поему, але часто з поганим змістом і ще частіше — несподіваним кінцем.

Г р а м а т и к а. Шлюб — це іменник чоловічого роду, що в житті підкоряється законам жіночого роду. В граматиці має однину, а в житті — ні. Множину тільки тоді терпить, коли її утворюють лише дві особи.

Х і м і я. Шлюб — це з'єднання двох елементів, з яких, проте, кожний зберігає свої особливості. Одна крапля сторонньої кислоти, що капне в те з'єднання, дуже легко роз'єднує його на складові частини.

Г е о м е т р і я. Шлюб — це дві паралельні лінії, що входять у життя і ніколи не можуть зійтися.

Ф і з и к а. Шлюб — це таке явище, коли два тіла, щоб дотримати рівноваги, держаться на спільній, але уявній точці опори, і тому дуже легко цю рівновагу втрачають.

Г е о г р а ф і я. Шлюб — це два полюси, що, наближаючись, доходять до температури тропіків, а віддаляючись, вертаються знову до своєї крижаної температури.

Отож, як бачите, і ці відповіді апітрохи не наблизили нас до розв'язання проблеми, тому, певне, краще буде залишити науку і звернутися до людей. Шлюб — це установа, яку створила людина і живе в ній, то чому їй і не висловити свої думки про нього.

Звичайно, важко звертатися поодинокі до кожного, та коли б звернулись до окремих професій, то, мені здається, їх відповіді були б такі:

Т о р г о в е ц ь. Шлюб — це комерційне підприємство, яке матиме успіх лише тоді, коли його не обікрадуть молодші компаньйони.

С о л д а т. Шлюб — це завойоване місто, яке ніколи не може бути гарантоване від нападу ворога.

П і п. Шлюб — це щоденний отченаш, з якого треба вимовляти тільки слова «але визволи нас од лукавого», проте буває, що багато хто ще додає «і не введи нас у спокусу».

Л і к а р. Шлюб — це зараза, що вже сама в собі має антитоксин. Хворі найкраще почувають себе при

високій температурі і, навпаки, погано при нормальній. Дієта не допомагає, вона тільки погіршує хворість.

Суддя. Шлюб — це тимчасове замирення двох сторін, що позиваються.

Аптекарь. Шлюб — це пілюля, зроблена за застарілим рецептом, посипана цукром, щоб легше було проковтнути, а проте часто застряє в горлі.

Журналіст. Шлюб гарний тільки як передовиця, коли вона без друкарських помилок, що калічать думку, але без них передовиці не може бути.

Книгар. Шлюб — це книга, що її радо читають у першому виданні, менше — у другому, а коли застаріє і стане класична, тоді втрачає усяку цінність.

Залізничник. Шлюб спочатку приємний поїзд для прогулянки, трохи згодом він уже стає пасажирським і, нарешті, — незносним вантажним. Сутички завжди трапляються на роз'їздах.

Листоноша. Шлюб — це рекомендований лист, неправильно заадресований і цікавий лише доти, поки запечатаний.

Телефоністка. Шлюб — це сполучення двох номерів, що добре розуміються лише доти, поки не перервано з якоїсь причини з'єднання або поки не влізе хто третій, що найчастіше буває.

Спортсмен. Шлюб — це стрибок, при якому не важливо, як високо ти стрибнув, а важливо, як став на ноги. Єсть такі, що стають міцно і твердо. Є такі, що вклякнуть на одну або дві ноги, інші падають, а найчастіше трапляється, що падають тою частиною тіла, яка призначена для сидіння.

Артист. Шлюб — це п'єса, якої не грають перед публікою, а коли все-таки почуються оплески, це лише значить, що погано зіграна. У поганій грі найчастіше винуватий режисер, якого публіка не бачить, або суфлер, що іноді підказує слова, яких нема в тексті. Головні ролі в п'єсі, всупереч усім літературним правилам, в першій дії емоціональні, повні виразу, артисти вкла-

дають сюди всю силу і талант, а в дальших діях виснажуються і закінчують без жодного ефекту, а тому краще їй не грати п'єсу до кінця.

Ось лише декілька думок, але скільки різних поглядів і як мало вони відповідають на поставлене питання — що таке шлюб? Кажуть, що знову-таки найкраще звернутися до Досвіду, він, мовляв, сдиний годен дати відповідь, найближчу до правди. Отож прийшов я одного дня до нього і запитав:

— Що таке шлюб?

— Шлюб, щоб він був такий, як бажано, треба, щоб було троє...

— Знаю: чоловік, жінка і приятель дому.

— Не перебаранчай мені! — гримнув на мене Досвід, — шлюб складають троє: кохання, довіра й терпіння. Отже, чи було в тебе кохання?

— Було до всіх жінок.

— Це більше ніж треба. А довіра?

— У жінки мені не поцастило її заслужити.

— А втім, кохання і довіра — це щось другорядне, скоріш декорація шлюбу, головне — терпіння.

— О, цього було в мене аж надто!

— Е, то ось тобі й відповідь: шлюб — це терпіння.

І дійсно, терпіння було в мене досить, але мушу признатись, що до терпіння привчили мене критики. Бо саме вони так завжди по-жіночому лаяли мене, що коли я взяв шлюб, то вже мав тверду звичку терпіти лайку. Таким чином, я дожив до того дня, що майже одночасно святкую і ювілей своєї літературної праці, і ювілей свого шлюбу, хоч і не з однаковими наслідками.

НЕНАПИСАНИЙ РОЗДІЛ

У передмові я казав, що автобіографію закінчу одруженням, бо після одруження у чоловіка нема автобіографії, а я не маю охоти писати бібліографію.

Я казав також, що подальший опис мого життя я до- ручив одному моєму приятелеві і оцей пеналісаний розділ відступаю ось йому.

ПІСЛЯМОВА

По суті, я вже закінчив автобіографію, але чи не здається вам, що чогось іще бракує, що це не зовсім кінець? Так ніби в театрі, де поставлено незакінчену п'єсу. Вже спущено востаннє завісу, а публіка все сидить і чекає продовження.

Я не бажав би ставити своїх читачів у таке становище, щоб вони чекали продовження. Отож напишу ще цей останній розділ. Я вже навіть примирився з тим, що треба писати в останньому розділі біографії. Можливо, трохи в дивний спосіб, але примирився.

Останнім часом один молодий, не знайомий мені хазяїн нового похоронного бюро почав надзвичайно привітно до мене ставитись. Хоч би коли я проходив повз його майстерню, хай би це траплялось і кілька разів на день, він завжди люб'язно скидав шапку і щиро вітав мене: «Доброго дня бажаю!» Аж мало не скаже: «Будьте ласкаві, прошу вас, заходьте. В мене крам чудової якості а для вас, вірте мені, віддам найдешевше».

Спочатку мене бентежила та особлива його люб'язність, навіть не раз спадало на думку відлупцювати його, коли він ще так люб'язно привітається, але поволі-поволеньки почав я привикати. Більше того, примирився і навіть одного разу, проходячи повз нього, зупинився коло вітрини і почав розглядати труни. А потім став зупинятися все частіше, майже щодня, аж поки це не перейшло в справжню звичку.

І не тільки зупинявся перед вітриною, а навіть почав заходити в дружні розмови з молодим хазяїном, що завжди стояв біля дверей своєї майстерні.

— Що ви думаєте,— питаю, бувало, я, стоячи перед вітриною,— що ви думаєте про оцю труну?

— О добродію, я б особливо її вам радив! — відповідав захоплено молодий хазяїн.

— А чи не буде замала?

— Хвилиночку, дозвольте,— казав він і, відскочивши від мене кроків на три-чотири, міряв мене поглядом з голови до піг.— Запевняю вас, добродію, вона так до вас пасус, непаче на вашу мірку роблена.

— А чи не здається вам, що вона трохи затісна?

— Можливо, трішечки, але то лиш напочатку, як, приміром, нові черевички, а згодом, повірте, почуватимете себе зовсім зручно.

— Мабуть, воно так.. а щодо якості?

— О, не турбуйтеся,— перебив мене він.— Щодо цього, то можу дати вам письмову гарантію на п'ять років.

Певна річ, коли ми ближче з ним познайомилися, то ввійшли і в детальніші розмови, і одного дня він, повний захоплення й пики, виклав навіть план мого похорону. На чолі процесії подушки з орденами, потім вінки, далі корогви, хор і т. д., і, звичайно, завів мене одразу до середини, щоб показати подушечки на ордени і рушники для півчої.

— Тільки, прошу вас,— додав він до цього,— треба постаратись так, щоб умерти влітку, тоді день довгий, бо інакше всю справу можна зіпсувати.

Отож, як бачите, завдяки щасливому випадкові, я не тільки примирився зі змістом того останнього розділу моєї біографії, а й приготував усе потрібне до нього. Тепер залишається ще тільки вмерти, щоб публіка не чекала даремне кінця і спокійно пішла додому. А я й для цього зроблю все, що від мене залежатиме.

Та коли пройде чутка, що я вмер, то, ось побачите, люди мені не повірять. Я стільки разів кепкував з них, що вони й сього разу, мабуть, подумують, що це новий жарт. Щось подібне до цього трапилось з Талейраном, який часто пускався на такі політичні трюки, що коли умер, то у багатьох виникло питання: «А чого він хоче досягти цим?»

Ось чому, почувши про мою смерть, будьте обережні. Першого дня треба надрукувати таку заміточку: «Як стало відомо, пан Нушич учора ніби помер». Другого дня можна вже надрукувати ось таке: «Все більше й більше стверджується наша вчорашня замітка, що пан Нушич вмер». І тільки аж третього дня рішуче: «Як повідомляють з дуже певних джерел, пан Нушич справді помер».

А щоб у публіки не залишилось і найменшого сумніву, до мене міг би завітати який-небудь журналіст та взяти інтерв'ю.

Але може легко статися, що я тоді не зможу дати відповіді на поставлені питання, тому, гадаю, найкраще буде, коли я це інтерв'ю складу зараз, заздалегідь.

Інтерв'ю з небіжчиком — це, власне, не таке вже дивне явище. Навпаки, в політиці трапляється дуже часто, що якраз небіжчики пишуть інтерв'ю з самим собою і пропонують їх різним редакціям.

Інтерв'ю в даному випадкові обмежиться лише тим, що ствердить факт моєї смерті, без жодних інших амбіцій чи претензій.

Моє інтерв'ю мало б приблизно такий вигляд:

Ж у р н а л і с т. Я від редактора «Світлості», прошу вас, будьте ласкаві, скажіть кілька слів про вашу смерть.

Я (мовчу, як і належить мовчати мерцеві).

Ж у р н а л і с т. Отож чи можу я сподіватись?

Я (мовчу й далі, щоб журналіст впевнився-таки, що я мертвий.)

Ж у р н а л і с т. Я гадаю, що все-таки можу покладатись на вашу ласку.

Я (зримаю, бо тут і мертвий не витримає). Точнісінько, як і я покладаюсь на настирливість журналістів, що навіть мертвому не дають спокою. Ну кажіть, чого вам треба?

Ж у р н а л і с т. Є чутки, що ви померли.

Я. Не слід, знаєте, ніколи дуже довіряти вуличним чуткам, хоча цього разу є в них дешиця правди.

Ж у р н а л і с т. Отож можна вважати, що ви мертвий?

Я. Покладайтесь на це, як на факт, що́ може правити для вас за вихідну точку для інтерв'ю.

Ж у р н а л і с т. Чи можу я знати причини, що штовхнули вас на цей крок?

Я. Я вже давно плекав думку покинути життя.

Ж у р н а л і с т. Може, у вас були особливі причини для того, щоб умерти саме в оцей момент?

Я. Треба вам сказати, що я дійсно хотів відкласти цю справу на потім, але, як бачите, всупереч моєму бажанню, все скоїлось по-іншому.

Ж у р н а л і с т. Мене дуже цікавить ця деталь. Чи не могли б ви про це розповісти?

Я. А чому ні! Сталося усе так. Лікарі, що зібралися біля моєї постелі кілька днів тому, винесли ухвалу, звичайно, латинською мовою, що я маю умерти. А я, сказати правду, ще з ранньої юності був дуже поганий латиніст, отож скористався з цієї нагоди і просто не схотів їх зрозуміти. Другого дня вранці, коли вони прийшли знову, то дуже здивувалися, заставши мене живого. «Це просто неможливо!» — вигукнули вони. І давай мене знову стукати, мацати і обслуговувати, а тоді поділилися на два табори. Мій домашній лікар був тієї думки, що я маю вмерти за двадцять чотири години, тоді як другий, його колега, також мій добрий приятель, палко вигукував: «Він ще зможе отак протягнути місяць, а то й два!»

Я робив марні спроби їх примирити, але вони впадали у все більший запал. Нарешті почали закладатися на мене. Мій домашній лікар поклав на стіл новісіньку тисячівку, запевняючи, що я вмру через двадцять чотири години. А другий лікар покрив її своєю тисячівкою, запевняючи, що я протягну отак ще дуже довгий час. Так вони заклались, подали один одному руку і попросили, щоб я перебив. Другого дня вранці прийшов

до мене мій домашній лікар і вже з перших слів, що ми з ним обмінялись, побачив, що я прихильник того другого.

— Ех, не гаразд ви вчишили! Не сподівався я цього від вас! — сказав він до мене.— Вам би найкраще було тут дотримуватись нейтралітету, або коли вже хочете симпатизувати комусь, то я ж таки ближчий до вас!

Я почав виправдовуватись, що, мов, зовсім не хочу бути стороннім і не маю жодної причини ставати на бік другого лікаря, крім тієї, що він дає мені можливість більше пожити.

Це особливо образило мого лікаря. Він спалахнув і сказав одверто, що отой його колега — справжній невіглас, що він подав мені надію лише для того, щоб дискредитувати його як домашнього лікаря.

— Але, добродію,— додав він схвильовано,— я не дам себе в дурні пошити, не можу допустити, щоб так легко мене дискредитували. Ви повинні вмерти, добродію, ще протягом цього дня!

Я намагався виставити певні контрдокази, але він і слухати не хотів і зганьбив мене, що я, культурна людина, очевидячки, хочу принизити медичну науку, яка в цьому віці зробила більший прогрес, ніж усі інші позитивні науки. Нарешті, присунувши стільця, він сів край моєї постелі, взяв мене за руку і почав зовсім по-дружньому умовляти:

— Отож ви гадаєте, що протягнете отак місяців два, а, по суті, ви вже примирилися з тим, що маєте вмерти!

— Так!

— Я гадаю, дорогий друже,— вів далі приятельським тоном лікар,— що судилось, того не минути. Це ж каже народ, а народ наш мудрий, і його філософія здорова, і треба її слухатись!

І коли, нарешті, він звернувся до мого доброго серця, я не витримав, мусив поступитися і таким чином дійшло до того, що вмер.

Ж у р н а л і с т. Це справді цікаво. (*Записує*).

Я. Еге ж, дуже цікаво.

Журналіст. А дозвольте мені ще вас прохати, щоб ви сказали свою думку про смерть.

Я. І па це дам залюбки відповідь, але мушу попередити, що тепер змінив свою думку. Поки я ще не вмирав, то мав зовсім іншу думку про смерть. Приблизно так, як і всі люди, поки не оженяться, бувають іншої думки про шлюб.

Журналіст. Мене особливо цікавить ваша думка, бо вона могла б вважатися за автентичну і вірогідну.

Я. Дійсно так, і ви натрапили на щасливу думку: мертвого запитати, що він думає про смерть. Це єдиний спосіб отримати певні відомості про це явище.

Журналіст виймає новий листок паперу.

Я. Ви дуже добре знаєте, що існують різні думки про смерть, але все це думки живих людей. Після смерті вони, звичайно, гідлягають певному перегляду з їхнього боку, тільки нам, на жаль, цих підправлених думок вони не подають. Згідно з найдавнішими уявленнями про смерть, що проходить майже через усі релігії, існує два життя: одне на землі, а друге на тому світі. А тим часом у мене таке почуття, що я перебуваю в земному житті. Ця застаріла думка перейшла потім в учення про те, що існує два світи, і один із них тілесний, а другий духовний. Згідно з цим, коли людина вмирає тілесно, вона живе духовно, а тоді, мабуть, і навпаки: коли вмирає духовно, то живе тілесно. Оцей другий випадок трапляється в світі куди частіше, і можу вам сказати, що цьому тілесному життю віддають перевагу перед духовним, мабуть, ще й тому, що духовне життя, себто життя по смерті, страшенно нудне. Дух людський по смерті жахливо байдикує і єдина для нього розвага — відвідувати своїх родичів уві сні та з'являтися жінкам на спіритичних сеансах. Можу ще вам сказати, і я в цьому глибоко переконаний, що смерть — це також звичка. Ще більше, людина скоріше і легше звикає до смерті, як до життя. І повірте, ця звичка така міцна,

що мертвий більше не думає про життя, тоді як живий завжди думає про смерть.

Живий чоловік може позбавити себе життя, тоді як мертвий ніколи не позбавить себе смерті. Щоб увійти в життя, треба багато дечого навчитись: мусиш навчитись ходити, говорити, а пізніше мусиш придбати певну кваліфікацію, тоді як смерть нічого не вимагає — ні ходити, ні говорити, ні жодних професій. Те, що община ділить могили на перший, другий і третій клас,— то для мертвих пусте. Вони всі вважають себе за мертвих першого класу. Про смерть та її гарні прикмети існує дуже багато висловів відомих філософів, що воліли б жити. За їх словами, смерть — це притулок миру, тихий відпочинок після життєвих бур, смерть — це притулок життя, наслідок усіх життєвих зусиль, остання мета всіх мандрівок,— і багато ще кращих висловів, що звичайно вживаються в надгробних промовах. Наприклад, кажуть: краще мертвий лев, ніж живий осел. Мертві леви з цим згодні, але не згодні живі осли, а чого не визнає більшість — то мертва книжна мудрість. Що ж до мого особистого погляду на смерть, то можу вам сказати, що я про неї дуже доброї думки. Смерть — це одне з найміцніших становищ, якого людина може досягти, а проте, запевняю вас, я волів би все-таки жити.

Ж у р н а л і с т. Що можна було б записати ще про вашу смерть?

Я. Гадаю, і для вас, і для мене головне в тому, що я вмер. Решта має другорядне значення.

Ж у р н а л і с т. А все-таки я дуже хотів би знати, які були ваші останні слова?

Я. Які останні слова?

Ж у р н а л і с т. Ну знаєте, так заведено, коли людина вмирає, то каже наостанку якісь слова, що їх потім добре використати в біографії.

Я. Ах так, згадав. Я перед смертю запитав жінку: «Чому на базарі дині?»

Ж у р н а л і с т. Та бійтесь ви бога, хіба ж можна

записати такі останні слова письменника? Ви добре знаєте, наприклад, що Торквато Тассо промовив: «В руці твої, господи!» Вальтер Скотт сказав: «Я почуваю, неначе знову на світ народився!» Байрон вигукнув: «Гайда спати!» Рабле: «Спустіть завісу, комедію скінчено!», а Гете: «Більше світла!» Отож, умираючи, і ви, мабуть, промовили що-небудь таке.

Я. Ні. І не вірю, що ті шановні люди, яких ви щойно згадували, щось таке казали. Все це вигадки біографів або прикраси стилю. Я мав, наприклад, одного приятеля-артиста, що перед смертю сказав: «Я пропав!» — і скривився так, немов, граючи в карти на сімнадцять, витягнув десятку. А в газетах опісля я читав, ніби останнє слово його було: «Я скінчив!»

Ж у р н а л і с т. Ну, то треба ж трошки й прикрасити. Я ось, наприклад, недавно описував смерть одного політика, що у смертних муках ревів, як осел, але написав, що він глибоко зітхнув і на змертвілому чолі його відбилась турбота про вітчизну.

Я. Е, коли ви гадаєте, що треба прикрашувати, то, признаюсь вам, мої останні слова були сказані в розмові з лікарем, що мене лікував.

«Скажіть мені, лікарю,— запитав я, коли вже настала моя остання година,— скільки приблизно буде коштувати моя смерть?

— Ви маєте на думці і витрати на похорон?

— Ні, ні, ті витрати я вже підрахував. Але я хотів би знати, що ви будете мені коштувати. Ваші візити.

— Ну, я відвідав вас десять разів по п'ятдесят динарів і один консилиум — усього шістьсот динарів.

— Дешево, справді дешево. Мого приятеля-небіжчика, Андрія Янковича, смерть коштувала п'ять тисяч динарів, а вмираючи, він мав не більше задоволення, ніж я.

— Це, знаєте, тому так дешево, що я додержуюсь у роботі принципу: менший прибуток, а більший обіг. Лікар, що лікував вашого приятеля, небіжчика Андрія,

заробив на його смерті п'ять тисяч динарів, а за той час я на десятках небіжчиках зароблю таку ж суму!

— Справді, справді, чудовий принцип: хоч і менший заробіток, але більше небіжчиків. А той... чи я вже скоро... того...

— Еге ж, еге, ось, ось...

— Тоді, будь ласка, заповніть вексель на шість сотень динарів, що я вам винен, я підпишу».

Ось приблизно останні мої слова. Такі ж, як і багато років тому, коли я вийшов з дитинства, і, вступаючи в життя, сказав: «Заповніть мені вексель, я підпишу». Так само, і закінчуючи життя, я сказав ту ж саму фразу. В біографії, звичайно, цю думку переінакшили б на таку: «Дайте мені жити, я ще не сказав останнього слова».

Ж у р н а л і с т. Чи дозволите це записати як ваше останнє слово?

Я. Ні в якому разі. Напишіть: «Прощайте і дякую за увагу».

Ж у р н а л і с т. А чому так?

Я. Бо цими словами я хочу закінчити й цю книгу: Прощайте і дякую за увагу!

**ОПОВІДАННЯ
ТА ФЕЙЛЕТОНИ**

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Бевкнув тричі один дзвін, а потім задзвонили в усі чотири, і баби зашепотіли:

— Чоловік, прости, господи, його душу!

Тим чоловіком був я!

Вмер я сьогодні вранці годині о сьомій, а вже за півгодини коло мене зібралося п'ять-шість бабів-сусідок, і кожна з пучком васильків у кошавій руці.

Крамар Петрович, мій довголітній кредитор, був перший з чоловіків, що прийшов висловити моїй дружині співчуття, та побачивши, що більше було б рації висловити співчуття самому собі, богобоязливо кахикнув і пішов у канцелярію довідатись, як стоїть справа з мою платнею.

Годині о дев'ятій прийшов тесляр Мата, і я добре вздрів, з яким задоволенням він посміхнувся, що прийшов час і для мене будувати хату. Були ми з ним у сварці через жінок, але що порадиш, коли тільки й теслярів у місті, що він. Я добре знав: він вкоротить мені мірку, щоб я і в домовині намуляв собі боки. Баби кажуть йому:

— Прибав, майстре, це ж закоротко!

А він:

— Як гості не казяться, то в хаті не тісно!

Принесли довгий стіл і положили мене на нього, а що ніжка була трохи коротша, то знайшли, бач, що підкласти — мою колоду карт. Я вкмітив навіть, коли несли повз мене, що зверху був жировий король. Побачивши його, я так і згадав Яничия-бакалійника, Стевумитника та інших славних приятелів, які втерляли в мені не тільки доброго друга, а й партнера.

¹ Божественна комедія (італ.).

Годині о десятій увійшов навшпиньках новий пан начальник і сказав моїй дружині кілька співчутливих слів, як вона багато в мені втерляла, як він мене, доброго чиновника, щиро жаліс і таке інше. Потім щось довго розводився про мою посмертну платню, що, мов, трапилось у начальства якесь непорозуміння, бо скарбник, старий і неуважний, завів у протоколах, ніби я вмер аж три роки тому і вже тоді на мене видано посмертну допомогу. Але він, мов, цю справу залагодить, бо я справді-таки вмер не три роки тому, а щойно тепер. Пан начальник сказав моїй дружині, щоб не турбувалась про це, і додав, що розпустив канцелярію, наказавши всім бути присутніми на похороні, а чотирьом практикантам — щоб увесь час були коло мене.

Тих четверо я також знаю як облуплених. Знаю, з яким задоволенням вони слухали вранці звістку про мою смерть, погляджували животи, смакуючи поминки, і раділи так щиро, начебто я тільки заради них і вмер.

Пан начальник сповістив також мою дружину, що дозволив одному практикантові сказати промову над моєю могилою. Знаю й того. Хоч би й не казав начальник, то я знав, що він не пропустить нагоди. Це Степа Йоксич. Він завжди в день слави¹ старому начальникові писав вірші. Я навіть їх пам'ятаю:

Дай боже мудро вам панувати
І ніколи біди не знати,
Ви Сербії всеї надія,
Пане начальнику,
Правди захиснику!

Коли б тут був старий начальник, матері його ковінка, то він би не дав і слова сказати над могилою. Пам'ятаю, три роки тому помер Ачим Пивлякович; що то вже був за шановний і зразковий чиновник! Хіба мало про нього можна було сказати, так не дав же й слова

¹ С л а в а — храмовий празник.

промовити! «Мої,— каже,— чиновники не для того, щоб патякати на кладовищах. Йок! ¹ Е, не така людина був старий начальник! Наче зараз його бачу. Щойно з'явиться в канцелярії, то зразу видно, що прийшов: першого пандура, якого зустрине, так скоренить по матері, що аж-аж, а там і пішов до самого полудня всіх коренити по черзі. Аж лобо було слухати! Одразу якось почуваш, що то начальник! А цей новий все ходить навшпиньках, глядить, щоб і мухи не зобидити. З кожним по-хорошому, наче з братами. То ось і дозволив навіть промову сказати, жінку мою втішає, ніби ми свояки.

Після пана начальника багато ще приходило і багато говорило. Всі були вражені і сказали силу-силенну доброго про мене. Потім обідали у другій кімнаті, а один хлопчина відганяв мух від мене пучком васильків. І за обідом казано про мене безліч хороших слів.

А пополудні задзвонили в усі дзвони і обкадили ладаном кімнату, де я лежав. Заголосили попи — хто к лісу, а хто к бісу. Тут зчинилася якась метушня, шушукання, не знаю чого. Чув лише, що шукають цитрини, щоб дати понюхати моїй дружині, та не знайшли.

Покропили мене червоним вином, поставили повний глечик в головах, а потім труну щільно накрили віком. Четвірка приставлених до мене підхопили труну на плечі, і ми вирушили з хати. Йшли довго. Десь і відпочивали, мабуть у церкві, бо чув, як співали попи, а паламар плаксивим голосом канючив бакшиш ² у моєї жінки.

Потім знову пішли і нарешті спустили мене десь на землю. Почулось тупотіння біля моєї труни — хтозна, що це було. Аж раптом чую — Стеван Йоксич над моєю головою вигукнув:

— Сумний зборе!

Чого вже той чоловік не наплів про мене! Скільки хорошого наслухався я про себе — то хай біг боронить!

¹ Ні (тюрк.).

² Б а к ш и ш — подаяння (турецьк.).

І не впам'ятася усього. Я й сам не знав, що був благородний, добросердий, чесний, скромний, обдарований, шановний, щирий, дружній, великодушний, дотепний, щедрий, мудрий, роботящий, гуманний, обачний, стриманий і бозна ще який. Коли я все те почув, то й сам подумав, що таки є за віщо мене шкодувати і що смерть такої людини, як я,— це дійсно велика втрата.

Між іншим, промовець навмисне довго розводився про те, що я був найактивніший член комітету по зборі пожертв на пам'ятник Ачиму Пивляковичу.

Коли, каже, говорити одверто, бо мертвому все, мов, прощається, то я чимало-таки хильнув горілочку за ті грошики, тоді як у дійсності отой гультайка, що оце зараз бреше над моєю головою, пропив цілий пам'ятник дорогого небіжчика Ачима.

Я не знаю, хто його тягнув за язика ворухити цю справу, мабуть, щоб тільки примусити мене мертвого лаятись. Гаразд, хай і так, але хіба ж я єдиний у Сербії був членом якого-небудь комітету по збиранню пожертв на пам'ятник, що його процвиндрили комітетчики? Я певен, що він, отой самий Степа Йоксич, тільки-но вернеться з мого похорону, то зразу ж запропонує утворити комітет для збирання пожертв на мій пам'ятник.

Ну ось, блягузкав він над моєю головою ще дуже довго, і, коли закінчив, я почув, як мене підіймають, а потім спускають, а далі чую: гурр... гурр... гурр... гурр...— загуркотіла земля на моїй труні. Закопали мене, і все стихло... Мир, тиша і густа темрява...

Але що це? Чую знову шарудіння на могилі, так наче мене відкопують. Почали відбивати й віко на моїй труні.

Що ж це таке, боже-світе? Чи не з родичів хто прийшов побачити мене ще раз і поцілувати?

Ні, то погребарі забули попрощатися зі мною. Поцілували мене в чоло, зняли персня, випили вино з глечика, що стояв у головах, перехрестились і сказали:

— Земля тобі пером!

Потім ще раз обдивились перстень і, впевнившись, що він таки справді золотий, побожно перехрестилися, закопали мене і знову прошепотіли:

— Земля тобі пером!

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

А тоді архангел Михайло вийняв з мене душу і чемненько запросив сісти на бідку.

Шкапина, яка тягла цю бідку, була така миршава, що аж відчай мене взяв, коли я подумав, скільки мук доведеться нам витерпіти, поки ми дочаланаємо до неба. Правда, були в неї крила, та скидалися вони більше на ганчірки, що їх повісили сушитись.

А проте ми рушили, побажали один одному щасливої дороги, і тут архангел Михайло запропонував мені цигарку. Як же я велико здивувався, коли побачив, що тютюн був геть-таки наський, земний. Архангел укмітив моє здивування і, нагнувшись до мого вуха, сказав по секрету:

— Я, знаєте, частенько злажу на землю, ну і... дістаю. Бо в нас на небі — монополійний, нічого не вартий.

— Монополійний? — зумівся я. — А хіба у вас на небі є монополії?

— А звичайно, де їх нема? — додав сумно архангел. — Перше не було, та попала якось на наш світ душа одного міністра фінансів, і, як ведеться, її запакували в пекло. То вона, щоб звідтіля видряпатись, піднесла святому Петрові проект закону про монополію тютюну.

— Он як? — вигукнув я, і це мене так засмутило, що я хотів притьмом вертатися додому, та архангел розтлумачив мені, що це ніяк неможливо.

Ми поїхали далі, і, щоб пробавити час, я попрохав архангела хоч би в найзагальніших рисах розповісти мені дещо про небо та про життя на ньому.

Архангел Михайло, взагалі-то вельми балакучий святий, почав мені такого розповідати! Розказав, що на небі знайдеться і пристойне товариство. В одному клубі збираються і радо бувають укупі такі святі, як апостол Описим, мученик Памфило, Григорій Двоєслов, Олексій — чоловік божий, мученик Терентій, Йов многостраждальний, мученики Акакій, Євлампій, Гурій, Фалалій, чудотворець Тихін і преподобний Потапій. Архангел радив мені познайомитися з ними.

— Е, де вже мені там,— відповів я,— сам-то я не чудотворець, і не мученик, ні преподобний, ні навіть не Двоєслов. Чи приймуть же вони мене в свою кумпанію?

— То, може, ви хоч многостраждальний?

— О, так! — вигукнув я, згадавши, що там, долі, на землі, мене чотири рази виганяли зі служби.

А потім розповів мені архангел і про жінок на небі, особливо спом'янувши мученицю Пелагію, Гликерію, Килину і Февронію, а принагідно сказав кілька нехвальних слів про мученицю Татіану та преподобного Гарасима. В зв'язку з цим зайшла мова і про мою дружину, і це дало мені привід кинути докір архангелові, нащо він з мене, такого молодого, вийняв душу, бо коли йому не жаль було мене, то хоч би зглянувся на молодісі мосі дружини. А згадавши про її молодість, ми почали говорити про удовиць, про яких я, на землі ще будши, вельми охоче розмовляв. З цього приводу я повідав архангелу Михайлові історію про Юцю-капітаншу, що вдень носила жалобу, а вночі звичайно спала з дяконом у білій нічній сорочці і тоді скаржилася йому:

— Боже мій, якось так на світі все кумедно діється: цілий день носиш жалобу по чоловікові, а вночі спиш у білому, ніби чоловіка жалієш тільки вдень, а тим часом я б радніше тільки вночі надягала чорне.

Архангел Михайло щиро посміявся з цієї історії, плеснув мене по плечу і сказав:

— Ну, як приїдемо на небо, то розкажеш цю історію Григорію Двоєслову.

Отак роздебендюючи про те, про се, в'їхали ми на-решті в гущу хмар, бо вже недалечко було й небо. Точ-нісінько як, бува, наближаєшся до нашого повітового міста і в'їжджаєш у густу грязюку.

Шкапина в нашій бідці затюпала трохи жвавіше, бо почула близько дому. Ще трохи — і з'явилася велика брама, збудована і оздоблена зовсім так, наче замовлена була в найкращій кондитерській.

На брамі великими червоними літерами було написа-но: «АНТРЕ»¹.

Розказав мені святий архангел Михайло, що колись був напис єврейський, потім грецький, потім латинський, а тепер з початку цього століття — французький. Михай-ло сказав по секрету й свою думку, ніби з усього видно, що скоро цей напис буде написано по-англійському.

— Що ж порадиш,— додав,— час міниться.

— А так, і разом з ним і вивіски,— доповнив я рим-ське прислів'я.

Ми в'їхали в браму. Архангел зупинив шкапину, бо, сердешна, сильно засапалася. Я зліз із бідки, і враз якісь кощаві довгі руки зцупили мене і зтягли в невеличку кімнату. Архангел пояснив, що то чудотворець Тихін, райський митник, який сидить у небесній брамі. Це мене зрештою нітрішки не здивувало, бо і в нас на землі митники здебільшого всі чудотворці.

Чудотворець притягнув мене до себе і обнюхав мою душу. Я глянув питальним поглядом на архангела, а він мовив сміючись:

— Хоче почути, чи не читав ти Пелагича² та інших божих опозиціонерів.

— Ні,— відповів я.

— Тоді входь! — гукнув чудотворець Тихін, а мені

¹ Вхід (франц.).

² П е л а г и ч В а с а (1838—1899) — революційний демократ, соціаліст, проповідник атеїстичних ідей. Умер на каторзі.

аж легше стало на душі, ніби в тих, що вертаються з Земуна і щасливо пройдуть крізь белградську митницю.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Чекальня святого Петра була така, як і кожна земна чекальня. Сиділи там різні особи, від чого вона мала вигляд чекальні міністерства внутрішніх справ того дня, як падала стара влада і приходила нова.

Коли я ввійшов у ту чекальню і подивився навкруги, то мені видалось, просити господи, ніби я прийшов не в рай проситися, а домагатися вищого чину. Строкатість цієї компанії була тим цікавіша, що були тут люди різних вір і різних націй, а розмовляли вони одною мовою. На небі всі говорять по-французькому, хоч англійці, як із шкури не вискочать, намагаючись свою мову зробити бодай небесною, коли їй не пощастило бути світовою.

І кого тільки тут не було!

Тут і стара генеральша, що вся пропахла васильками і ладаном, але замолоду пахла всіма парфумами світу та ароматом шампанського. Вона при собі носила посвідку архієпископа, що ретельно відвідувала церкву, жертвувала на діло віри, на бідних, але, звичайно, забула дома чоловікову посвідку про те, що за молодого віку занадто любила своїх ближніх.

Тут і лихвар. Він водно все щось шепоче і хоч навіть складає пальці перехреститися, то вони йому починають складатися так, наче він лічить гроші, і сердега ніяк не може перехреститися. Він пішов на небо з такою рахубою: двоє владик були винні йому певні суми, позичені за дванадцять процентів, а потім повмирали, не сплативши боргу. То лихвар править з них лише позичене, а відсотки подарує, якщо вони дістануть йому місце в раю.

Тут і знайомий мені звідкілясь піп, знаю навіть, що в нього добрий голос, але в заклад піду, що познайомився я з ним не в церкві. Тут і артистка С., яка гадає, ніби має право домагатися раю на тій підставі, що зав-

жди грала на сцені побожних і добрих матерів та годувальниць, але, звичайно, старанно приховус, що й поза сценою не раз виконувала такі ж ролі. А ось ще якісь великоімениті особи, владики, ченці, ходжії, старі побожні панії та молодички, котрі, якби їм дати на вибір пекло чи рай, то охоче вернулися б знову на землю. Тут така безліч ще й інших осіб, що не можна протовпитись. І все це сновигає, тиснеться, штовхається, преться і настирливо чекає своєї черги до святого Петра, щоб увійти в рай.

Протисся якимось і я крізь цю тичбу і дійшов до самих дверей Петрової канцелярії. На дверях напис великими літерами: «Святий Петро приймає в понеділок, середу і п'ятницю від 10-ї до 12-ї години дня за середньоевропейським часом».

«Сьогодні вівторок, прийому нема,— подумав я сам собі,— то щоб не марнувати часу, треба хоч краще познайомитись та заприятелювати з отим хлопом, що стоїть біля дверей канцелярії, бо хоч це й душа, та вже, певно, така ж погана і бундючна, як і земні службовці по міністерствах».

І справді, після того як він тричі не відповів мені, на четвертий раз власкавився і озвався, але також питанням:

— А чого хочеш від святого Петра?

— Прошу вас,— відповів я з земною чемністю,— хочу просити, щоб мене пустили до раю.

— Не можемо пустити,— промовила, огидно набундючившись, лакейська душа.— Ти що ж гадаєш, отак і пускаємо в рай казна-кого?

— Прошу вас, щодо цього, то в мене ж є і відповідні рекомендації, знаю напам'ять промову над моєю могилою, там сказано багато хорошого про мене...

Хлоп клацнув язиком і махнув рукою, наче хотів сказати: «Облиш, нічого це тобі не допоможе!» — а коли я знову запитав його, що ж мені робити, він показав рукою на одні двері і сказав:

— Йди, братку мій, он туди в архів та подивись, чи є ти в списку тих, що призначені до раю, бо все інше — то марні старання.

От пішов я туди і застав там якогось шпакуватого дядька, себто душу, з довгими причесаними вусами та червоним носом. Щойно я ввійшов, то зразу почув, що від тої душі тхне аж надто земним духом, ніяк не схожим на ладан та васильки.

Не встиг я сказати йому «день добрий», як він грякнув:

— Як звати?

Я сказав йому прізвище, і він, поплювавши на пальці, став перегортати листки величезної книги, шепочучи: «А-а-а... Б-б-б...» і так далі. Коли ж перегорталося два три листки за один раз, то він міцно загинав у батькаматір, але таким ніжним, райським голосом, яким здатна ляяться тільки небесна душа, аж любо його було слухати!

Перегорнувши так усю книгу, він раптом підвів голову і сказав рішуче:

— Тебе нема в списку райських душ. Подивимось другу книгу, чи нема в списковій пекельному.

«Отака ловись! — подумав я собі.— Цього ще тільки й бракувало!»

Почалося знову пловання на пальці, перегортання листків, почулася милозвучна лайка, схожа на пісню херувимську. Я стояв як на голках, втокмивши недвижний погляд в архіваріуса, доки він не згорнув книги і не сказав зовсім байдуже:

— І тутечки нема!

У мене polegшало на серці.

— Ну... що ж його тепер робити? — запитала більш про себе душа архіваріуса.

— Знаєте що? — втрутився я.— Прогляньте ще раз першу книгу.

— Нема рації,— відповіла душа,— я добре проглянув — тебе ніде не знайшов.

— Прошу вас,— почав я знову благально,— а скажіть, де ви брали відомості для цих списків?

— Для Сербії брали ми з окружних команд, податкових відділів і метричних книг.

— Он як! — плеснув я себе по лобі.— Тоді й не дивно, що мене немає в списках!

— Як так?

— Бо я належу до тих щасливих громадян нашої держави, у кого під час війни або згоріли метричні книги, або в кого дядько старшина, тому їх і нема в списках окружних команд, а внаслідок частих переміщень вони в жодному місці не платять податків. Я й досі ще не заплатив податку.

— Гм! — гмукнула архіварівська душа і глибоко замислилась.

— Ну то що ж буде зі мною? Чи не можна б вернутися на землю?

— Ні в яким разі, будемо тебе вважати за штатом.

— За штатом? А куди ж ідуть заштатні? У рай чи в пекло?

— Цього не відаю. Мусиш іти до самого святого Петра, він уже тобі знайде місце.

Я вийшов із архіва, а другого дня, у середу, отже, в день приймальний, якось протисся до самого Петра, і святий мене прийняв.

Як уже я виблагав у святого Петра, щоб пустив мене в рай — годі й казати. Це залишиться таємницею, хоч і «клялася земля раю, всі твої, мов, таємниці знаю». Головне, що святий Петро пустив мене в рай.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

І ось я в раю, де не дістане мене ні пан окружний начальник, ні скарбник, ні Мита-столяр.

Чи треба й казати вам, що в раю одразу відчув я себе, як у рідній хаті. Наче у нас, на землі, в Сербії, де чоловік на державній службі звик до готовенького,

отак істнісінько й тут. Здавалося, їй же ти богу, наче мене перевели в якийсь інший, вельми хороший округ, бо таки є в нас округи, що течуть медом і молоком, лише не кожний уміє з нього сьорбнути.

Наприпочатку я заходив у знайомство з кожним, кого лише зустрічав. І, уявіть собі, між ними не було багатьох-багатьох, про кого ми на землі думали, що вони повинні бути беззастережно в раю. Згодом я вже вибрав собі тих, з якими найбільше приятелював. То були: Олексій чоловік божий, мученики Фалалій і Гурій та апостол Онисим. А з жінок я найкраще знав мученицю Февронію.

Все мені було пове і цікаве в раю, і час ми бавили дуже присмно. Зустрінемося, бувало, я, Олексій чоловік божий, мученик Гурій, вештаємося собі по раю та й пліткуємо про небо, про святих. Мученик Гурій дуже був схидний. Олексій, навпаки,— вельми тихий та сором'язний. Так, наприклад, мученик Гурій просто лютився, що й жінки пруться в ряди мучениць.

— Жінки не можуть бути мучениці, вони можуть бути лише мучительки,— казав Гурій, наче, сердега, сам був жонатий, і, обертаючись до мене, питає:

— А як ти гадаєш?

— Щодо мене,— кажу я, а сам думаю про свою жінку,— то я гадаю, що жінки можуть бути і мучениці, і мучительки, це залежить від того, чи вони гарні, чи погані.

Тихий і скромний Олексій значуще, по-богословському усміхався на такі речі.

Як я вже сказав, наприпочатку все йшло добре і присмно, і ми гарно розважались, але через деякий час мені стало нудно в раю, і, щоб якось згаяти час, я став потроху пускати різні плітки. А коли й це надокучило, то мені пригадалась забава, якою ми, поліційні чиновники в Сербії, найрадніше розважались і за якою найшвидше збігав час.

Але щоб таким робом згаяти час, треба було мати прж-

хильників, тому я й звернувся найперше до Йова многостраждального. Швендяємо ми якось із ним біля річки, що тече сливовицею, а на берегах її ростуть огірочки, а я, треба вам сказати, коли йшов сюди, то завжди приносив у жмені солі, і з огірочками добре смакувало. Отож швендяємо ми — я та Йов многостраждальний — і перебендюємо про те, про се. От я йому й кажу:

— Ото ніяк не вкумекаю, чого ми мусимо увесь свій вік терпіти таке неподобство, щоб головою райської громади завжди був святий Петро? Мені здається, що преподобний Потапій був би кращий на тому місці.

Многостраждальний спершу здивовано глянув на мене, а потім давай крутити головою.

— А хіба ж не так? — вів я далі.— Я це кажу безсторонньо. Преподобний Потапій мені ні брат, ні сват, запитай його самого, то він і сам скаже, що ми не родичі.

— Та знаю.

— Ну й гаразд, то чому б нам не подивитись, як інші будуть порядкувати в раю. Я поважаю апостола Петра як святого, а проте варто подивитись, як буде порядкувати й інший.

— Знаєш,— почав многостраждальний після довгого роздуму,— це не погана думка.

Отак ми у щоденних розмовах розвивали нашу думку і поволеньки втягували й інших у наше коло. Найперше сповірились ми апостолові Онисиму, а потім і іншим. А коли справа увійшла в розголос і відступати було ніяк, то ми почали енергійні дії. Е-е!.. Коли б ви тільки бачили Олексія чоловіка божого, що то вже за знакомитий був агітатор! Як він розходився! Або мученик Євлампій. А мучениця Февронія (і вона присєдналась до нас!) допекла супротивникам не так агітацією, як плітками.

А з супротивного боку чудотворець Тихін і Григорій Двоєслов. А втім, чудотворець Тихін не дуже нам надозлив, він працював лише з наказу начальства, зате

Григорій Двоєслов — той дався нам ознаки! Він страшенно перебрівував усе та інтригав: скаже мені одне, апостолові Онисиму друге, а третьому — третє. Певне, його за те й прозвали Двоєсловом.

Побачивши, що наша думка зовсім достигла, ми зібралися видавати газету. Видумали й назву: «Райський щоденник». За редактора вибрали ми одного з мучеників, Акакія, з огляду на те, що й на землі редактори належать до категорії мучеників.

Матінко рідна! Як ми розмалювали перший номер! Передовицю написав я під заголовком: «І кого тільки в нас нема!», а потім райські новини, далі різне, а там анекдоти і відповіді редакції. Ех! Любо було читати. Можете уявити, який був цей перший номер, коли райська поліція зразу ж його заборонила і того ж дня видала закон про свободу друку, в якому було всього два параграфи:

§ 1. Друк у раю цілком свобідний.

§ 2. Ніхто в раю не має права видавати газети.

Коли нам у такий спосіб підрізали крила, ми тоді використали ту силу, з якої на землі не вміють користати, а саме: замість газет, ми використали жінок, себто всіх райських мучениць, і багато питань, які в газетах були висловлені м'якше, в такій формі вельми гостро дискутувались.

Отак завзято вели ми і далі свою роботу.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

І насамкінець на небі зчинилась така веремія, така катавасія, яка тільки й може виникнути в вищих сферах. Бо ми, їй же богу, так роздули нашу справу, що мусили скликати загальні збори.

А коли прийшов день зборів, то вам, смертним, було б на що глянути.

Війська, цілі війська тут зітнулись. До нас приєдналося сорок мучеників, потім загін із сімдесяти апостолів

і, крім того, сім отроків ефеських, за ними мученик Парамон і його триста сімдесят мучеників. Маючи стільки прихильників, ми думали, що вже наше зверху, еге ж, але чудотворець Тихін узяв гарненько календаря і почав викликати по порядку, місяць за місяцем, день за днем, погрожуючи кожному, що в «інтересах державної служби» буде викреслений з календаря, якщо не проголосус за владу. Наприпочатку це не дуже нас і злякало, та коли надійшло двадцять восьме грудня, а в той день двадцять тисяч мучеників никомідійських, про яких ми й забули, а потім двадцять дев'яте грудня, а того дня чотирнадцять тисяч мучеників, невинних дітей малолітніх, то ми й побачили, що це вже непереливки, але я тут сказав, що вони не мають права бути на зборах та голосувати, бо ще недолітки.

Е, можете лиш уявити, якого жару я підсипав. Зчинилась така буча, такий гармидер, що не дай боже! Крик, шум, писк, вже дійшло до того, що душі й за барки почали хапати одна одну, і бог його святий знає, що б скоїлось, якби не трапилося несподіване. По небу розлилось якесь надзвичайне сяйво, залунали сурми архангелів, херувими ніжно заспівали «Осанна!», а зверху, із сяйва, почувся святий голос, якого не можна не послухатись, якому лише підкоряються:

— Діти, дітки мої! Чи ж вам і на небі вже тісно?

Ми схилили голови від страху і втокмились поглядом у землю (себто дивились ми не в землю, бо там землі немає, а перед себе), і ніхто анітелень!

— Помиріться! — заgrimів знову голос, якому не можна протистати.

А ми всі як заніміли, стоїмо і не рухаємось.

І тоді знову залунав голос:

— А чи між вами нема часом кого з Сербії?

Всі показали пальцями на мене.

— А ким він там був?

— У поліції писарем, — відповів я тремтячим голосом, бо від страху аж у п'ятах закололо.

— Викиньте його з раю, щоб ви могли спокійно жити, як і подобає райським душам жити на небі.

Не можу точно сказати, хто мене здупив за карк, хто відчинив райську браму і хто зовсім не по-райському здухопелив мене два рази важкими кулаками по плечах.

Одне лише знаю, що райські душі потім замирилися між собою, розцілувались одна з одною, а я, викинутий із райського світу, і досі лечу крізь небесні простори. І де я зараз, і що трапиться на цьому шляху — сам не знаю. Одне погано, що не можу втямити, скільки вже кілометрів я пролетів, щоб потім на землі подати рахунок на прогони.

З «ЗАПИСОК»

Ці записки написані в пожаревацькій тюрмі 1888 року.
Запитай художину, і навчить тебе!

Книга Йова, глава 12.

Сьогодні перевели мене в камеру № 11. Тут і залишать. Камера простора, і ви тепер врятовані від моїх писань про любов.

А проте!

О свята згадко мого найчистішого кохання, прости мене! Я падаю на коліна, прости мене.

Панночко, ви знаєте, як у мене забилося серце, коли ви подарували мені отой букетик на згадку про наше кохання? Так воно забилося, що я ту мить повірив словам Гейне, який казав, ніби в його серці сидить капельмейстер і дає такт. Повірив і Шапчанину¹, що ніби в своєму серці відчував, як бухкають дзвони. Ох, мені довелося відчути й більше, відчув я цілу дзвіницю з чотирма дзвонами, і не капельмейстера, а цілого тамбур-

¹ Шапчанин Милорад (1842—1895) — сербський письменник.

мажора. Та ви й самі знаєте, як у мене затремтіли руки від хвилювання, коли ви дали мені той букетик з квітами таких чудесних кольорів. Червоний, найперше червоний колір, що не подобається бикам, ченцям і гндікам, але, панночко, це ж колір республіканських прапорів і жандармських мундирів. А потім білий колір, що знаменує в мирні часи певинність, а в часи війни — здачу в полон. Невинність і здача! Тоді білий колір мусив би також бути кольором кохання, бо воно й містить у собі ці два поняття — невинність і здачу, бо й пелюшки роблять з білої матерії. Чи не так, панночко?

А потім, панночко, не лише кольорами був чудовий цей букет, були там і такі квіти, що самі собою говорили про три символи кохання: віру, надію і любов, символи, що їх вирізьблюють на перснях, формують на ярмаркових пірниках, вимальовують на писанках і які, нарешті, глибоко викарбувані в мосму серці.

Я не почувую, панночко, гріха на своїй душі, що того букета вже немає в мене, той гріх падає на цілий волячий рід.

Ваш букетик я положив на вікно поміж ґратами. Хотів з'єднати любов і тугу, тобто почуття, що жили тоді в моїй душі. І справді, коли хрест — символ віри, кітва—надії, а серце—любові, то найкращий символ туги—тюремні ґрати. І уявіть собі, вранці підійшов до мого вікна віл. Це був не звичайний собі віл. Своєю серйозністю він здобув мою довіру, якої потім не виправдав. Донавши до вікна, він з найбільшим поквалом схопив той букет, пам'ятку нашої вічної любові. І я власними очима мусив дивитися, як він жвакав мою віру, надію, любов. Воно-то правда, цю трійцю частенько пережовують, а все-таки хай буде проклятий цілий волячий рід!

Клянусь вам, панночко, що ніколи не їстиму воловини, ні, моя зненависть піде далі, прокляття переходить з батька на дітей. Я вам клянусь, що не їстиму навіть і телятини, хоча б це була й холодна телятина з отцом та олією.

Але не лише це. Я піду ще далі. Я притягну його до відповідальності,— а чому ні? Я, правда, не пам'ятаю жодного параграфа, який би забороняв їсти букети, але він же з'їв за поруку, з'їв зобов'язання нашого кохання, отже, знищив зобов'язання. І ось я беру папір і пишу:

«Почато в пожаревацькій тюрмі, камера № 11».

— Хто ви і як називаєтесь?

Віл мовчить. Він мовчить, а це доводить мене до люті. Хто зна, чи нема тут справжньої волячої змови?

— Ей, воле, говори, бо твоя мовчанка доведе мене до шаленства, говори! Ти не перша тварина, що заговорила; ти і не перша тварина, яка дещо зрозуміє. Ось старозавітна ослиця зрозуміла погляд янгола, посланця божого, і притиснула до стіни ногу Балаамові, що їхав на ній. Навіть малий хробак прогриз гарбуз, що виріс над головою Йони; тож зрозумій і ти, воле, зрозумій, тут же йдеться про моє кохання, найсвятіше кохання, чи, власне, про один лише букетик, який тепер уже в твоїх тельбухах, а колись пахтів на її персах.

Такі переконливі доводи спонукали крутогого замукати, і я побачив, що він готовий відповідати.

Отже:

— Хто ви?

— Віл.

— Цього замало, кажіть докладніше, хто ви?

— Державний віл.

— Професія?

— Віл.

— І цього замало. У нас є воли різних фахів, отож кажіть точно.

— Вожу воду.

— А батьки?

— З матір'ю зле сталося — пішла на барабан, мабуть, за податки, а з батьком ще гірше. Не знаю, чи він втручався в політику, чи ні, знаю лише, що при зміні кабінету, років три-чотири тому, уквітчали його вінками,

помазали червоною фарбою, позолотили роги, і він бавився вкупі з прихильниками нової влади до десятої години, а потім його вбили, і ті ж прихильники любенько його зжерли.

— Стривайте, запишу ваші особисті прикмети: висота — середня, масть — чорна, особливі прикмети: роги на зразок літери «j».

— Помиляєтесь, пане, роги — це не особливі прикмети. Це все одно, що у вас вуса. Роги мають велике значення, коли ми хочемо сподобатись якійсь панії корові. Одне лише треба зауважити, що симпатія у нас безкорислива, бо корови не роблять нам жодної протекції, як це роблять ваші дами.

— Хіба ви не знайомі з діловодством, що робите такі зауваження?

— Це наука, якої в Сербії ніхто не знає.

— Ви письменний?

— Еге ж, і пишу любовні вірші.

— Гаразд, але перейдемо тепер до діла. Ви вчинили кримінальний злочин, знищили одне зобов'язання, себто з'їли букет, що лежав тут, на вікні, як знак мого кохання.

— Ви повинні бути ще вдячні мені за це.

— Не розумію!

— Ну то зрозумійте. Кохання задовольняло вам лише серце, а це не гаразд. А тепер ваша згадка про кохання задовольнила мій шлунок. Так і повинно бути. Не забувайте подивитися навколо себе. Ви жили досі, не оглядаючись. Нехай вам не псує рахуби те, що ви живете в дев'ятнадцятому столітті. Люди неправильно рахують, вони зменшують собі роки, як дівчина на відданні. Ви живете в такому віці, коли порада вола буде вам корисніша, ніж сто томів Руссо, Спенсера, Лас-саля та інших філософів.

— Але...

— Спочатку слухайте, а тоді перебивайте. Щойно я підріс, як заставили мене орати ниву мого газди, а

годували самими лиш отеребинами. Запрягли мене у велике ярмо, що жахливо намуляло мені шию, і небагато треба було, щоб і до сухот дійти. Я пробував брикатись — відлупцювали мене, намагався боротись рогами — відрізали роги. Що було робити, що діяти? Я здвигнув плечима і поклав піддатись. Відтоді хоч би яке було ярмо, хоч би який вантаж треба було тягти — я покірно підставляв шию і байдуже тягнув, і ось, як бачите, наслідки: почали визнавати мої заслуги! Зняли з мене ярмо, привели сюди, почали давати гарне, чисте сіно, і я став гладшати. А тепер, дивіться, цілими днями випасаюсь, пишу любовні вірші і, може, раз на день привезу води, але це ж така дурниця, що аніяк не вадить гладшати.

— Але невже вас не мучить сумління, що тисячі вашої рогатої братії завжди носять ярма і їдять отеребини?

— Ні, бо моє сумління затяглося салом...

— Гм!

— Та не дивуйтеся, послухайтесь мене! Будьте покірним громадянином, скидайте шапку перед кожним, хто хоч трохи вищий за вас, хоч би навіть вищий тільки рогами. НавчітьсЯ нижче вклонятись, навчітьсЯ й коліна згинати, а коли вам заболить спина — не журітьсЯ, кажіть усім, що це від простуди. Великим людям не смійте казати правди в вічі, і боронь боже допуститисЯ цього перед владарями та жінками. Влади і тещі не зачіпайте і не забудьте якнайчастіше давати подарунки жінці і тим, хто старший над вами по службі. Якщо вас ударить хто кулаком, то смійтеся і чухайтесь лише тоді, як прийдете додому. Коли з вашою жінкою бавиться якийсь високий начальник, — вдавайте, що того не бачите. НавчітьсЯ мовчати саме тоді, коли сумління примушує вас говорити, — і скоро упевнітьсЯ, що мовчання — золото. Коли з вас знімуть пальто за податки, скажіть, що дома у вас є ще одне. Коли хто похвалить, скажіть, що не заслужили, а якщо

лають,— смійтеся. Будьте завжди готові сказати владарю, що він шляхетний, жінці — що гарна, жандармові — що мудрий, письменникові — що геніальний. В газетах читайте лише об'яви, а для розваги можете читати общинні оголошення на перехрестях. Ось моя вам порада: якщо підете за нею, то не будете каятися. Матимете спокій і на землі і на небі і будете гладшати.

— А чи не буде це гріх проти самого себе?

— Це менший гріх, ніж грішити проти обставин. Людина може й простити сама собі, а обставини, коли проти них согрішиш, не прощають!

— Гм!..

Тут нам хтось перебив розмову. Прийшов стражник і копнув мого порадника в живіт. Він озирнувся, подивився на нього лагідно, а потім підморгнув мені лівим оком.

— Чи ж вам не болить? — прошепотів я.

— Де там! Болить, звичайно,— шепнув і він мені,— але ж мене копнули, щоб я йшов у хлів, а там лежить уже чисте запашне сіно, а не отеребини.

Він ще раз підморгнув мені лівим оком, замахав хвостом, обернувся і пішов у хлів.

Ні... ні... ні...

Змай

Я б вам виклав і свою програму, та забув її дома.

З промови одного депутата

Благословенна земля іспанська, де лише в Валенсії виробляють щороку 1 640 000 віял і де, проте, мешканці не можуть знайти прохолоди від гарячого бурбонського сонця; благословенна земля німецька, де щороку виробляють 42 мільйони гектолітрів пива та один закон проти соціалістів. Благословенна земля й мадьярська, де щоро-

ку 130 000 пар беруть шлюб, земля, що й сама одружена і, незважаючи на погане родинне життя, не одважиться піти в консисторію. Благословенна земля французька, де будується найбільша вежа ¹ в світі, але з якої ти все одно не побачиш своєї Ельзас-Лотарингії. Благословенна земля австрійська, в якій повзає 13 710 ченців, котрих ти ніяким світом не перетвориш у тринадцять батальйонів. Благословенна земля турецька, де через погану політику і через лишок жінок владарі вбивають себе ножицями. Благословенна земля російська, де є найкращі станції, звідкіль можна спостерігати затемнення сонця. Благословенна і ти, земле італійська, де лише в Неаполі є 4500 адвокатів, а проте не смієш розпочати позов із папством; благословенна земля й болгарська, де такі дешеві правителі, а проте не можна купити жодного; благословенна земля й сербська, де рідко можна здібати чоловіка, який хоч би раз не був міністром або журналістом і де все-таки найменше добрих міністрів і журналістів.

То що ж, хіба й я буду міністром?

Булюбаша вчора, обходячи камери, сказав мені такі значущі слова:

— Уважай, хто одсидить у цій камері, той згодом стає міністром!

І сьогодні я цілісінький день тільки про це й думав.

Боже мій, який би я мав вигляд, коли б став міністром?! Мусив би, гадаю, багатьох звичок зректись, а багато нових набути. З'явилось би в мене, звичайно, багато приятелів, і я дізнався б, що в мене безліч родичів, бо дуже часто діставав би листи, які починалися б так:

«Дорогий мій племінничку, давно-давно збираюсь тобі написати, та все якось... і т. д.». До мене багато приїжджало б, і я до кожного приємно усміхався б. Поволеньки я почав би й сам вірити в правдивість своїх

¹ Ейфелева вежа, яку тоді ще тільки будували.

слів, бо мав би часті нагоди говорити те, в що важко повірити. Про мене багато писали б.

Опозиційні газети надавали б мені таких прізвиськ, як «занапаститель держави», «державний шахрай», «вбивця», «розбишака», «зłodій» та безліч інших імен, які потрібні лише для того, щоб передовиці були квітчасті, а гумористичні журнали малювали б мене з великим носом, величезними вухами, на тонких довгих ногах або як я, наче риба, повис на вудочці, заплутався в павутину. А потім пішли б порпатися в моїй біографії та знайшли б, як через мене отруїлась одна дівчина, що з моєї вини мій далекий родич кинувся в Саву і втопився, як я втисся в гурт опікунів, що успадкували собі майно, та й бозна-як би мене не розписали. І все це терпіти, можливо, за таке нікчемне задоволення, як після відставки кабінету збудувати собі хатину-дві? Ні, ні, їй же богу, ні. Навіщо мені це?

Я більше люблю спокійне життя, чудесне спокійне життя, ніж отой галас, коли доскочиш посади міністра, котячі концерти, коли упаде кабінет. І нарешті, як то кажуть жінки, краще самому лаяти інших, ніж інші лаятимуть тебе.

Та, на жаль, мабуть, скоро діждемось часу, коли не можна буде сказати: «Не хочу». Я це з певністю заповідаю. Прийде час, коли мусиш стати міністром, і тоді не здивуйтесь, якщо одного чудового дня в законі про цивільних чиновників з'явиться параграф, де буде сказано: «Ніхто в Сербії не дістане служби, доки не відбуде міністром термін у два місяці».

Правду кажучи, моя родина щирим серцем віддана військовій службі. Це вона в минулі криваві часи дала Сербії п'ять інтендантів, двох завідуючих складами, з яких один прохворів цілу війну; а проте, щиро кажучи, якби мене рекрутували в міністри Сербії, я, хоч і не боягуз, постарався б якось викрутитись.

Але, мабуть, це була б не така легка справа, і все мало б такий вигляд:

Прокидаюсь я одного ранку, вмиваюсь і спокійненько собі виходжу на вулицю, аж тут мене хтось за комір — хап: «Стій, голубе, ти будеш міністром у моєму кабінеті». Я викручуюсь, мало комір не трісне, і репетую: «Не хочу, не хочу, не хочу!» А в нього аж очі заллються кров'ю, і він гримас: «Мусиш!» Я знов викручуюсь, вириваюсь йому з рук і навітьки світ за очі. Зустрічаю по дорозі добрих людей, скаржуся їм, яка біда гонить мене, ті зітхнуть, згадають, що й вони колись мусили бути міністрами, і сховають мене, еге ж, та непадовго. Так після полудня з'являється жандарм з повісткою, а на ній три смуги, що значать — виклик терміновий на поліційну дільницю. Пробую останній засіб: сідаю і пишу такого листа дільничному начальникові:

«Пане начальнику, надаремне мене викликасте, не хочу бути міністром. Поставте мене краще за опікуна хоч якого занедбаного маєтку, оголосіть війну будь-якій державі і тоді побачите мою любов до вітчизни, якщо призначите мене ліферантом¹, з мене й цього буде досить, що пішов на таке. Але тільки не міністром. Згляньтесь на мене, пошукайте, може, знайдете кого іншого».

Пошлю я такого листа, але не допоможе. Йде жандарм за жандармом, повістка за повісткою, і, нарешті, нічого не вдієш, здвигнеш плечима і погодишся.

Ну, гаразд, я дам згоду, але ж на який портфель? Коли взяти будівництво, то я ж не вмю провести жодної лінії; хіба сільське господарство? То можливо, бо колись був я передплатником газети «Тежак»², а що тоді та газета не платила гонорару, то цілий рік друкувалися статті страшенно необроблені і лише про саму картоплю. Тому із усього сільського господарства я тільки й знаю картоплю.

Але, боже мій, чого я маю бути легкодухом? Адже ж у нас полковники — міністри юстиції, філософи — міні-

¹ Ліферант — постачальник.

² «Селянин».

три поліції, митники — міністри будівництва. Хіба тут потрібні знання? Треба лише бути міністром і мати свою програму.

А щодо програми — біс його зна, яка вона мусить бути. Всі політичні програми, як надгробні промови, однакові, лише в кінці трохи різні.

То така й моя програма. Ось вона.

Як міністр внутрішніх справ я найперше багатьох чиновників прогнав би зі служби, а багатьох перемістив би.

Жандармів я перевів би в стражники, а стражників у жандарми, бо це ж одне і те саме, але тут я був би дуже практичний, себто наказав би для жандармів зробити і уніформу, і цивільне вбрання. Тільки б опозиція крикнула: «Геть жандармів!» — я б їх переодягнув у цивільне, оце й було б — «знищити жандармів», а якби опозиція крикнула: «Доки ж ці неотесані стражники будуть тут своїми дрючками глушити нашу свободу» і так далі, я б їх одягнув у жандармську форму, і так були б задоволені і я, і опозиція.

Для підтримання чистоти я видав би санітарний закон, який заборонив би громадянам розводити грязюку в місті (кому це подобається, хай іде за місто), а для підтримання порядку я видав би закон, щоб у разі якого непорядку заарештувати всіх дільничних начальників, писарів і весь жандармський відділ, і непорядок назавжди був би задушений в своєму зародкові.

Як міністр освіти і церковних справ я б насамперед багатьох учителів вигнав би зі служби, потім багатьох перемістив би, потім завів би різні комісії, які доглядали б у школах, наприклад, за губками, вікнами тощо. Заборонив би вчителькам виходити заміж, бо це неморально для дітей. Заборонив би вчителям устрявати в політику, бо це чинить неприємності окружним капітанам; заборонив би попам бути вчителями, бо тут мішається віра і наука, а в таких випадках ніколи добра не буває. Видав би найсуворіші закони для консисторії

(наприклад, хто жениться вдруге, того вважати несповна розуму). Далі, щоб знання залишилось спеціальною власністю тих, хто мучився і гарував, поки його здобув, я б заборонив професорам університету писати й друкувати праці з своїх дисциплін. Взагалі в освітній справі я провів би дуже великі реформи.

Як міністр фінансів я найперше повиганяв би багатьох, багатьох чиновників, а решту перемістив би. Взагалі з фінансами я мав би роботи повні руки. Насамперед я провів би такі реформи: поставив би попів за окружних інспекторів, чим би забезпечив вчасне надходження податків, наложив би на розкіш потрійний податок. Дозвольте сказати, що в Сербії три речі я вважаю за розкіш: тримати гончаків, женитися вдруге і вчитися.

Як міністр іноземних справ я найперше повиганяв би багатьох чиновників зі служби, потім багатьох перемістив би, а потім вкинувся б у складання різних нот, уникаючи тих, що в музиці зветься «цис»¹, а в політиці «ультиматум», і намагався б так їх компонувати, щоб у жодному разі не потягнути занадто високо.

Як міністр сільського господарства я найперше багатьох чиновників повиганяв би зі служби, а багатьох перемістив би. Потім ліквідував би кінські заводи, а жеребців використав би за поштових коней, що, поперше, ушляхетнило б расу сербських коней, по-друге, ушляхетнило б вигляд наших диліжансів, по-третьє, заощадило б чимало грошей. Але, звичайно, насамперед наказав би поштмейстерам не вивозити на державних конях гною та сміття зі своїх дворів і не возити на них своїх шановних родичів. Потім біля кожної поштової каси поставив би жандарма не так від грабіжників, як від самих поштарів. У телеграфній службі я зробив би невеликі зміни; вони більше стосувались би персоналу, а саме: заборонив би телеграфістам користуватися особ-

¹ Ц и с — діез.

ливістю своєї професії, яка полягає в тому, що вони перш за всіх знають зміст депеш, заборонив би їм одружуватись, щоб уберегти від жінок таємницю офіційних та приватних депеш.

Як військовий міністр я змінив би у війську шапку.

Як бачите із усього, я був би першим міністром, який виступив би зі своєю власною програмою, хоча вона і зовсім зайва.

Толпой угрюмою и скоро позабытой
Над миром ми пройдем без шума и
следа,
Не бросивши векам ни мысли
плодовитой,
Ни гением начатого труда.
И прах наш с строгостью судьи и
гражданина
Потомок оскорбит презрительным
стихом,
Насмешкой горькою обманутого сына
Над промотавшимся отцом.

Лермонтов

Настав чудовий весняний ранок. На світанку пройшов дощ, ніби сам бог знав, що робити, а тепер ясно засяяло сонце крізь чисте, прозоре повітря.

З листя шовковиць і диких каштанів, під якими щодня ми гуляємо, коли нас випускають на одну годину з камер, падають бистрі краплі дощу і розприскуються на білому обмитому камені бруку. Горобці злетілись біля ринви і купаються в калюжі, квіти підняли свої вмиті голівки. Комашки літають і кружляють в повітрі, і навіть мій павук у камері виліз на вікно і гріється, а здалеку десь лине запах лип. Ах, а липа пахне, як душа побожної людини!..

Коли я відчинив вікно і прихилився до ґрат, чисте повітря хлинуло в камеру і сповнило мені груди. Здавалося, що природа хоче мені щось сказати. Здавалося, що сонце тільки для мене світить, що квіти мені усмі-

хаються, що свіжі пахощі весняного ранку хочуть уві-
їти в мою душу, чимось напоїти мене, щось мені ска-
зати.

Ах, як солодко злитися з природою! В цю мить почи-
наєш так міцно дихати, відчуваєш таке захоплення, таке
натхнення, що аж заплющуєш очі, щоб ніщо земне
тебе не турбувало, не порушило твоїх мрій так, як тоді,
коли вперше взяв її ніжну руку, глибоко зазирнув у її
чорні очі, в яких прочитав острах і любов.

Чутно, як десь за домом копають вологу землю, а пе-
ред самим вікном у мене сім чи вісім в'язнів довгими
ножицями обрізують крони каштанів та інших дерев.

Дивлюсь на них, на кожний листочок і гілочку, що
відпаде, обрізана ножицями. Дивлюсь і думаю!

О нікчеми, ви замірились і на саму природу і їй хоче-
те надати форми, і їй хочете забити в колодки. Ви ко-
паєте рікам корита і береги, прокладаєте шляхи для гро-
му небесного, даєте напрямок, у якому билина має
рости, шикуюте в ряд старі дуби, підрізуєте крони вічно-
зелених рослин, щоб набрали форми, яка вам до впо-
доби.

Але чому ваші ножиці, якими ви намагаєтесь форму-
вати природу, так схожі на наші виховавчі й навчальні
методи? Що, хіба ні? Хіба все, що в нас є, не має своєї
форми і своїх рамок?

І честь і чесність, і вади і достоїнства, і любов і доб-
рочинність, і шляхетність, і злоба і мудрість, і туга
і радість.

Все, все має свою форму, свій копил, бо й життя лю-
дей на однаковий копил натягнуте. Та й як інакше
можна розтлумачити слова професора Вірхова: «Жит-
тя — це лише певний вид механіки». Авжеж! Ти наро-
дився, і виховали тебе так само погано, як і твого бать-
ка, всієї й різниці тільки, що він знав: два рази два —
чотири, а ти вже знаєш: чотири рази чотири — шістна-
дцять. Він знав, що «ой» вимовляється «ой», а ти
знаєш, що «ой» вимовлялось колись «ай». Твій батько

знав, що ми зазнали поразки на Косовім полі п'ятсот років тому на Відів день, а ти знаєш, що це сталося 15 червня о другій годині дня.

То й що? Ти закінчив школу, як і він, дістав службу, як і він, і одружився, як і він.

А живеш ти он як: прокинешся вранці, вип'єш кави, прочитаєш сьогоднішню газету, потім ідеш у канцелярію, попрацюєш, наче кріт, і ополудні йдеш на обід.

Пообідаєш, приляжеш трохи, як порядна людина, покуняти. Прокинешся — і знову в канцелярію. Попрацюєш до вечора, потім підеш на кухню пива, добрий чоловіче. А там повечеряєш, трохи посваришся з жінкою, а як не посваришся, то поговориш про базар, про комірне, потім кахикнеш, викреслиш один день із життя, задмухнеш свічку і ляжеш спати, добрий чоловіче!

А завтра встанеш, і знову чекатиме на тебе твоя кава, і знову робитимеш те, що вчора, що позавчора, що робиш роками. А одного дня ти вмреш, добрий чоловіче, і поховають тебе, а того ж таки дня народиться другий, і піде у твою тропу, і пройде так, як і ти, пролізе, як слимак у садку, не залишивши жодного сліду.

Так житиме і твій син.

А про що ж ти думав, чоловіче добрий, протягом п'ятдесяти років життя свого?

Думав, як дістанеш вищий клас по службі (або як піде твоя торгівля), як купиш на зиму дров, як оженишся, яку справити одержу, як вернути той чи інший борг, як трохи підлататися, що робити з дітьми, як сплатити податок, як пролізти сюди, як туди тощо.

Чи не про це ти думав? Але ж про це і твій батько думав, про те ж саме думатиме і твій синок.

А як ти кохав, чоловіче добрий?

Побачив біляву або чорняву, а може, русяву дівчину; вона усміхнулась до тебе, ти до неї, ти сказав їй, що кохаєш, а вона тобі; ти про неї розпитав, а вона про тебе, і ви закохалися до смерті і побралися. Не так? Ось

бачиш. Так кохав і твій батько, так і синок твій кохатиме!

А як ти виявив свою благородність, чоловіче добрий?

Ех, як... так, як і всі інші! Ділився, коли міг, з сіромашнею, утішав, кого треба було, плакав, де треба було плакати, зітхав, де треба було зітхати. Правда ж? То так же робив і твій батько і робитиме твій син.

А як ти радів при добрій нагоді?

Сміявся доскочу, широко роззявивши рота, очі світились вогнем, плескав у долоні, біг поділитись своєю радістю з сусідами та приятелями, а можливо, й частував їх. А згадай, так чисто радів і твій батько, і, будь певен, так радітиме і твій син.

А чи не так же ти й сумував? Боліло тобі серце, заходили очі сльозами, в'язав жалобну стрічку на капелюха і зітхав без ліку. А потім скинув жалобу, як минуло шість місяців по смерті дорогої тобі людини, а там почав співати, бо минув рік по смерті. А чи відомо тобі, що так істнісінько сумував і твій батько, так сумуватиме і твій син!

Але куди це я заліз? Хіба можна розказати про все твоє життя? Воно довге, та лиш по кількості днів, які ти прожив, і хто про все це може розповісти!

Пам'ятаю, коли в шостому класі вчили ми стилістичні вправи, то одного разу вчитель задав нам твір на тему «Що таке життя, і чого людина повинна домагатися в житті».

Були ми всі добре вимуштрувані в стилістиці. Один з моїх товаришів потрапив чудово на чужий стиль, та й не тільки на стиль, а й на чужий почерк. Ах, він у цьому був такий мастак, що аж сама держава звернула на це увагу. А другий знову погано розумів мету стилістики і вдався до малювання вивісок. І здається мені, що це він дав таку відповідь на цю тему:

«Життя — це все одно що й шлях, моститься він примусово. Коли стати на початку шляху,— він здається нескінченний, а коли вже пройдеш його, втомишся, то

не хочеться назад, бо люди кажуть, що тим же шляхом назад ніколи не вертаються. Поки шлях новий і цілий, по ньому йде багато подорожніх і багато возів, і він їх усіх несе, нікого не трусить, бо його плечі ще здорові. Але згодом з'являється перша борозна, потім друга, третя. Там розмис, там від колеса вибоїна, там саме угнеться. Лагодять його, загачують жорствою, але це вже мало помагає. А коли вже зовсім зіпсують, коли стануть самі бакаї та вибоїни, коли погнуться йому груди, то й подорожні, і всі вози, які він носив, покидають його і шукають іншого шляху, по якому добре йти...»

Ось куди я заблукав, міркуючи про життя! Гей, скільки-то треба ще тут думати! Краще заспіваю «Лагуненвальс», вона його любить. Коли співаю той вальс, то згадую її чудові очі, її чорні коси! Ла-ла-ла-ла-ла!.. Ла-ла!..

МАКСИМ

Герой цього оповідання був охрещений в не зовсім звичайний спосіб, і цей випадок надав авторові права вибирати самому для нього ім'я, тому-то перше ніж розпочати цю оповістку, він і заявляє: героя зватимуть Максим.

Просимо читачів не забувати цього, щоб автор не мусив ще раз вертатися до цієї досить сумної історії.

* * *

Спека — хай біг боронить. Аж каміння тріскається, вода поймається парою. Болота і річки повисихали, а язи¹ стали не багаті на воду. Перед водяним млином Янка Траяновича, де колесо ледь-ледь обертається, завізно. Помольники полягали під широкою стріхою, щоб сховатися від сонця, а там, ближче до колеса, віс холод-

¹ Яз — зрошувальна канава, рівчак.

ком і вологою. Віслюки також найшли собі вигоду біля річки. Сідла поз'їжджали їм на боки або й геть на животи, а вони чухають спини об гарячий пісок, задирають усі чотири ноги і важко дихають, роздуваючи ніздрі. Наперед можна сказати, скільки батогів треба буде врепіжати, поки вони встануть під вантаж.

А згори по шляху спускається помалу подорожній. Зморений, запорошений, спітнілий, і такий обдертий, що тільки великі злидні можуть довести до цього. Він іде до млина, до помольників і розпитус, де є міст через річку. Їм ліньки навіть повернутися як слід, і вони через плече лиш бовкають :

— Ось брід, йди і бреди.

Подорожній підійшов до віслюків і запитав у них, де міст. Осли залишилися по-ослячому байдужі, лише один із них ворухнув вухом, подорожній почав благати його, бо він видався йому найзичливіший. Нарешті осел і каже :

— Нема мосту, мусиш іти вбрід.

— Ради бога, рятуй! — сказав подорожній. — Я не можу вбрід, не смію в воду, пропаде моя голова!

Осел довго щось міркував, ворухнув другим вухом, і, нарешті, ліниво підвівся, підставив подорожньому спину і сказав :

— Сідай, перевезу!

Така великодушність сильне здивувала подорожнього і, переїжджаючи річку, він усе думав, в якій би йому одслужі стати за це добро. А поки подорожній про нього і на ньому отак міркує, давайте познайомимося й ми трохи ближче з цим віслюком, бо нам і надалі доведеться мати з ним діло.

Батько його був осел, ну, а мати, звісно, віслючка. Докладніше про них відомо ось що: батька купив газда за 176 грошів, а за матір в останній продаж заплачено 94 гроші разом із сідлом. Але батько й мати були не одного газди, і тому як вони злигалися одне з одним, як договорились, як зустрілись, про все це точних відомо-

стей немає. Та це зрештою і їх справа, ми не можемо глибше входити в цю ослячу любов, нам потрібно було згадати про його батька й матір лише для того, щоб поповнити біографію нашого героя.

Спочатку це було брудне осля і все росло собі та й росло, а разом із ним росли й вуха, аж поки не доросло до віслючка, а тоді й до справжнього осла. Боже мій, що діялось у душі батька й матері, як очі їх засвітилися сльозами батьківської радості, коли одного дня газда приніс і для нього в'ючне сідло. Кожен батько може зрозуміти радість, як згадає день, коли вперше купував своєму синочкові книгу. Ну ось, як і наших дітлахів, коли батько купить їм книжку, треба силоміць тягти до школи, так було і з ним. Він не зразу втямив, яке майбутнє чекає його під в'ючним сідлом, і пробував струснути його з себе, та коли побачив, що несла, то скинув через голову газду, який сів на нього, та ще й з такою жорстокістю, з якою людина може скинути лише свого благодійника.

За те йому вперше завдали славного чосу, як і належить віслюкові, що доріс до в'ючака. Газда вихопив із тину кілка і так полічив його ребра, як тільки й можна полічити паскудною колякою.

Отже, день свого повноліття він одсвяткував так, як і належить віслюкові: дістав сідло і вперше дістав доброго ослячого прочухана, бо раніше коли хто й копне його ногою під ребра, то скоріше жартома.

Так ось, ставши з миршавого осляти справжнім ослом, почав він возити, тягати вантажі й робити все інше, що властиве його професії та довгим вухам. Отак і сьогодні він привіз до млина збіжжя, а теперечки ось перевозить випадкового мандрівця через воду, а мандрівець ще міркує, яким би йому добром за добро віддячити.

А як перебрели на другий бік, мандрівець ізліз, обернувся до осла і каже йому:

— Ну, тепер слухай. Це добро, що ти зараз мені зро-

бив, ти сам собі зробив. Я не мандрівець, а Доля і ходжу по світу, щоб судити і винагороджувати. Кажу, чого бажаєш, і я тобі зроблю.

Осел облизав рота, бо дуже приємно було йому, що зробив добро самій Долі, але це питання завдало йому страшної скрути, і він нічого не міг прирозуміти. Аж нарешті спала йому на думку чисто осяляча забаганка:

— Виконай мені оці три бажання: хай мене газда краще годує, менше б'є і легше вантажить.

— Це дурниці,— промовила Доля,— я хочу для тебе зробити щось важливіше.

— Ну,— каже осел,— якщо хочеш... мені остогидло бути ослом.

— Тоді будь людиною, якщо бажаєш.

— То хіба ж ти й це можеш?

— А хочеш?

— Хочу, як не хотіти!

На ці слова Доля тричі прошавріла щось про себе, покрутила рукою над головою осла і сказала:

— Будь!

І осел обернувся в чоловіка, якого автор цієї оповістки ще у вступі охрестив ім'ям «Максим».

* * *

І пішов Максим у найближче місто, старанно затаївши в дорозі те, що вчора ще був ослом. Увійшовши в місто, він зупинився на розі одної з вулиць і став думати, куди його податись, що робити. Проходять повз нього люди — чоловіки, жінки, діти. Один аж зігнувся під великим клунком, що несе на спині, другий іде легко, жваво. Той поспішає,— треба, мабуть, кудись встигнути, а той іде повільно,— мабуть, не дуже йому хочеться туди йти, одні говорять нишком, а другі репетують, один щось штовхає поперед себе, а другий тягне за собою. У всякого своє діло, перехрестя аж кишить.

Максим сам не знає, до чого йому взятися. Пішов розглянути се, те, чи не трапиться часом чого. Йде, за-

глядає в крамниці: бачить — в одній сидить крамар, заклопотано схилювшись над книгою, рука бігає по листках, губи дрібно шепочуть якісь цифри, лоб спітнів.

«Ні, це не для мене,— думає Максим про себе.— Хто впорається з тими числами? Тут треба добре мізкувати».

Йде далі і зупиняється перед якоюсь майстернею. Там майстер працює, руки в нього брудні, кошуля мокра від поту, а сам орудус молотом, який чи не важчий за сідло, що його ще вчора Максим носив.

«Не годиться й це,— думає Максим.— Як за таке братися, то краще було б залишитись ослом».

Йде Максим знову далі, дивиться — великий будинок; зупиняється він, зазирає у відчинене вікно і бачить чоловіка. Сидить він за столом, на якому повно паперів; за вухом у нього перо, в руці сигара, а перед ним чашка кави. Він п'є каву, курить сигару, пускає кільця диму, дивиться за ними і весело сміється, якщо кільце доходить аж до стелі.

— Скажіть, будь ласка, що він робить? — питає Максим одного перехожого.

— Те, що бачиш.

— Це в нього така робота?

— Еге ж,— відповідає перехожий.

— А як зветься його професія? — питає з цікавістю Максим, бо ця робота сподобалась йому найбільше з усього, що він досі бачив.

— Він чиновник.

— Добра професія,— зітхнув Максим.

І він увійшов у цей великий будинок. Йому кажуть, що то управління повіту. Він попросив, щоб його пустили до начальника, і став чекати. Чекав Максим до полудня, ждав і після полудня — цілих сім годин і дуже терпеливо, так по-ослячому терпеливо, що аж пандурам жаль його стало, і вони доповіли про нього начальникові.

Увійшовши, він спочатку плів якусь нісенітницю, а потім, ледве знаходячи слова, покійно почав прохати,

вельми покiрно, сильне покiрно хоч маленької служби.

Пан начальник, підтоптаний, але розумний чоловік, зміряв його поглядом крізь окуляри і мовив лише:

— Шу й ну!..

Максим ще покiрніше став пригинатись, на очах у нього виступили сльози. Він хапає начальника руку і починає цілувати її.

Панові начальнику це сподобалось. Він сказав про себе: «Як видно, по розуму — справжній осел, але покiрний, буде слухняний і при ділі корисний».

І дав йому посаду.

* * *

Максим — найретельніший канцеляра; працює, як із шкури не вилізе, бреться за будь-яке діло, не гребує жодною роботою. Як, бува, задзвонить пан начальник, то прожогом зривається з місця, радий би й пандура випередити і разом з ним тиснетися в дверях. Так хоче прислужитися начальникові, хоч би принести склянку води.

Не сказати, що він письменний (та й звідкіль!), а проте дечого й тут доп'явся. Спочатку намучився, бо не знав, з якого боку треба писати, а коли навчився цього, то виникла нова халепа — поки напише слово-два, то зжує половину аркуша або так ізжужмає папір, на якому пише, що можна подумати, він бозна для чого вживався. Теперечки справа краще; тільки ще не знає, де писати велику букву, а де малу, а замість крапок ставить ляпки, але це пусте. Пана начальника лише нервує те, що він, ідучи по канцелярії, так гупає ногами, наче ще й досі підкований, але не може на нього розсердитись, бо як покличе його що зробити, а Максим увійде в канцелярію та побачить на лакованих черевиках пана начальника хоч трохи куряви (а то навіть як і чисті), вмить вихоплює носовичка з кишені і витирає порох, отож пан начальник хоч-не-хоч, а змовкає.

Він усе робить навпаки. Одного разу начальник наказав йому заарештувати когось за борги, а він заарештував кредитора замість боржника; другого разу знищив цілу папку зі справами за 1863 рік, наробивши з паперу зміїв начальниковим дітям, потім акти з папки за 1867 рік увібгав у папку за 1882 і навпаки.

Хоч би які акти він узяв, то все переплутас. Так, протокол слідства над якимось попом, що звінчав малолітніх, змішав з актами про борги якогось театрального товариства. Слідчий довго не міг доглупатись, чи то піп був членом театрального товариства, а вінчання малолітніх — театральна вистава, чи театральне товариство щось винне попові. Іншим разом скаргу вдовиці Анки про образу честі сплутав з актами боргових записів, і коли читасш акти, то здасться, наче хтось вимагає поставити вдовину честь у розділ боргів, і то на перше місце. А раз треба було дати комісії акти про впорядкування якоїсь вулиці. Читає комісія акти, читає і раптом знаходить один акт, підписаний усіма мешканцями тої вулиці, в якому вони просять виселити розпусницю Любицу за її «сумнівну, а точніше сказати, погану поведінку». Той акт поставив комісію в жахливо скрутне становище, і вона поділилась на дві партії, з яких менша стояла на тому, що це ще одна причина, щоб якнайскоріше навести там порядок, а більшість цієї причини не визнавала. Нарешті комісія вибирає з-поміж себе ще одну, вужчу комісію, якій ставить задачу провести на місці обслідування і Любици, і вулиці. Після тримісячного вельми пильного обслідування на місці комісія виявляє, що цей акт не належить до актів про впорядкування вулиці, а до актів про впорядкування моралі пані Любици. Справа з'ясувалася, і винний був знайдений. Пан начальник тяжко розлютився і вирішив на цей раз суворо зганити Максима. Викликає його:

— Максиме, осле ти дурний! — почав пан начальник стримано, бо, вважаючи на своє високе становище, не хотів теряти своєї гідності.

А Максим раптом у плач, цілує начальникову руку, біжить і до пані начальниці і їй цілує руку, зразу ж біжить для неї на базар, і все кінчається гаразд.

Та й не тільки того дня, він завжди слухається пані начальниці. Щоразу виводить дітей на погуляння, а коли в неї гості, то допоможе їй і на кухні, наприклад, заколе поросю, опатрає його, спече на рожні. Та й в іншому він помагає: поламається стіл чи стілець — він полагодить, потече вино — запарює бочки, коли пан начальник переселяється, він біжить у нову хату, виконус всі доручення пані начальниці, перевозить речі. Ходить щоразу на базар, і не тільки купити цибулі чи капусти, а й принесе з базару повний кошик яєць. Сміються з нього базарні, а йому хоч би що, далеко лежить, мало болить, він спокійний, бо знає, що сумлінно виконує свій ослячий обов'язок.

Отож якщо він коли й завинить перед начальником, то пані начальниця його зарятує. Так спливає цілий рік, а в кінці року пан начальник за згодою з начальницею підвищує йому й платню.

* * *

І все йшло гарно, прекрасно. Ніколи з Максимом не траплялося такого, як з іншими чиновниками, наприклад, щоб притягнули його до відповідальності за те, що чиновник сказав щось зайве. Навпаки, раз від нього зажадали пояснень, чому він нічого не сказав, коли слід було сказати.

Але з ним трапилось щось інше, чого ніхто і не сподівався. Він закохався і хотів одружитись. Побачив у церкві, правда, літню, але гарну жінку. Відтоді ходив акуратно до церкви і дивився на неї, як на ікону. І досі він не знав, коли треба перехреститись, а тепер і зовсім стерявся. Як пройдуть титарі з тацею, він так замріється, що забуде навіть кинути дещо на тацю. Проскурку забуває з'їсти, а запахне в кишеню, і в нього у пальті в лівій кишені вже зібралось з пів-ока сухарів.

Одного разу вона глянула на нього саме тоді, як дякон читав «Вірую», а він так голосно, так по-ослячому зітхнув, що збив дякона з пантелику, і той перескочив через три члени; піп визирнув з віттаря подивитись, що там скоїлось між віруючими, а титар упустив тацю, і гроші розсипались по церкві, підводячи богобоязливих християн на спокусу, бо не один із них, пильно хрестячись, приступив ногою гріш-два. Титар потім наодинці сказав йому, щоб у церкві більше не зітхав, коли не вмів зітхати по-людськи.

Побачивши, що справа ця далі не може залишатися тасмницею, Максим сповірився пані начальниці. Це було якось пополудні; до начальниці прийшла одна її родичка по чоловікові дерти пір'я. Покликали вони Максима до помочі і роздебендюють про те, се, а він дере пір'я й мовчить. Зайшла мова про чиєсь одруження, і родичка почала запевняти, що той бере дівчину тільки заради грошей.

— Бігме, ні,— каже начальниця,— я чула, він її кохас. І, кажуть, давно вже кохас, та не смів нікому сповіритись.

Тим часом, слухаючи ці речі, Максим згадав, що і він у такому ж важкому становищі, і тяжко зітхнув, так, як тоді у церкві. Але це зітхання мало інші наслідки. Всеньке пір'я від цього знялося вгору і полетіло крізь відчинені вікна, вкрило меблі, волосся пані начальниці та її родички і, нарешті, осіло в щойно принесені філіжанки з кавою. В самого Максима аж вуса побілили від пуху, але що найгірше, набилось його повний рот начальниці, яка саме щось хотіла сказати, і вона почала страшенно кашляти, бо кілька пір'їн попало їй аж у саме горло. Вона ледве отямилась лише після того, як родичка кілька разів стукнула її кулаком по щії, а отямившись, накиннулась на бідолашного Максима.

— Осле ти окаянный, чого дмеш на пір'я, хоч би дмухнув по-людськи, а то дме, наче паровоз.

— Я не дув,— відповідає вражений Максим, дивлячись у землю, немов учень перед учителем.

— А що ж?

— Зітхнув.

Ні, тут не могла втриматись ні пані начальниця, ні її родичка, і вибухли голосним сміхом, хоч сміятись і не було чого.

— Та яке ж це зітхання, хай вам біс, коли ви зітхаєте, як циганський міх.

— Та...— почав збентежено Максим,— так якось... з глибини душі... щиро.

Жінки знову вибухли сміхом.

— А чого ж це ви так зітхаєте? — питає далі пані начальниця, збираючи розсипане пір'я.

— Та... що казати!

— Чи не згадали кого із своїх?

— Йок,— заперечує щиро Максим.

— То, може, часом закохались?

Максим від цього питання мало не зітхнув ще раз, але швидко затулив рота рукою, а вказівним і великим пальцем затиснув носа і утримався від нового скандалу. Але на очі йому набігли сльози, серце затремтіло, вуха заворушились, він облизав язиком губи і тихо промовив:

— Закохався!

— Е? — вигукнула пані начальниця.

— А? — додала родичка, змінивши голосівку подиву, щоб уникнути монотонності в розмові.

— Еге ж! — підтвердив Максим.

— Та в кого ж, ради бога, скоріше кажіть у кого?

— Не знаю сам у кого!

— Та бог з вами, як же то можна не знати в кого?

— Та... не знаю...

— То тоді ви не закохані? — впадає родичка, збираючись знову розреготатись.

— Закоханий, закоханий,— каже Максим і ще ретельніше дере пір'я.

— Може, закоханий, та не знаєте лише, як її звати?

— Так, так,— відповідає він.

— А вона вас кохає? — питає цікаво родичка.

— Не знаю, але проситиму, щоб вийшла за мене заміж, як вийде, тоді знатиму.

— Ну, то бажаю вам щастя. Я буду вам свахою, тільки покажіть мені її,— каже пані начальниця.

Бідолоха Максим відчув себе вельми щасливим, і одного разу йому трапилась нагода показати пані начальниці свою облюбеницю.

— Не знаю її,— сказала пані начальниця.— Треба запитати якусь тутешню жінку, хто це, і якщо вона вам пара, то буду сватати.

Максим від щастя аж мліє, і відтоді ще ретельніше слухає і помагає пані начальниці в кухні, і ще більший нелад робить у канцелярії.

Пані начальниця, звісно, розказала цю справу начальникові, а він їй відповів:

— Ну що ж, коли вона буде йому до пари, хай жениться, він добрий, чесний, а як трохи обтешеться, то той... бігме, ще й кар'єру зробить.

Пані начальниця й справді-таки взялася за цю справу від щирого серця, почала розпитувати про жінку, щоб посватати.

Як же все закінчилось? А ось як. Одного дня кличе пані начальниця Максима — люта, як рись. Щойно він увійшов, вона й накинулася на нього:

— Пане Максиме, ви справжній осел! Осоромили мене, як ніхто досі. Другий раз як закохаетесь і захочете женитись, то перше гаразд розпитайте!

— А хіба що? — питає Максим.

— А ось що! Ця жінка — то попада, має живого мужа і шестеро дітей, а ви послаєте мене сватати її.

Звичайно, пан начальник вкрай збештав Максима, ба навіть і руку був підняв, щоб дати доброго потиличника, але, згадавши про тактовність, вельми потрібну в його становищі, схаменувся і всю лайку закінчив такими словами:

— Все це для мене осячі діла. Я взагалі не дозволю більше жодному чиновникові закохуватись. Держава платить чиновникам не за те, щоб вони закохувались.

— Прошу найпокірніше пробачити мені,— каже Максим,— я й сам не радий вчинити щось проти держави і не вгодити їй. Клянусь тут перед вами, що більше ніколи такого не трапиться,— і тут поцілував начальника руку, зроснвши її теплими сльозами.

— Добре, синку, добре. Мені подобається, що слухаєшся поради старших,— додав начальник трохи ласкавіше.

І з того часу Максим більше ніколи не закохувався, щоб не розсердити держави і пані начальниці.

Така Максимова слухняність і увага до державних інтересів спричинились до того, що на кінець року його формуляр був найкращий. А одного року було записане й таке:

«Не велико письменний, але чесний, порядний, вірний, відданий державі й законам і шанує старших».

Того року він доскочив підвищення.

* * *

А далі пішло вже легко: чин ішов за чином, а як іноді і не підвищували, то Максим не нарікав, а терпляче чекав, знаючи, що підвищення прийде.

А що вищий чин, то краще становище в суспільстві. І тут Максим посів видатне місце.

Спочатку він вступив у члени співацького товариства і, напевне, вельми довго б тут залишався, а може, дотерся б і до посади голови, коли б його спів не спричинився до фатальних наслідків. Він просто провалив ювілейний концерт, присвячений десятиліттю товариства, хоч співав тоді від щирого серця.

А трохи пізніше став головою пасічницького товариства, і воно процвітало під його керівництвом і набуло популярності, але через одну дрібницю він подав у відставку. А ця дрібниця он яка: увесь мед, який то-

вариство зібрало того року зі своєї пасіки для якоїсь виставки, він як голова з'їв. На зборах, що відбулися з цього приводу, один східний пасічник-опозиціонер обізвав його трутнем, а Максим порадив йому приховати своє жало; вони так прозивалися бджільницькими термінами (той опозиціонер навіть погрожував насадити йому дуплянку на голову), що Максим вельми розлютився і подав тоді у відставку.

Тим часом найбільшого авторитету серед громадянства досяг він своєю ініціативою в одному високому і гуманному ділі. Справа ця мала широке значення, і тому я мушу розповісти про це докладніше.

Одного разу, по обіді, стояла така спека, яка лиш і може стояти в липні. Перед кафаною «Згода» натягли тент, що кинув затінок на два-три столики під ним. А слуга полив ще й брук, і цей холодок привабив на каву тих, хто не спить по обіді. Тут зібралися: Максим, Михайло-телеграфіст, податковий, учитель Йова, поштар і ще кілька осіб. Хто грав у доміно, хто читав газети, кожен знайшов, чим розважитись, а Максим вступився кудись і дивився, ні про що не думаючи (він любив це найбільше).

Ото раз, дивлячись так, він угледів, як на базарі один селянин немилосердно бив свого віслюка. Це розлютило Максима, аж йому спина засвербіла. Він обернувся і скоріше до себе, як до кого, промовив:

— О, матері його стокрот чортів, хіба не можна чого зробити, щоб оцих бідолашних тварин захистити від такого ось тиранства?

Пан Михайло, телеграфіст, що лише недавно приїхав до цього міста і ще не встиг стати членом жодного комітету, передбачив у цих словах можливість утворити який-небудь комітет, весело хряснув доміно «дупль нуль» і скрикнув:

— Ах, добродію, вам у голову прийшла чудова ідея. У всіх цивілізованих державах, де панує європейське виховання, є спеціальні товариства... товариства, добро-

дію мій, що мають назву «Товариства захисту тварин». То чому ж би не бути і в нас такому? Ви ж про це думали, еге ж?

Поштар, що через свої сухоти завжди був невдоволений, подивився з презирством на добродія Михайла і додав:

— От іще! Наче нема важливішого діла. Я б краще організував товариство захисту поштарів.

— Та це однаково: товариство, яке пропонує пан Михайло, може взяти під захист і поштарів,— додав податковий, вельми схидний чоловік з тої пори, як йому на п'ять год уперед наклали арешт на половину його платні.

Тепер уже не має значення, як далі точилася ця розмова, але що пан Михайло аж із шкури ліз, прагнучи бути членом комітету будь-якого товариства, то він так енергійно поширював цю ідею і на базарі, і скрізь, що зібрав прихильників.

Один із перших підтримав цю ідею аптекар Грдлічек, як людина, зобов'язана до цього «європейською освітою». У нього мало відбутися і перше засідання, присвячене читанню статуту і виборам комітету. До комітету мали увійти, на жадання пана телеграфіста, і дами, бо вони мають «м'яке серце», що є основою тої ідеї, головне її достоїнство.

Для утворення комітету були запрошені такі особи:

1. Максим, що перший подав думку про заснування товариства (а він згодився визнати цю думку за свою лише тоді, коли добре впевнився, що вона не має в собі нічого протидержавного).

2. Пані аптекарка — через те, що в її хаті мали відбутися перші збори, а також тому, що вона держить і любить псиків, отже, прихильна до цієї ідеї. Насправді-то кликали добродія Грдлічка, але він своїм місцем поступився жінці, як людина, зобов'язана до цього «європейською освітою».

3. Пані Аница, удова, жінка колишнього ветеринар-

ного лікаря, що ніби трохи має відношення до цієї справи.

4. Пані Емілія, дружина заступника, бо всім відомо, яке в неї м'яке серце, вона не може навіть дивитися, як ріжуть курчатко. (Та й не тільки це, от на великдень, коли принесуть молоде засмажене ягня, то вона так його жаліє, що майже не їсть, покуштує лише трохи нирки, мозку, печінки і взагалі другорядної частини ягняти).

5. Ігнат Рис — ветеринарний лікар, як особа, що завжди має діло з тваринами.

6. Пан Тома, пенсіонер, про якого подекують, що жакливо бив свою небіжку жінку, але він блискуче спростував ці чутки, бо, ще будучи поліційним чиновником, карав селян за жорстоке поводження з худобою, і то карав дуже суворо, отже, працював на цій ниві ще до того, як виникло таке товариство.

7. Учителька Савка, не тому, що як учителька була покликана захищати тварин, а тому, що пан Михайло, телеграфіст, був закоханий у неї, а в комітеті захисту тварин можна було частіше з нею бачитись.

8. Диякон Ілля як представник людинолюбства (хоч дехто був проти його запрошення, бо вважали, що нема гіршого мучителя тварин від нього). Кажуть, він убив своєю рукою шість котів і отруїв собаку різника Сими. А крім того, він такий необережний, що хоч би чие ягня зустрів де по дорозі, не міг втриматися, щоб не вщипнути його за курдюк і не вигукнути: «Ого-го!» Отож коли він при живому ягнятті зазнає таких почуттів, то які ж нелюдські думки виникають у нього при молодому печеному ягнятті.

9. Пайя, кафеджія ¹, про кого ніхто живий не знає, за що його намічено в комітет.

10. Пан Йоца, податковий, який інакше на адресу товариства пускав би дотепи, то поклали, що краще вже

¹ К а ф е д ж і я — власник кафани, ресторану.

й його втягнути (а шушукали, буцім він і так прозвав уже цей комітет «тваринним комітетом»). І, нарешті:

11. Пан Михайло, телеграфіст, як чоловік, що цю ідею підхопив і поширив.

В такому складі комітет зібрався у пані аптекарки у призначений день і час, а що була саме середя пополууді, то пані аптекарка зготувала і підвечірок.

Після того, як зібрані поділилися парою міських пікантних пліток; після того, як принесли підвечірок і диякон Ілля опинився у страшній скруті, не знаючи, що робити з маленькими срібними щипчиками, якими дістають цукор, а пан Тома так уквітчав бороду вершками з кави, що вона стала схожа на білизну, простелену на траві сушитись; після того, як пані Емілія навмисне провела пальцем по аптекарчиній етажерці і, прокресливши слід на куряві, значуще підморгнула до Анки-вдовиці; і після того, як Максим так чхнув, що аптекарчин роаяль потім мусили витирати, а всередині його струни довго і глухо гули від струсу... Словом, після того, як було зроблено вступ до засідання, пан Михайло, телеграфіст, устав і виклав Максимову «ідею».

Перша взяла слово пані аптекарка і сказала, що вона вмерла б на другий день, коли б у неї здох який песик (а було їх у неї троє), потім пан Рис, ветеринарний лікар, докладно говорив про те, як ця справа стоїть у Європі, і поздоровив пана Михайла з його ідеєю. Диякон висловився за ідею, але сказав, що не кожну тварину треба захищати, а лише худобу, а Пані Емілія запитала, що ж їм, жінкам, робити у цьому товаристві.

— Ну ось, приміром,— вкинув слово податковий,— ви можете захищати пташок.

— Яких пташок?

— Ну, ластівок, горличок.

— Або собачат,— додав Максим, щоб догодити аптекарці.

Пан Михайло, телеграфіст, знову взяв слово, а щоб якнайбільше зацікавити слухачів, змалював їм картину

бідолашного осла, якого лупцюють. Спочатку він докладно розповів про користь від осла, а потім змалював його нещасну долю. Максима, звичайно, ця промова особливо зацікавила, бо пан Михайло говорив з такою прихильністю і знанням справи, що Максим подумав навіть собі: «А чи й ти часом не перевозив Долю?» І коли Михайло сів, то Максим обережненько, щоб ніхто не помітив, обнюхав його.

Від Михайлової промови аптекарка аж заплакала і дала, що їй вона симпатизує цій тварині, віслучкові, і жаліс його.

У Максима також виступили сльози на очах, і він з вдячністю поглянув на аптекарку.

Потім ідею і статут товариства схвалили, Максима обрали за голову, телеграфіста за діловода, а Пайю-кафеджію за скарбника.

Щоправда, цей комітет нікого не захищав, але зате про нього писали в газетах і вся слава була приписана Максимові, отже, його ім'я стало широковідоме.

* * *

Так відзначений, вшанований, відомий в товаристві і високий чиновник Максим уповні забув про своє походження.

А Доля одного дня знічев'я пригадала того віслучка і надумала пошукати його та спитати, чи задоволений він своїм новим становищем.

Прийшла вона до міста і, знаючи, що осел не пішов на важку роботу, почала його шукати між панамі.

Йде містом, з вулиці у вулицю, зустрічає гарно одягнених людей і гадає: «Він... не він... Таки він... знову не він!..»

Багато їх ішло — ніяк не вгадає, хто осел.

Зустріла одного: «Ну, це вже він», — каже про себе і до нього:

— Скажіть, будьте ласкаві, — питає чемно, — чи не були ви колись ослом?

А він розкричався на неї і пішов далі.

Зустріла Доля іншого і вже певна, що то він, та й весело підходить до нього.

— Пробачте, ми знайомі!

— Ми? — питає той здивовано.

— Еге ж, пам'ятаєте, як ви ще були ослон.

Той аж скипів, вилаявся і пішов далі.

Зустріла Доля й третього, тепер жодного сумніву, голову на відріз, це він, побігла, обійняла, а той питає.

— З ким маю честь?

— Я Доля, — відповіла вона.

— А, дуже приємно!

— Це ти, ти, не крийся вже!

— Хто?

— Ах, осля, те добре осля. Так, це ти, впізнаю тебе по вухах, по спині, і хода твоя добре мені відома...

Але й цей розлючено крутнув убік.

А Доля все шукає, цілісінький день, до пізнього вечора. І другого дня, і третього, аж поки не падає від утоми і здійсмає в розпачі руки, побачивши, що це марна праця, що осла не впізнає.

Отож бачиш, голубе, Доля, сила вища за людську, і то не вміла впізнати, хто з-поміж людей ослячої породи, а хто ні. Надаремне й братися за таке важке діло хоч би навіть і Долі.

КАТ

Між людьми йде, що бог ніколи і нікому не дав щастя повний мішок, напханий з верхом. Наче різник на базарі, що до кожного кіло м'яса кладе й кістку, так і бог у мішок щастя додас чоловікові якусь біду. Так, наприклад, Пайя Шотрич, жіночий кравець, йому ніби й нема чого скаржитись на свою долю; майстерня працювала в нього добре, та й усе йшло гаразд. Не шис він розкішних туалетів великим дамам, що багато вимагають, а мало платять. Він перешиває старі жіночі паль-

та, перелицьовує їх, вкорочус рукави, ставить нові підшивки, шис блузки, здовжус або вкорочує спідниці, а бувало, то й новий костюм пошис якій-небудь невибагливій чиповниці або покоївці. То він завжди має і роботу, завжди перепадає свіжа копійчина, скільки там потрібно, і для себе, і для дому. Отже, з цього боку він би міг бути цілком задоволений. Але в цьому задоволенні була й кістка, а саме — його дружина.

Познайомився він зі своєю жінкою Спасенією, як шив їй сукню.

Чи він тоді погано зняв мірку, що потім шлюб так його здавив, чи пізніше щось зіпсувалось, хто його зна, відомо лише, що їх родинне життя скрипить, як немащений віз. Та інакше й не могло бути, як поглянути на них збоку. Він сухий, аж світиться, смирний, як і личить його професії, а Спасенія, мужоподібна, зовсім схожа була на жандармського фельдфебеля, переодягнутого в жіноче вбрання. Що вона була схожа на фельдфебеля — на це нема ради, брате, але і дома вона поведилась, як справжній фельдфебель, бо дивимась на свого чоловіка, як на звичайного рядового, і то ще з тих, яких пхають на лівий фланг.

Не сходились вони і в смаках. Пайя, наприклад, завжди цинив тонку граціозність, лінію, тоді як Спасенія цинила свого сусіда, різника Марка, що в будові не мав жодних ліній. Через ті лінії, особливо через того Марка, доходило часто до шорстких розмов поміж ними, причому Спасенія вживала як аргументи не лише кухонний посуд, але й весь інструмент із Пайїної майстерні. Терпеливий, як і належить бути з професії жіночим кравцям, Пайя все стерпів би, але одного не міг витримати — це зневаги до своєї особи. Спасенія зневажала його так само, як і челядника в майстерні. Ще не встигне він і слова сказати, а вона до нього: «Мовчи вже, твоє діло — слухати, а не говорити». Хоч як він намагався завоювати авторитет у домі, вона тільки брала його на кпини. Одного разу він навіть вигукнув:

— Бігме, Спасеніє, доведеш ти мене до того, що одцураюсь майстерні, викину залізко на вулицю і піду в гайдуки!

— Ой тюхтію ти пікчемний! — говорила вона йому, заходячись від реготу. — Ти підеш в гайдуки? То, може, і мені піти з тобою прати твої гачі?

Отже, і не дивина, що в таких обставинах Пайя Шотрич, жіночий кравець, дійшов до чудернацької думки, за яку, недовго думаючи, і вхопився. Прочитав він саме тоді в газеті, що помер державний кат, виконавець смертних вироків, і оголошено конкурс на звільнену посаду. Особливої кваліфікації не потрібно, — наприклад, якоїсь там матури, або знання іноземної мови, чи грати на якомусь інструменті тощо.

Прочитавши таке в газеті, в нього раптом виникла думка взяти участь у цьому конкурсі. Він не мав жодної кваліфікації, чого, правда, в оголошенні і не вимагалось. Лише те було погано, що він як жіночий кравець з усіх смертоносних знярядь умів орудувати сдиною голкою. Отже, міг бути певний, що не буде вибраний, а йому цього тільки й треба було. Пайя не хотів бути обраний, а хотів лиш, аби пішла поголоска, аби написали про це в газетах, аби почула його жінка, Марко-різник, щоб одразу в їх очах здобути авторитет. Це ж не жарт — людина, що не побоїться стати катом!

— Ох, Пайо! невже б ти справді-таки міг убивати людей? — уявляв він собі, як скрикне Спасенія, почувши це, тоді й побачить, який незграба отой різник Марко.

Ця думка так заволоділа ним, що він як стій пішов у крамницю, купив аркуш паперу і написав прошення, де нижче підпису навмисне підкреслив свою професію: «жіночий кравець», щоб тим, хто вирішує справу, одразу впало це в очі і щоб вони відмовили в проханні. На пошті він здав листа і, взявши квитанцію, вертався додому не без певної тривоги і страху: «А що, як виберуть?»

Ця думка: «А що, як виберуть?» — почала його так

страшенно мучити і непокоїти, що він і вночі не міг спати. Першої ночі після того, як послав листа, снилась йому шибениця, а під нею засуджений, і ніхто інший, як Марко-різник, і щойно він хотів зашморгнути йому на шиї мотузку, як де не взялась Спасенія з циганською голкою та давай колоти його, ката! Другої ночі снився знову Марко під шибеницею, але тепер Марко йому каже:

— Ганчірко ти, чи тобі бути за ката? Йди в майстерню та прасуй спідниці.

І такі сни бачив він майже кожної ночі! Нарешті одного дня через повних три тижні отримав він повістку з поліції з трьома смугами. Йому аж у п'ятах закололо, ноги затремтіли. Нікому він не винен, нікого не образив, отже, ніхто не міг його позивати. І за свідка не можуть викликати, бо там же ясно сказано: «Для певного повідомлення». А що, як це «повідомлення» скаже: «Згідно з вашим проханням ви призначаєтесь державним катом». Тоді йому не залишиться нічого, як тільки вернутися в майстерню, відіслати челядника додому, а самому зачинити двері і розбити собі залізком голову.

Ледве доплентався він до поліції і став перед писарем, як відчув себе так, ніби йому оголосили смертний вирок.

Писар узяв справу і найперше вельми розреготався. Пайя ще більше вжахнувся, почав блудити очима по канцелярії, доки його погляд не зупинився на мусі, що на одному з актів саме ставила крапку.

— Це ти, газдо Пайо, подавав прошення на ката?— питає писар, розгортаючи справу і давлячись від сміху.

Пайя ту мить хотів був відмовитись від свого прошення, збрехати, сказати на жінку, що це вона без його згоди написала, та, побачивши перед писарем прошення і на ньому свій власноручний підпис, тільки й прошепотів:

— Я.

— От бачиш, прошення вернули назад, треба подати докладніші відомості про себе,— вів далі писар, аж заходячись від реготу.

Вища влада бажала, щоб прохач доповнив заяву, себто написав про вік, віровизнання, родинний стан і інші подробиці. Пайя відповів на ці питання пошепки, а коли підписав показання, то вилетів із канцелярії, наче куля. Що він вилетів, як куля,— то це півбїди, але за ним кулею вилетіла і звістка про його заяву і зразу ж поширилась по базару.

Він це відчув з усмішок, якими його зустрічали, вітали і поздоровляли, відчував по дітях, які збиралися юрмами, коли він проходив, шептались між собою і показували на нього пальцями. Він був певен, що чутка про це дійшла і до його дому і що Спасенія вже знає цю сенсацію, але чого він не знав і що його найбільше мучило, це те, як сприйняла Спасенія цю звістку, чи рішення стати катом підніме його авторитет в її очах, чи, може, вона розлютилась з його вчинку ще гірше? Його душевний стан був такий, що він поклав не йти зараз додому, а піти до кафани і «вклонитися скляному богові», хоч досі ніколи в кухню не заглядав. У кафани його, звісно, зустріли одностайним «іеть» і незчисленими кпинами.

— Чого прийшов, чи не міряти нам шії?

— Чи не думаєш, Пайо, голкою заштрикнути засудженого, перше ніж його повісити?

— Чи не думаєш ти прасувати того, кого маєш повісити?

Пайя все терпляче зносив, пройшов до столу свого кума, шевця Йове, замовив півлітра вина і почав пити. Тут він сповірявся кумові, розказав йому про інтимні причини, що спонукали його покинути жіночу кравецьку майстерню і віддатися катівському ремеслу.

— Ну, гаразд,— сказав йому кум,— а що ж на те кума Спасенія?

— Не знаю. Не смію йти додому, поки не почую, як

вона це сприйняла. Хочу тебе, куме, благати: піди до неї, подивись, як вона це сприйняла. Якщо розлютилась, ти її вгамуй. Скажи, що це велика честь для неї, коли буде «пані катова жінка». Скажи їй, що братиму її з собою, коли буду кого вішати; скажи, що нас там зустрічатимуть з великою пошаною. Що вона завжди матиме почесне місце на бенкеті, який общини будуть влаштовувати на честь своїх повішених. Що при в'їзді будуть підносити їй на вокзалі букети. Скажи їй також, будь ласка, що матимем великі прибутки, бо значно більше платять, коли відітнеш чоловікові голову, ніж за те, що пошиєш дамі одяг. Іще скажи, що повішення не роблять набір, а завжди платять готівкою. Ось що, скажи їй усе те і все, що тобі спаде на думку, аби лиш її вгамувати, аби не сердилась.

І кум справді пішов до нього додому, а він залишився в кафані і замовив собі ще другого півлітра вина, що зробив би і кожний інший кат. Але він ще не випив до дна півлітра, а кум уже вернувся зі своєї місії, що, як бачите, не так довго і тривала.

— Що сказала? — спитав кат.

— Звеліла негайно йти додому.

— Гаразд, піти піду, але що сказала?

— Вислухала, та не сказала нічого. Звеліла тільки зараз же йти додому, інакше, каже, сама прийду сюди.

Кат Пайя змикитив, що буде значно гірше, якщо Спасенія прийде сюди, тому він устав, заплатив і пішов додому. Ідучи додому, йому все здавалось, що його ведуть на шибеницю, він аж споглянув два-три рази на небо, шукаючи порятунку. Якби по дорозі він зустрів якого попа, то напевне підійшов би до нього, щоб востаннє висповідатись.

Що в хаті скоїлось, цього не можна сказати через брак даних. Великі битви народів історія завжди тільки згодом подає в справжньому світлі. Можна лише сказати, що всі речі в хаті були поламані, вікна порозби-

вані і майстерня потім цілий тиждень була зачинена, а Пайя цілий тиждень пролежав у постелі. Здається, що кат отримав від жінки такого чосу, якого з часів Ганн:бала і до наших днів не пам'ятас історія.

Через тиждень, коли синяки трохи зійшли, з'явився Пайя в поліцію і відмовився від кандидатури в кати.

ЖЕРТВА НАУКИ

Вже багато років Пайя служить практикантом у повітовому управлінні. Він ретельний у службі, чесний і, як каже начальник, солідний чиновник. Ось уже двадцять років отримує «повну практикантську платню», тішиться обіцянками кожного нового начальника, що проведуть наказом, і робить, робить за чотирьох, за п'ятьох.

Він покірний, як і належить по чину; повітового начальника вважає за вищу істоту і тремтить перед ним, як тремтів колись перед учителем. Не дуже письменний (в службовому формулярі зазначено, що закінчив чотири класи початкової школи), але велико ціниться як чиновник за свою пам'ять. Йому не потрібні ні протоколи, ні записи, він знає напам'ять кожний акт, кожний номер акта. Та й не тільки це, він знає кожний циркуляр, і номер того циркуляра, і номер «Службових повин», в якому акт надрукований. Ні повітовий начальник, ні писарі і звички не мають заглядати в акти або газети, бо коли їм треба послатися на щось, вони кличуть Пайю, і той викладе їм усе, як із книжки чита. Править усім за підручний словник, та й годі, і дуже часто пан Пайя не може навіть і сісти на своє місце, а все ходить із кабінету в кабінет і цитує номери.

В приватному житті пан Пайя, сказати б словами повітового начальника, солідна людина. В кафану ніколи не ходить, а так собі, після служби погуляє трохи за містом та й вернеться додому, от і все. Мешкає він в одній вдови, пані Милеви, що має три кімнати, а дві

здас. В одній із них живе Сима Станович, податковий, якого майже ніколи нема дома, а в другій, меншій, пан Пайя, що сидить завжди дома.

Пан Пайя вже п'ять років живе в комірному і харчується у вдовниці, тому й почуває себе як дома. Вранці він іде на базар і купує все потрібне. Він турбується і за дрова, і за всі інші кухонні потреби, тому удовиця вже кілька разів говорила:

— Зовсім замінив мені небіжчика!

А проте не можна сказати, що пан Пайя уповні замінив небіжчика. Він тільки ходив на базар, турбувався про кухонні потреби та кожний вечір грав з хазайкою в карти.

Не можна сказати, що, граючи в карти, пан Пайя не пробував трохи вільніше витягнути ноги під столом або здалеку обережно завести розмову на делікатну тему.

— Чи сниться вам коли небіжчик? — питав він, наче між іншим, мішавши карти.

— Правду вам кажучи, пане Пайо, — відповіда, бува, наївна удовиця, — небіжчик і тепер справжня свиня, як і був за життя.

— А то ж як? — ніби здивовано питає Пайя.

— Нема того, щоб з'явився, як інші з'являються, щоб запах васильками, ладаком то сказав ласкаве, побожне слово.

— А як?

— Е, кажу вам, та якійка свиня й по смерті думас лише про неподобства. Прийде до мене вві сні, та й... сором навіть казати...

— Та вопо так... — чіпляється пан Пайя за добру нагоду, — звичайно, так, коли ви, той... коли ви, так би мовити, не хочете з живими людьми, той...

— Е, знаю я, куди ви гнете, пане Пайо!

— Нікуди я не гну. — починає виправдовуватись пан Пайя, — лише кажу, що я, той, все одно, що домашній, а ви, той...

— І не говоріть мені про це, — перебиває його пані

Милева, — щонайперше, запам'ятайте, — я чесна жінка, а друге, пробувала я з квартирантами, то потім комірного не платять.

Після такої рішучої відсічі панії Милеви, звичайно, Пайя мусив того вечора припинити всяку дальшу розмову на цю тему і лише грав у карти. Але другим разом він знову спробував повести розмову:

— Бачите, пані Милево, бігме, не цікаво отак-о ні в що грати в карти. Та й коли виграсш, то не велика радість.

— Тоді давайте грати на динар.

— І то не цікаво, бо я кожного вечора програю, а це ж вийде тридцять динарів щомісяця.

— Ну то на що тоді грати?

— Та на, той... — захвилювався знову Пайя, — коли ви, той... наприклад...

— Ви знову, пане Пайо, гнете на те саме. Запам'ятайте, я не яка-небудь і в карти не програю своєї честі.

Так усі Пайїні спроби залишились марні, але це нітрохи не порушило спокійного і тихого життя в цім домі.

Зовсім щось інше порушило спокій цього життя. Пана Симу, податкового, що мешкав у другій кімнаті, переведено на службу в інше місто, а його кімнату найняв один молодий учитель приватної прогімназії, що була в цьому місті.

Цей молодик закінчив, а може, й не закінчив університет і за конкурсом дістав тут місце викладача природничих наук.

Він оселився в кімнаті з купою книг і зарився в них. Перші дні ходив обідати й вечеряти в кафану, а потім також домовився з хазяйкою, щоб і йому харчуватися дома, і телер їх коло столу було еже трое. Нового гостя звали «професор», і за столом він говорив мало. І обідав, і вечеряв із книгою в руках. Через нього Пайя і пані Милева перестали навіть на деякий час грати

в карти, і пан Пайя аж почав ремствувати в душі, що новий гість оселився в хаті.

Та це було тільки напочатку, доки вони трохи ближче не познайомились. А потім пан Пайя і «професор» навіть і гуляли надвечір за містом, після чого «професор» став трохи балакучіший за столом.

Нарешті між початківцем-учителем і практикантом-чиновником, що прослужив двадцять років, зав'язалась справжня дружба. Карти було забуто, і кожен день після вечері «професор» і Пайя йшли в учителеву кімнату і провадили дивні розмови виключно з дисципліни, яку викладав учитель.

Спочатку здавалося, ніби вчитель був радий просвітити пана Пайю, але згодом стало ясно, що він на Пайї випробовує лекції, які завтра читатиме учням. Таким чином, бідолашний Пайя за кілька місяців мусив прослухати всю зоологію, мінералогію і хто зна, що ще від палітурки до палітурки. Все це зробило надзвичайний вплив на пана Пайю. Він почав, так би мовити, преображатися і ставав диваком для оточення. В канцелярії поміж своїми друзями він уже не вів звичайних розмов, як передше, а старався, як би до кожної розмови приплести науку. От, приміром, коли хто з практикантів казав:

— Диви, як нахмарило!

Пан Пайя тут же встрявав у розмову і роз'яснював:

— Якщо хмари сухі і мають у собі електрику, то, пересуваючись, стикаються двома полюсами, і виникає вогонь, який ми звемо блискавкою, а якщо вологі...

А коли один із практикантів сказав, що сьогодні їв на обід печеню, зготовлену в горняті, накритому зверху папером, то Пайя сказав, що печеня була б значно краще запечена, коли б її готувати в Папіновім казані, і тут же розгорнув аркуш паперу, накреслив і з'ясував усім, що таке Папінів казан.

— Та що це з тобою, Пайю, чи ти не закохався?

— Ні,— відповідав він рішуче.

— То що з тобою сталося? Не пам'ягаши більше жодного акта, жодного номера, жодного наказу.

Щоб йому це з'ясувати, пан Пайя розвинув перед ним теорію об'сму, згідно з якою тверде тіло, занурене в воду, витискус об'см води, рівний об'сму зануреного тіла. Він хотів цим сказати, що наука — це тверде тіло і, занурена в його голову, витиснула з неї рівну собі кількість номерів.

Писар, звичайно, лише весело сміявся, і на цьому б, може, все й закінчилось, коли б не трапилась одна значніша і важливіша подія, про яку, мабуть, і досі можна прочитати в документах архіву.

Крім лекцій, що їх пан Пайя просто-таки ковтав, слухаючи молодого вчителя, який на ньому вправлявся, коли вони гуляли за містом після вечері, вчитель розвивав перед ним всілякі інші теорії і помалу витісняв із голови номери актів та наказів. Так, наприклад, ясував йому, що Земля кругла, що Місяць — планета, говорив про медицину, психологію, природу і про багато іншого.

В один із таких вечорів, під час досить довгої прогулянки, вчитель розказав йому про походження людини. Говорив довго й докладно про те, як людина виникла шляхом розвитку від певної породи мавп, спом'янув і ім'я Дарвіна, котрий створив цю теорію, і так його цим захопив, що вернувся Пайя додому зовсім збентежений і приголомшений.

Тої ночі пан Пайя довго не міг заснути під ковдрою, мацаючи себе ззаду по спині, щоб знайти залишки хвоста (про що вчитель згадував також), а коли заснув, то бачив чудернацький сон. Ніби пані Милева — молоденька мавпочка, вона грасться і стрибає з дерева на дерево, а він ніби старий, облізлий мавпій, закрутив хвоста між ногами і метикує, як би йому дістати цю невинну мавпочку, що грасться на дереві. Прокинувшись другого дня, він насамперед підійшов до дзеркала подивитися, чи він таки справді людина, а коли впев-

нився в цьому, то пішов у канцелярію, але задуманий і стурбований.

Того дня він мало говорив з колегами, а ввечері на погулянні знову завів розмову з учителем, щоб той підтвердив дещо сумнівне для нього.

— Добре, пане професоре, байдуже за мене, я маленький чиновник, хай я походжу від мавпи, але...

І пан Пайя не посмів навіть і мовити, не посмів і запитати про вищих і найвищих чиновників: чи й вони також походять від мавпи?

Учитель взявся знову пояснювати цілу теорію, і то так переконливо, так наочно, що тепер у Пайї не було жодних сумнівів. А другого дня, прийшовши в канцелярію, навмисне почав розмову про це, готовий прийняти всяку полеміку, бо всі вчителеві докази були ще свіжі в його пам'яті.

— Так, так, приятелю, всі ми, всі походимо від мавпи! — вигукував він, коли товариші-практиканти почали висміювати його.

— А що, пан Света, писар, також походить від мавпи?

— Ну, і він, звичайно!

— А пан повітовий начальник? — схидно і уїдливо запитав один писклявий практикант.

Пан Пайя спинився збентежено, в ньому на одну мить почали боротися старий Пайя, що для нього пан повітовий начальник був вищою істотою, і новий, перероджений Пайя, заражений наукою. І переміг цей останній, і він рішуче додав:

— І пан повітовий начальник!

— Наш пан повітовий начальник — мавпа? — підсунув питання писклявий практикант.

— Я не кажу, що він мавпа, але походить від мавпи.

— Гаразд, — писнув знову практикант, — як не він, то його батько або дід — мавпи, і він, значить, мавпячого роду, чи не так?

Пан Пайя змовк, бо в цю мить і сам з'явився своєї теорії, та коли практикант знову повторив своє питання, він хоч-не-хоч, а мусив залишитись при своєму.

Звісно, практикант доніс про це писарю, а писар — начальникові.

— А, хай йому біс,— сказав начальник,— я-то бачу, що він останнім часом щось наче мішком з-за вугла прибитий.

— І зовсім-таки з глузду з'їхав,— підтакнув повітовий писар.

Послали за ним стражника, а трохи згодом увійшов Пайя, увесь знітившись від страху, бо вже знав, що вся розмова передана капітану.

— Чи то правда,— гримнув капітан,— чи то правда, що ти мене перед усім персоналом називаєш мавпою?

— Ні, їй же богу, ні,— почав виправдовуватись пан Пайя.

— Як ні, коли всі чули?

— Я не про вас казав, а той... про цілий рід людський.

— Який там рід людський, що мені до роду людського, коли ти про мене казав, про моїх батьків, моїх предків.

— То це ж...— почав, запинаючись, Пайя,— це ж я про весь рід людський...

— Е, слухай ти, не вдавай із себе дурника, а говори, що тебе питають: казав ти, що я мавпа?

— Ні.

— А казав, що я мавпячого походження?

— Усі люди! — шепоче пан Пайя, дивлячись у землю і тремтячи, як осика на осінньому вітрі.

— Як то всі люди? То це, значить, ти твердиш, що і пан окружний начальник мавпячого походження, не так?

Пан Пайя наче прикипів.

— То це значить, що й пан міністр походить від мавпи, не так?

Пайя мовчить, але у нього тремтять усі нерви, всі м'язи.

— Тоді, мій дорогенький, ти твердиш, що й пан митрополит мавпячого походження?

Пайя мовчить.

— Тоді, значить, братику мій, ти твердиш, що й...

Тут і сам начальник не посмів вимовити того, що почав, а Пайя затрясся, як з важкої трясці, що охопила його ту мить від того недовисловленого питання. Він тепер ясно побачив, як глибоко загруз у болоті з цією наукою і яке зло і нещастя може наука спричинити добрим і мирним громадянам. Одну мить він хотів було впасти навколішки, поцілувати начальникові руку, зректися всього, але не мав коли це вчинити, бо начальник grimнув:

— Геть, геть з очей, паскудне патякало! — і відчинив двері та й вигнав його, а потім, звернувшись до писаря, пана Свети, що був присутній при цьому, наказав йому, щоб той узяв письмове пояснення від бідолашного Пайї.

Не минуло й півгодини, як перед горопашним Пайсю лежав папірець, в якому з нього вимагалось дати письмове пояснення, як він дійшов до хули на бога та на всіх найвищих осіб у державі. Пайя довго і розпачливо дивився на папірця, дивився і міркував, що діяти і що писати у своїй відповіді. Він узяв окремих аркуш паперу, щоб написати чернетку, а потім переписати, і почав так:

«Коли людина помацає себе ззаду, то внизу спини знайде...»

Але одразу побачив, що це безглуздий початок, взяв другий аркуш і знову почав так:

«Поки я не вкнився в науку, я був справний чиновник і чесний громадянин. Це можуть посвідчити всі мої начальники...»

Але й це видалось йому нерозумним. Він одразу відчув, що його заява повинна бути схожа на покаяння

сповідь і треба, щоб це відчувалося з самого початку. Тому він і почав так:

«Во ім'я отця, і сина, і святого духа, амінь! Я християнин від народження і громадянин цієї країни з переконання, відданості і пошани її законів...»

Нарешті він ясно побачив, що не вміє написати пояснення, певне, йі тому, що був ще схвильований після сцени, яка сталася недавно в кабінеті начальника. Тому він устав і постукав у двері до пана Свети, писаря, а ввійшовши, попросив дозволу дати відповідь завтра.

— А чому завтра? — суворо запитав писар, який і сам почував себе ображеним, бо Пайя і про нього казав, що він мавпячого походження.

— Та так, я схвильований, як висплюсь, то обміркую.

— Нема чого тут, братку, міркувати, а просто написати про все, що ти казав, і проси прощення, бо інакше віддай шкуру на чоботи.

— То я так і зроблю.

Пан писар власкавився і дозволив Пайї дати відповідь завтра. А тим часом краще було б для сердешного Пайї, коли б він свою відповідь, яку почав словами: «Во ім'я отця, і сина...» закінчив у канцелярії, але що йому дали право принести відповідь завтра, то він, прийшовши додому, звичайно, сповірівся у всьому вчителеві. А цей насамперед спалахнув гнівом, а коли втихомирився, сказав з гордістю:

— Залиште це на моїм столі, я дам їм відповідь.

— Але той... знаєте, від цієї відповіді залежить моя служба. У мене двадцять років бездоганної служби.

А вчитель почав йому довго та широко розповідати про Галілея, Гуса, Лютера і взагалі про людей, що страждали за науку та прогрес людства. Це знову підбадьорило пана Пайю, і на цьому й стали, що відповідь напише вчитель.

Отож він і писав цілу ніч відповідь, чи, власне, і не відповідь, а цілий реферат, в якому були і такі фрази:

«Не знищити наукових істин циркулярами та померами», «Істина вічна, а влада її сила тимчасова», «Що більше було гоніння, то більше перемог істина здобувала», і, нарешті, цілий реферат завершувався підтвердженням того, що людина походить від певного різновиду мави.

Тимчасом як учитель цілу ніч у себе в кімнаті писав відповідь, пан Пайя під ковдрою снів чудернацькі сни. Ніби він схопив за хвіст повітового начальника і не пускає його; тут на нього кинулись, щоб задавити, і митрополит, і Лютер, і Гус, а боромлять його тільки Галілей та удовиця Милева. Потім серед сну з'явився небіжчик свиня, відтягнув панію Милеву, а Галілей буцим вилаяв у матір повітового начальника, потім прийшли стражники та їх розборонили, але пан Пайя ніяк не випускає хвоста з рук.

І справді, коли він прокинувся вранці, зрошений потом, то помітив, що міцно держиться за свій очкур і не випускає його. Перед обідом одні пан Пайя писарю Светі відповідь на шести аркушах, а в обід йому сказали, що його звільнено зі служби.

Кажуть, що цілий рік він день у день калявся, млів голодом, благав, покіннув і квартиру в пані Милеви, зрікся науки, жертвою якої він став. І з того часу, як зрікся науки, вернулись йому в голову на підставі закону про об'єми всі номери її директиви, і тільки заради цього його її прийняли знову на службу.

ПОЛІТИЧНИЙ ПРОТИВНИК (Оповідка з життя одного провінціального редактора)

Це було в ті часи, коли у нас, людей одукованих, запалав благородний потяг піти в народ, щоб його розбудити. Тоді я в містечку С. почав видавати газету, тим знамениту, що вона була там перша і остання. Ця

газета була також і буде навіки єдиним проявом культури в С.

І коли б ви знали, яка то була газета! Поділена на рубрики, з заголовками, підзаголовками. Були в ній і літературні новини, і сенсації, і телеграми, і все інше, що личить серйозній газеті. В самій редакції поділ праці був такий: передовиці писав я, фейлетони знову писав я; «Трохи жартів» писав також я; «Огляд світових подій», а також «Торгівля та обіг» писав я і, нарешті, оголошення знову-таки я. Словом, я був найголовнішим співробітником.

Передовиці я починав, як правило, з вельми високої ноти, наприклад, реченнями: «Sine ira et studio»¹, або: «Jacta est alca»², або: «Vitam comprehendere vergo»³ і так далі. Потім я широко розводився про куряву в місті, про общинні ліхтарі та про багато інших справ і здебільшого закінчував ці статті такими фразами: «Твердий горіх, та добути не гріх», або: «Ні в батька, ні в дядька», або: «Каже тато — і в нас буде свято».

Огляд міжнародних подій — це для мене було ніщо. Згадаю дві-три політичні особи, два-три курорти, де зустрічаються державні діячі, вставлю пару іноземних слів — і політичний огляд готовий. Із того словника найчастіше вживались такі слова: «Бісмарк», «Гіре», «Гладстон», а потім «Ішл», «Гаштайн» і «Баден-Баден» і, насамкінець, «ініціатива», «компроміс» і «солідарність».

В новинах дня я занотовував події місцевого характеру, наприклад: «Сьогодні до нас завітало четверо мандрівців, із чого можна зробити глибокі висновки про поступ нашого міста». Або «Освітлення нашого міста швидко прогресує. Вчора община вирішила своїм коштом поставити ще одного ліхтаря. Це вже де-

¹ Без гніву і пристрасті (лат.).

² Жереб кинуто (лат.).

³ Життя не шкодувати заради істини (лат.).

в'ятий ліхтар за останні двадцять чотири роки, і якщо община не зменшить своїх темпів, то наше місто буде одне з найкраще освітлених міст периферії».

Політичні телеграми я передруковував з іноземних газет, підшивка яких у мене лежала під рукою. «Бісмарк вирушив у Голштінію...», «Великий полководець пробував в Ішлі...» — і готово. Зрештою, це такі телеграми, що їх можна передруковувати щороку. Для літсторінки я купив одну книгу. Це був дуже цікавий любовний роман. Пригадую, йшлося про одну закохану пару, але батьки були у великій сварці і не хотіли їй чути про їхнє кохання. А що вони не могли побратися, то в кінці роману він наклав руки на себе. І ця довга історія любовенько передруковувалась і заповняла літсторінку.

Для відділу «Трохи жартів» не завжди був матеріал, тоді я писав «Мудрі афоризми», які сам і вигадував або вишукував із святого письма чи з катехізису та деяких інших гарних книжок.

Торгівля та обіг! Біс його й досі знає, як я з цього викручувався. Ця рубрика завдавала мені найбільшого клопоту, і над нею доводилося найдовше гризти перо. Одного дня напишеш: «На будапештському ринку низькі ціни, бо нема покупців», а другого дня: «На будапештському ринку мало покупців і ціни високі». А що видумати на третій день?

«Оголошення» як хто приносив — добре, а як ні, то я сам оголошував, що є на продаж «старі хомути» або «500 літрів червоного вина», «ялинові й дубові клепки», «1000 штук черепиці», а там знову «старі полив'яні хомути», і бог його святий зна, чого тільки не оголошував.

Ось так, як бачите, я сам свою газету одягав з голови до ніг.

Моя редакція була на ринковій площі, правда, трохи не гаразд як для газети, але я високо їй не пнувся. В кутку біля вікна стояла велика скриня, на ній пляш-

ка чорнила і перо, яким я писав і передовиці, і оголошення, і мудрі афоризми. І досі важко повірити, що все це писалося одним-сдиним пером.

На скрині лежали завжди готові довгі аркуші паперу для передовиць, а на них уже за місяць наперед написані заголовки. На стіні висіли дві-три газети, іноземною мовою писані, щоб кожний, хто знайде, міг їх бачити, а біля них висіли мої святкові штани.

Отака була моя редакція!

Найближчий мій сусіда був Йоца Бочарський, перукар, вихована, чомна людина, широко відомий у місті тим, що вже сім разів його судили за бійки, в яких він завжди вживав свою тамбуру, і то так, що два «знавці» заявили в суді, що вважають її за смертоносне знаряддя. Йому я давав безплатно газету, бо він завжди ставав мені у пригоді в таких, наприклад, випадках, коли приходив якийсь передплатник мене відлупцювати за те, що не отримує газети, хоч гроші й заплатив.

Розносчик мій хоч і не так ставав у пригоді, проте була це дуже поштивна людина. Він мав звичку сердитись на самого себе і, щоб довго не мучитись, лягав спати. Траплялось і таке: щойно вийде номер, а він розсердиться, вилас як слід сам себе, а тоді залізе в ту скриню, що правила мені за стола, намостить під голову старих газет і спокійнісінько захропе. Я до нього лагідно:

— Якове, голубчику, вставайте, рознесіть номер!

А він лише гляне по-розбишацькому на мене, буцім хоче сказати: «Яка плата, така й робота», повернеться на другий бік і засне знову. Що ж порадиш? Береш газети під пахву і йдеш розносити сам, а коли вернешся, дсповідасш йому, що діло зроблено.

Одного разу, в базар, йому треба було грошей, а в мене ні шеляга, і я не міг йому дати. Він спершу розлютився на себе, а потім і на мене, схопив мене за барки і припер до стіни. Тут сусіда Бочарський став мені у пригоді, прискочив, розборонив і так вплинув на

нас, що ми все пробачили один одному і помирилися.

Ось що коїлось! Якщо були в мене гроші, то я обідав у кафані і тоді, звичайно, вів розмови про важливі справи з тими, що вважали мене за дуже розумну людину. А з тими, що вважали себе рівними зі мною на розумі, я не мав звички заходити у розмови.

А часом бувало так, що передовиця особливо мені вдавалась. Тоді я шапку на самі очі та й іду по всіх вулицях, де є мої передплатники. Де лиш купка людей—я до них; стою годину, дві на базарі і все зизом поглядаю та причуваюсь, що говорять про мене, чи дивуються з мене, чи показують на мене пальцями...

Я не встрявав у політику, але одного разу попав у лиху пригоду. Сів я писати передову і поставив заголовок: «*Quisque suorum verborum optimus interpres*» (Кожний своїх слів найкращий інтерпретатор). І біс його зна, що зі мною сталося, тільки вп'ялося мені в мозок, що під таким заголовком не про кого й писати, як про міського кмета.

Я пробував відігнати від себе цю згубну думку та написати, що в нашому місті треба мати два базари, як у столиці... Але де там! Хіба «*Quisque suorum*» для ринків? Цей заголовок тільки для кмета!

Воно-то про кмета багато можна дечого написати, але мені здавалось, не знаю чому, що під таким заголовком кмета можна тільки вилаяти, і нічого більше. А тут ще мені вступило в голову закінчити статтю таким вигуком: «Ти мечем — і я мечем, ти шаблею — і я шаблею».

І так ось, не з своєї волі, а наче сам біс мене штовхав, скоренив я кмета ні за що ні про що лише через отой латинський заголовок та кровожерне закінчення.

Ну ось, але цей випадок вчинив у місті справжню сенсацію. Люди просто не могли стриматись, і з словами на очах поздоровляли мене за сміливість, і хоч би куди я пішов, скрізь на мене показували пальцями.

Того самого дня я цілих три години вистояв на базарі і пройшовся навіть по тих вулицях, де в мене й не було передплатників. Обійшов кілька кафан, прийшов і на вечірню до церкви. Де тільки бачив купку людей — і я там уродивсь, і скрізь на мене споглядали, як на диво.

Звичайно, були й такі, що з презирством дивилися на мене (особливо общинні чиновники), і я відчував у душі, що, крім прихильників, придбав і чимало супротивників.

Бо таки, справді, після тої статті не все йшло гаразд, як почалося.

За два-три дні після того сиджу я так якось пополуноді в редакції і аж крекчу, складаючи «Торгівлю та обіг». Яків того дня рано прокинувся, натягнув мої святкові штани і пішов кудись, а я залишився сам. Крекчу я так, крекчу, аж бачу — входить в редакцію якийсь невідомий чолов'яга дивного вигляду, ступає широко, лоб наморщений, а за пазухою в нього щось випинається.

Скоро він увійшов у редакцію, як мені в уяві почали малюватися дрючки та різні інші дива. Взяв мене сумнів, чи, бува, не політичний це противник, якого, може, підіслав до мене сам кмет і який зараз від мене зажадає звіту за моє писання. Я зиркнув направо, наліво і, крім пляшки з чорнилом, що правила мені й за каламар, не вкмітив поблизу іншої зброї для оборони.

Коли дивний чолов'яга підійшов до мого столу, я підбгав ноги під стілець і розпачливо подивився на двері, які в цю мить видалились мені страшенно далекі.

— Добридень! — сказав незнайомий і сів на стос газет.

— Добридень! — писнув я, глитаючи слину.

— Це ви редактор цієї газети? — запитав він мене голосом, як із бочки.

У мене здавило горло, я вмить охрип, і «еге ж», що я вимовив, було таке тонесеньке і неясне, ніби я сказав це в очеретяну дудочку.

Ту ж мить я помітив, що він витягус руку з-за пазухи, де щось настоббурчилось, і мене враз так і обсіпало морозом.

А він — о жах! — витягус, брате мій, звідтіль величезного револьвера... Я так і впустив перо, що тримав у руці.

— Бачите оцього револьвера? — басовито запитав він.

Я, нещасне редакційне створіння, хотів щось йому сказати, але мені тоді саме вилетів з верхньої щелепи зуб, який уже з рік хитався.

— Як вам подобається цей револьвер? — гримнув басило і підніс мені револьвера до самого носа.

Я зарепетував хрипким голосом, і звідкіля у мене тоді взялася сила — не знаю, тільки стрибнув через скриню, вибив шибку, порізавшись геть об скло, і без шапки, без пальта дременував уздовж вулиці, шепочучи, не знаю і сам, для чого, кінцівку мосі позавчорашньої статті: «Каже тато — і в нас буде свято!»

В цю розпачливу мить я зуздрів вивіску свого сусіди Йоца Бочарського і згадав його смертоносну тамбуру, вскочив до його перукарні і зарепетував, як недорізане поросся:

— Вбивство!.. Політичний противник!.. Гвалт! Рятуйте!

Йоца Бочарський сіпнувся, врізав бритвою мирного громадянина, якого саме голив і який не втручався в політику, аж мені ще й досі жаль, що цей чолов'яга постраждав так безневинно.

— Де! Хто? Що? — закричав на весь голос Йоца і побіг, схопивши зі стіни тамбуру, а той сердега, що голився, перелякано схопився зі свого місця і як був, недоголений, з серветкою на шиї, з нампленими щокми, вибіг на вулицю.

— Мерщій, мерщій, біжи, тримай двері в редакції, щоб не втік, поки я не приведу пандурів! — кинув я йому, а сам побіг далі, без шапки, весь скривавлений і порізаний склом.

Коли я прибув із пандурами і незліченною безліччю дітей та цікавих, Йоца стояв коло редакції, підперши двері плечима, а його помічник, Стєва Данич, узяв широку стільницю, затулив нею вибите вікно і також міцно підпер плечима.

Пандури зупинились на хвилинку, щоб набратися трохи більше зваги, потім значуще перезирнулися між собою і нарешті Вуча, пандур з пишними вусами, який завжди хвалився, що був у гайдуках та пограбував два державних диліжанси і через те зажив великої слави в громадян, підняв свого величезного кия і так само значуще сказав: «Тс-с-с!», а потім скомандував:

— Пускай!

Йоца Бочарський стрибнув від дверей, а пандури, чемно пропонуючи один одному ввійти першому, втиснулись разом у двері, а за ними весь збір.

Політичний противник сидів спокійно за столом, а на столі лежав зловісний револьвер.

Чимало пройшло часу, поки все з'ясувалось. А справа тим часом була надзвичайно проста. Це не був жодний політичний противник, а лише торговий агент, що продавав револьвери і прийшов до мене, щоб написати про це оголошення, та хотів запитати, чи подобаються мені такі штучки. А що я сам хибно його зрозумів, то це гріх на моїй душі.

З того часу, хоч би там що, я ніколи більш не вживав заголовка «*Quisque suogum verbogum*» і взагалі зневажив латинську мову.

ТРИНАДЦЯТИЙ

Відібрали в нього дзвоника. Кажуть, пан капітан розсердився, що Петроній Євремівч щоразу дзвонить. Пан капітан з цього приводу сказав ще й таке:

— Ну, паночку мій, коли в нього, в практиканта, є дзвоник, то мені треба цілу дзвіницю на стіл.

Петроній хибно зрозумів пана капітана. Він думав, коли в нього відібрали дзвоника, то це потрібно комусь старшому. А коли це потрібно для начальства, то він сховається, як черепаха, і не писне під корою своєї покори. Він думав: відкладатиму від своєї платні і куплю собі дзвіночка. Але пан капітан «в принципі» заборонив йому дзвонити, сказавши:

— Ви можете, якщо хочете, купити собі і клепачку, але несіть її додому і дзвоніть собі там, а в канцелярії можу дзвонити лише я та писар.

А колись-то сердега Петроній Євремович дзвонив у всі дзвони. То були часи, коли він міг труснути й чубом, аж кучері завивались.

Носив тоді він і проділь на голові, і вузькі черевики на рипах, і яскраву кошулю з пишною краваткою та люстерко в кишені. Був і верховодом на грищах, і співав у хорі, і фотографувався в різних позах і носив рожечку в петельці, і освідчувався в коханні направо і наліво. Еге ж, був він молодий і, звичайно, чимало дочинав, але тепер від усього того залишились самі спогади в душі і великі мозолі на ногах.

Зовсім інша людина — теперішній Петроній Євремович. Тепер Петроній Євремович вічний практикант з підстриженими вусами, в черевиках без жодної моди, в пальті кольору жовто-червоного акацієвого листу, з великою лисиною, яку він старанно приховує решткою чуба, що залишився на потилиці. Ось у цього Петронія Євремовича і відібрав капітан дзвіночка.

Але йдеться тут не тільки про дзвоника, це, так би мовити, дрібниця. Річ у тім, що капітан взагалі ставиться тепер до нього не як до старого чиновника. Нині практиканти, наприклад, вільно курять у канцелярії, а Петроній не сміє, бо він, мовляв, звичку має плюватися, як курить, і робить ціле озеро навколо себе. Якось один практикант голосно співав у канцелярії, і йому хоч би що, а він, Петроній, хотів раз зі «смаком» чхнути і лише затягнув оце довге «а-а-а», що так гармоніює

зі чханням, а капітан з другої кімнати — що б ви думали, зробив? — перебив його на самій високій ноті і прогнав, наказавши на майбутнє завжди виходити на вулицю, коли йому захочеться чхнути.

— Розумієте? — додав ще суворіше капітан.

— Розумію, — відповів Петроній.

Та хіба тільки від капітана він терпів? І від інших терпів і зносив усілякі образи. В повітовій канцелярії, де він працював, було ще два практиканти, як проти Петронія, то й не варті цього ім'я, скоріш їх би можна назвати перогризами. Один — якийсь колишній артист якогось бродячого театру, а другий — розжалований капрал кадрових військ. Вони так йому допікали своїми кпинами, що вже годі було витримати. Просто в вічі глузували і витворяли з ним різні капості. Бувало, встромлять у стілець голку, а Петроній Євремівч, нічого не відаючи, сяде, та так несамовито заверещить, що аж позбігаються всі пандури, а то сховають йому папери або наче ненароком заллють чорнилом документ, який він з такими труднощами переписав; чи над його головою на край полиці покладуть велику теку з паперами, а Петроній ще не встигне притулитися до шафи, як тека зривається на нього і валить його на підлогу. Одного разу, коли він, як і кожна людина, трохи закуняв по обіді, його вимазали сажено, а потім пустили з такою пикою вислухати скаргу якоїсь молоді вдовиці. А одного разу наче ненароком замкнули на обід у канцелярії та взяли ключа з собою, і Петроній залишився без обіду.

Але все це Петроній міг стерпіти. Він лише здвигав плечима та іноді й сам сміявся. Що ж його нестерпно гризло й мучило, то це його двадцять і один рік бездоганної служби практикантом, і жодного, жодного наказу про переведення в штат! А одне-єдине бажання його в світі було, — домогтися цього наказу, гордо пройтись по базару, поздоровкатись із знайомими і сказати:

— Ну, як ся маєте, газдо Міялку?

А газда Міялко, газда Трифун і всі інші йому відповіли б:

— Слава богу, пане Петронію, а як ви? Поздоровляєм, поздоровляєм!

Ось тільки і всього бажав би Петроній Євремович, а потім навіть можна б прийти з базару додому і — вмерти. І нітрішечки не жаль було б умерти. А проте всі бажання його були марні.

* * *

І ось як можна з'ясувати таку долю Петронія Євремовича.

Петроній Євремович був, найперше, тринадцятою дитиною в матері. Не завжди воно велике щастя бути й першою дитиною, але тринадцята — це вже напевне зайва. Мати проклинала його, і хоч інші діти повмирали, проте його ніхто не любив у домі. З того часу він завжди почував, що його не люблять ні люди, ні доля, одне слово, — він завжди був тринадцятим у житті.

Пішов він у школу, наприклад. Учитель записує на А, Б, В, Г, а дійде до Петронія — і він тринадцятий у списку. А вже відомо, як то вчитися тринадцятому. Як зніметься в школі галас і гармидер, учитель роздратується. Хто винний? А хто ж, як не Петроній, і давай його довгою лінійкою по вухах, по пальцях шмагати. Репетує: «Петронію, поганцю ти такий, та я тебе на капусту посічу і в бочці засолю!» А Петроній закліпає очима, заплаче, затремтить йому нижня щелепа, і він ніби почував, як щось йому пощипує спину, наче вже сидить у ропі.

Але то пусте, а ось надходять іспити. Петронія викликають тринадцятим:

— Петронію, голубе, — звивається вчитель перед кметами й куратором, — скажи мені, де лежить Валево?

Петронія жах бере:

— Валево... Валево... Валево...

— Ну, то де ж воно, те Валево?

— Валево... лево... Валево... на мапі!

— Петронію, осле ти гаспидський! Нікчемо смердюча! — починає вчитель, забуваючи, що тут і кмети, і куратор. — Яка мапа, яке Валево? Говори, коли тебе питають! Говори, говори, коли тобі сказано!..

А Петроній ковтає слину, сумно лупить очі на стелю і пильно розглядає там муху.

Так дитина й провалюється. І не тому, що не вчилась, боронь боже, ще й як училась, але марно. Бо тринадцятий учень, а тринадцятий хіба ж вивчиться?

Покинув він школу, пішов на роботу. І добре почав, здається, знайшов свій шлях у житті, так хазяїн вигнав! Вигнав, каже — дурний, не зна, як зустрінуги клієнта, не зна, як відпровадити, не вмiє здачі вираховати, нічого не вмiє. Гаразд. Пішов він до другого хазяїна. Сидить там деякий час, сидить, нарешті, й той його виганяє. Йде до третього, до четвертого, до п'ятого і так далі. Один виганя за те, що дурний, другий — за те, що не вмiє робити, третій — що не знає нічого, і так за п'ять років змінив він тринадцять хазяїв, а тринадцятий добре його відлупцював та й вигнав. І тоді вже ніхто в місті не хотів його брати.

Одна його сестра в перших була замужем за стражником у повітовій канцелярії і вела знайомство з канцелярським персоналом. От вона сказала про Петронію молодшому писарю, той старшому, старший капітану і так якось пощастило втиснути його в канцелярію за безплатного переписувача.

Так він вступив на службу, на якій ще й тепер перебуває та двадцять один рік чекає наказу про переведення в штат.

Одного разу він задумав був навіть і женитися, та наче сам диявол напутив його свататись ні до кого іншого, а до першої красуні в місті. Дівчина з доброї родини, посагу двісті дукатів, тепелук гаптований бісером, шість килимів, чотири мідних тази і шуба.

Багато сваталось до неї, та всім гарбуза піднесла, а Петроній і думає собі: «Чого ж їй кращого? Я чиновник, здається, й не поганий, із місця б мені не зійти, коли, бог дасть, не сьогодні-завтра не буду чимось і вищим, а там поволеньки — звичайно, не зразу, але напевне — дійду і до вищої платні. То чого ж їй кращого?

Він обмізкував навіть, як буде жити, коли матиме більшу платню і хорошу жінку. «За двісті дукатів купимо маленьку чудесну хатину, але з городцем». А як він гарно спорядить цю хатину! Скрізь буде чистота, все на своєму місці, голку знайдеш, де знайти хоч вдень, хоч уночі. Та й не тільки хатину, а й саме життя. Прийде, наприклад, неділя, в канцелярію не йти, він устане вранці та й походжатиме по кімнаті, по самих тобі килимах, ніде й ногою ступити на голу підлогу, пройде коридором і гордо погляне на чотири тази, що висять на стіні чисті, як золото. Піде в перукарню, поголиться, підстриже вуса, прийде до церкви і стане праворуч, там, де стоять чиновники. Закінчиться набоженство, він візьме дві проскурки; одну собі, другу понесе дружині. Прийде додому, а вона вже чекає його біля воріт. Вип'ють укупочці кави, тоді вона вбереться, надіне тепелук, шубу і підуть з візитом до капітана. По дорозі хто не зустрине, то кожний:

— Добридень вам! Добридень! Як ся маєте?

— Чого ж до нас не заходите із дружиною?

— Дякуємо, прийдемо якимсь. Думали сьогодні, але пані капітанша сердиться, як рідко ходимо. Прийдемо! прийдемо!

— Будьте ласкаві, просимо.

Ось такі чудові мрії снувалися в голові Петронія Євремовича, і воно дійсно так би й було, коли б він оженився. Сваха розмовляла з самою дівчиною, і ось що вона сказала на її речі:

— Пан Петроній — чудесна людина і мені дуже подобається. Стільки сваталось до мене, і жоден так мені

не подобався, як пан Петроній, але я боюся; будемо погано жити. Знаєте, трапилось так, що він тринадцятий сватається, через те й не можу.

Сваха клялася, що дівчина сказала це слово в слово, а коли бреше, то хай її бог скарає такою карою, яка спостигне всіх свих на тому світі. З того часу він ніколи більше не думав про одруження, а зате завжди думав про наказ.

Що він тільки не робив — усе було марно. І писав прошення, і діставав рекомендації, і прохав сам, і інші прохали за нього, — і все надаремно. Одного разу справа ніби зовсім була на мазі. Їхала з міста депутація в Белград з клопотанням про виплату реквізицій. Петроній обійшов усіх, благаючи «принагідно» сказати міністрові і за нього слово. Всі йому обіцяли і справді-таки виконали обіцянку. Другого дня Петроній разом із іншими городянами вийшов далеко на шлях проводити депутацію. Лічить Петроній — чотири вози. На першому трое, на другому четверо, на третьому трос і на четвертому трос. Склав усе це Петроній, і вийшло в нього тринадцять. Отже, в депутації тринадцять. Махнув Петроній сумно рукою і сказав:

— Е, нічого не вийде, нічого, нічого, нічого!

І правда, міністр дав депутації слово і знову його не додержав. Петроній залишився без наказу і надалі.

А одного разу справа дійшла ще далі. Піп обіцяв написати своїй сестрі, а попова сестра була замужем за одним учителем, а той учитель в Белграді живе в сусідстві з панією Блкою, син якої, фельдфебель, має доброго друга в академії, знову ж таки фельдфебеля, що був за боярина в поштмейстера, а той поштмейстер узяв за жінку Мицу, а мати тої Мици, пані Сара, годувала першу дитину пана міністра, вона й досі ходить до нього, як до себе додому. І так воно якось добре вдалося: почалось від пона, а дійшло до пані Сари, пані Сара сказала пані міністерші, пані міністерша — панові міністру, пан міністр справу записав і, звісно,

забув. Знову піп сів, написав сестрі, що замужем за вчителем, та сказала пані Ђлці, пані Ђлка — синові, фельдфебелю, син, фельдфебель, своєму другові, друг сказав поштмейстеровій Миці, Мица — матері, пані Сарі, що вигодувала першу міністрову дитину, а пані Сара, недовго думаючи, пані міністерші, а та — панові міністру, пан міністр удруге записав собі справу. І, хоч вірте, хоч ні, у перший же наказ він дописав і Петронія Євремовича. Отже, справа, здається, закінчена. На конференції у міністра наказ був затверджений, і все було в порядку. Ввечері служник приносить до міністра додому гарно переписаного наказа на підпис, а тут нагодилась міністрова тітка. Пан міністр, вечеряючи, ще раз проглянув наказа і так собі, між іншим, промовив:

— Завтра порадую тринадцять сіромах. Бо таки й слід.

Але тут сплеснула руками міністрова тітка, а за нею і пані міністерша:

— Невже тринадцять? Боже мій, звідкіль таке число? Умре один із них цього року. Допиши, на бога, ще одного, хай буде чотирнадцять, не смій підписувати тринадцять!

Пан міністр прямо-таки опинився в скруті, спочатку не хотів і слухати бабських забобонів, але жінки напосіли, і хоч-не-хоч мусив слухатись.

— Але ж у мене більше нема кого дописати.

— То викресли кого, хай буде дванадцять.

— Ну, гаразд, хай буде по-вашому, — сказав пан міністр, взяв перо, смикнувся до одного, до другого — ні, потім знову до цього, до того — ні, аж, нарешті, поставив перо — чир-р-к! і провів довгу лінію. А кого ж викреслив? Та не кого ж, як Петронія Євремовича, що стояв і в наказі тринадцятим!

Отже, всяка надія пропала. Цілий рік пан Петроній не міг видумати чогось нового, але через рік свінула нова надія, нові мрії сповнили Петронієве порожнє серце. Він тричі перехрестився перед іконою святої діви

Марії і промовив: «Мати, богородице світу і віку, тепер або ніколи».

Тут саме приїхав у повіт новий окружний начальник, який вперше об'їжджав свій округ і слово якого багато важило у пана міністра. Пан капітан уже за тиждень до його приїзду почав нервуватися, а пані капітанша ще більше. А нервуватися так завчасу і не слід було, бо тільки ж через те пані капітанша і розбила три тарілки на голові одного заарештованого, що був присланий із тюрми їй на поміч по кухні. Капітан почав у канцелярії через кожну дрібницю кидатися лінійками у чиновників, тоді як перше робив це вряди-годи і то у виключних випадках.

Канцелярські теки були чисті, як дзеркало, і впорядковані на полицях, як аптечні слоїки; жандарми почистили револьвери, що аж сяяли, а три дні тому капітан дав розпорядження чистити кожен день і чоботи. Одному практикантові, тому, що був артистом, наказано також три дні тому, щоб кожний день причісувався. Кімната, в якій пан начальник мав спати, була прикрашена великим свічадом, яке пан капітан позичив у газди Міялка, ліжко принесли капітаншине, ковдра на нім була з червоного шовку, що прозирав крізь широке мереживо. Це була та сама знаменита ковдра, під якою пані капітанша відбувала пологи і про яку багато в місті говорили, як про щось надзвичайне.

І взагалі все так влаштували, що коли б пан начальник забажав, то міг би приїхати і на три дні раніше. Але він приїхав тоді, як і належало.

Петроній того дня старанно поголився, підстриг вуса, одягнув чорне пальто, десь на дні скрині знайшов стазу помаду, помастив вуса і приліпив волосину до волосини так, наче їх умочив у розтоплений віск. Пришив усі гудзики, де повідривались, повибавляв на штанях усі, де які були, плями, попідрізував нігті, підстриг усі волоски в вухах і прочитав деякі параграфи з поліцій-

ного статуту, якщо, крий боже, зайде мова про службові справи.

Ну ось, начальник був як начальник, любив, щоб його добре почастивали в повіті, а капітан як капітан дбав, щоб якнайкраще його почастувати. От він, крім інших церемоній, влаштував вечерю і запросив кілька найвизначніших громадян із тих, що в газетах називають «цвіт суспільства», а також і своїх чиновників, себто двох писарів та Петронія Євремовича як найстаршого практиканта. Хоча Петроній аж танув від щастя, а проте непокоїла його турбота. Його мучила думка: як він вечерятиме з паном начальником. Хто зна, що може статися. Можна впустити виделку, або перекинути стільця, чи треба буде сказати щось, а він мовчатиме, або де треба буде промовчати, він щось бовкне.

А втім, що бог дасть та добре щастя!

Ідучи на вечерю, Петроній звернув у дві-три кафани, де було чимало народу, буцім когось шукаючи.

— Прошу вас, сідайте, вип'ємо по одній, — каже йому газда Васа у першій кафані.

— Дякую, не можу, боюся спізнитися, знаєш, сьогодні урочистий вечір у капітана... там пан начальник і решта... запрошено й мене, ну, і розумієш...

— Як ся маєте, пане Петронію? — питає його газда Мика у другій кафані.

— Будь ласка, пробач, нема коли, — відповідає Петроній, — погомонів би трохи з тобою, але поспішаю на вечерю до пана капітана, там буде пан начальник, то боюся спізнитись, пробач...

А за столом посідали ось як: на першому місці начальник, біля нього капітан з одного боку і капітанша — з другого, з капітаншиного боку — «цвіт суспільства», а з капітанового — «персонал», отже, Петроній сидів кінець столу і був дуже задоволений, бо лампа стояла посередині стола і йому не треба було дивитися в вічі начальству.

Він був дуже обережний, руки держав найдалі від ножа і виделки і вживав їх у крайній потребі. Правду сказати, він більше дивився в тарілку, ніж їв. А було ж стільки смачної та гарної їжі! Наприклад, засць! Та Петроній Євремович міг би сам цілого впорати, але сіромаха мусив сказати, що не їсть зайчатини тільки тому, що боявся; боявся, що коли їстиме, то муситиме в одній руці тримати ножа, а в другій виделку, і тоді обов'язково щось йому вгаде — або ніж, або виделка. А навіщо ж це йому!

Після другої страви встає один «цвіт» і від імені решти «квітів» говорить здравицю, в якій було сімдесят чотири слова (Петроній полічив слово по слову). Із цих сімдесяти чотирьох слів слово «народ» повторялось тридцять сім разів, «в ім'я» — шість, «такого начальника» — вісім, «ми — представники» — чотири, «вітчизна» — дев'ятнадцять, «хай живе» — три рази. Пан начальник говорив довше і сказав значно більше слів, але що Петроній не насмівся дивитися начальникові в вічі під час цієї здравиці, то й не зміг усього злічити, бо й зрозумів не все.

Втямив лише два вирази: «освічений народ» і «сільське господарство».

Потім пан начальник роздобрухався; коли перше розмовляв тільки з «цвітом суспільства», то тепер звернутися рачив і до «персоналу» і запитав спочатку найстаршого писаря, скільки років служить, де служив і так далі. Потім перейшов до другого, до третього. У Петронія від страху тремтить і душа, і серце, і ноги під столом, і руки на колінах, ось-ось дійде черга до нього. Справді, він тремтить, але разом з тим і радіє, аж сльози виступили на очах, бо ось нагода, якої досі не було, ось нагода сказати про себе що треба, бо кожне ж слово цього начальника щось важить у міністра! Досить йому сказати, що він двадцять один рік практикант! Справді, досить, якщо лиш у пана начальника є душа.

І ось начальник закінчив розмову з молодшим писарем та, звернувшись до Петронія, так люб'язно почав:

— А ви зветесь Петроній Євремович?

У Петронія нижні зуби цокнулись об верхні, туман застелив очі, він зажмурився, а коли знов розплющив очі і розкрив рота... розкрила рота і капітанша. Розкрила, сплеснула руками і перебила Петронія:

— Ой! Невже ж ніхто не помітив, що нас тринадцятеро за столом? Ой боже ж мій!

Всі зиркнули навкруги, обрахувались... дійсно, тринадцять за столом!

— Боже-світе! І як то цього ніхто не примітив? — волає далі пані капітанша.— Любий пане Петронію, ви добра людина, не будете гніватись. Якось не гаразд отак серед вечері, але, благаю вас, перейдіть у другу кімнату, я сама подам вам на стіл, тільки не гнівайтесь!

— О, прошу, прошу,— шаврять збентежено Петроній, і дві великі сльози набігли йому на очі, а горло за одну мить так пересохло, ніби він з рік не пив води.

І яка вже там була в нього вечеря!

Можете собі уявити, що переживав, що відчував сердешний Петроній Євремович, коли вже був так близько до мети, — і знову все надаремно! Тринадцятий!

Так, так, усе пропало! Що ж діяти, що робити? Нічого більше, хіба, скажімо, ще діждатись тринадцятого лютого, тоді лягти і вмерти?

Але перше ніж втратити волю до життя, він одважився на таке, на що в інших обставинах зроду-віку не одважився б.

— Або — або! — заволав він рішучим голосом у себе в кімнаті після тої вечері в капітана і грюкнув кулаком об стіл, аж додолу впала машинка до кави, щітка для чобіт і гліцеринове мило, яким він умивався в неділю і свято.

Насамперед він спокійно позбирав ті речі і поклав їх на місце, потім сів і написав дуже ввічливе прохання про відпустку.

Отже, в Белград, до міністра. Так, до нього, там вічна-віч розказати йому все: така, мов, і така, така й така річ. Нема більше ради, неможливо більше йти, так би мовити, манівцями, а найкраще до міністра. Або пан, або пропав.

Уявіть собі, що з ним було, коли на його заяві поставили офіційний номер і він підписався під резолюцією: «З вдячністю приймаю до відома дозволену мені відпустку». Він пішов додому вибавляти знову плями на штанах, поніс до кравця чорне пальто, щоб той пришив йому новий оксамитовий комір тощо.

— Скажу, — голосно промовив Петроній сам до себе, складаючи речі в валізку, — скажу: «Ось, пане міністре, двадцять і один рік, скажіть самі, де ж тут правда? За двадцять один рік всього одне покарання і то двотижневою платнею. І за віщо покарання? Ні за що, просто ні за що! Як допитував одного свідка, то обляв його батька й матір. І то не хотячи обляв, а просто так, питаю його, питаю і раптом не знаю, про що ж його далі запитати; мовчить свідок, мовчу й я; і от думаю, давай хоч що-небудь скажу йому, щоб не дерти мовчача, щоб порушити мовчанку, а капітан зрозумів це й не знаю як — та й бух... двотижнева платня! Ніби це така дрібниця, двотижнева платня! Але це давно було, давно минуло, шкода й згадки!»

Змовкне Петроній Євремич, візьме яку річ, щоб покласти її в валізку, огляне з усіх боків, покладе поволеньки і знову починає сам до себе:

— Кажуть, що міністр добра людина. Звичайно, а кому ж і бути добрим, як не міністрові? А втім, для мене досить, якби він хоч мав душу! Це головне, цього досить.

Він задумався, почав рахувати, чи, бува, не тринадцятий це міністр за час його служби. Перелічив — ні, хвалити господа!

Потім засилив нитку в голку і почав пришивати рукава на пальті, що таки вже добре відпоровся, насви-

стуючи пісню «Прощай, недбала душе!». Взагалі він ще не дуже був заклопотаний. Може, вірив, що тепер уже здійсняться його бажання і мрії, а може, тому, що був далеко від Белграда і від міністра, то його й не надто брав страх.

Він багатьох обійшов і попросився з ними, наче збирався на прощу. Всі йому побажали щастя, бо вже всеньке місто знало про його мандрівку, в яку він уперше в житті вирушає.

Другого дня вранці він прокинувся на дві години раніше, ніж звичайно, чекав нетерпляче надворі брички, часто вибігаючи за ворота. Нарешті, дочекавшись, узяв валізку, замкнув свою кімнату, перехрестився, стеребався на бричку і поїхав.

На дорозі не хотів думати про міністра, щоб не нагадати на себе зайвого страху, а думав про буду над бричкою, про куряву, про газду Міялка, про стовп на подвір'ї повітової канцелярії, в який вбито один... два... три цвяхи. За три певен, але, здається, є там і четвертий. Отак він усе думав, думав, і раптом перед очима у нього постав міністр і запитав суворо:

— Як звати?

— Ваш покірний слуга Петроній Євремович.

Але він якнайшвидше проганяє це видиво і заходить у розмову з фурманом.

— Ну як, приятелю, ти жонатий?

— Аякже, пане.

— Так, так! А діти є, хай здорові будуть?

— Нема, пане, ні одного, всі повмирали.

— Так, так, гаразд, — говорить Петроній неуважно, бо в цю мить знову постас перед його очима пан міністр і він уже не чує більше, що йому каже фурман.

Той обернув незадоволено голову, ударив по конях і поїхав скоріше.

— Твоя борозенна вже старувата, — знову починає Петроній.

— Та старувата, пане, але тягне куди краще, як багато молодих.

— А скільки їй?

— Прямо аж не віриться, а буде їй вже щось із двадцять і один рік. Напевне не можу сказати, та, либонь, не менше.

— Двадцять і один? А!.. так, так... і тягне краще, як багато молодих... тягне... так, так, тягне. — Петроній замовк і почав думати про ту конячку, що їй двадцять один рік і вона тягне краще, як багато молодих. Довго він думав про це і раптом перед його очима знову постав пан міністр, величезного зросту, з бородою, страшний і суворий, та й питає:

— Як звати?

— Ваш покірний слуга Петроній Євремович.

І коли вже Петроній Євремович побачив, що цей міністр не дасть йому спокійно їхати, то щоб його здихатись, твердо поклав заснути, прихиливши голову до верху.

Петроній Євремович міцно спав, коли вони пізно вночі в'їхали на белградську бруківку. Бричку сильно затрусило; він прокинувся, вдарившись головою об верх, і аж злякався, згадавши, що так близько до міністра. В тому ж самому місті!

Тої ночі в кафані Петроній Євремович на диво міцно спав. Навіть нічого й не снилося. А вранці прокинувся раніше за всіх слуг і ледве дочекався, коли відчинять ворота. Тоді пішов у перукарню, поголився, підстриг вуса, надягнув чорне пальто з новим оксамитовим комірцем і по Теразіє¹ пішов у міністерство. По дорозі лічив каштани і налічив їх тридцять і два.

А дійшовши до міністерства, відчув, як його кроки стають все коротші, наче хто тягне за пальто назад. Він аж озирнувся, щоб побачити, хто ж це такий. Переступивши поріг, він згадав, що не знає, яке сьогодні

¹ Т е р а з і є — центральна площа в Белграді.

число — чи не тринадцяте часом? Та, слава богу, було перше квітня. На душі йому стало легше, і він увійшов у чекальню.

Ще коли він ішов голитися, то купив трохи кращих цигарок і сховав у кишеню. Петроній знав, як справуватися. Найперше, він запропонував цигарку служникові, що стояв перед дверима у міністра, дав йому прикурити і затягнутись два-три рази, тоді почав:

— А як, уже прийшов пан міністр у канцелярію?

Служник спочатку затягнувся цигаркою, пустив дим крізь ніздрі і, слідкуючи за димом, відповів байдуже:

— Не прийде сьогодні в канцелярію.

— Он як!

У Петронія Євремовича аж полегшало на душі. Йому було дуже присмно, що міністра не буде сьогодні в канцелярії. Він дав служникові ще одну цигарку і пішов у доброму настрої.

Цілий той день він вештався по Белграді і як зустрічав кого в циліндрі, здіймав перед ним шапку. Бо хто його зна, може, серед них є й міністр.

На другий день міністр приходив у канцелярію, але дуже швидко пішов.

Позавтра міністр прийшов, але не приймав нікого.

Четвертого дня у міністра було ще два міністри, вели вони важливу розмову (це йому по секрету сказав служник), і тому невідомо, чи прийматиме, чи ні.

На п'ятий день міністр сказав, що прийматиме в особливо важливих справах, яких не можна відкладати на завтра.

Шостого дня Петроній Євремович знову мусив голити бороду і шию, підстригати вуса, щоб причепуритися. Але того дня міністр знову не прийшов у канцелярію.

Сьомого дня було в міністра засідання, і тому він нікого не міг прийняти.

Восьмого дня міністр взагалі не приймав.

Дев'ятого дня міністр заходив у канцелярію, але одразу пішов.

Десятого дня міністр приймав, але прийняв лише семеро, а потім служник сказав: ті, що залишились, хай придуть завтра.

Тринадцятого дня Петроній мусив знов голити бороду і шию, щоб мати пристойний вигляд, але, переступивши поріг міністерства, згадав, що сьогодні тринадцяте квітня. Господи боже, зглянься на мене, напоуми пана міністра, щоб не приймав сьогодні або щоб взагалі не прийшов у міністерство. А може, краще вернутися і прийти завтра? Так, але вчора він оддав свою картку, написав на папері своє ім'я, і міністр казав тим, що вчора залишились, щоб прийшли сьогодні.

Він був пригнічений, його аж млости били. Піт виступив на лобі, під пахвами, під колінами. Отак збентежившись, він дав міністровому служникові аж три цигарки одразу. Потім сів на лаву і задивився на того служника, як він кожен раз входить до міністра, входить і виходить і хоч би що; задивився на нього і позаздрих йому.

«Боже мій, оцей служник, — думав він собі, — їй же бо, він такий, як і всякий інший, але дивно-но... так би мовити...» — і не докінчив думки.

Потім глянув на вішалку, де висіло міністрове пальто на шовковій підшивці, дивився-дивився і глибоко задумався:

«Чудове пальто... і, диви, як близько від мене... Судячи з пальта, він середній на зріст... Взимку, мабуть, носить тепле пальто».

Так міркуючи, він не переставав рахувати одного по одному тих, що входили до міністра. Вже увійшов сьомий, а його ще не кличуть. Можливо, його не прийме. Ах, він би так хотів, щоб не прийняв або сказав прийти завтра, чотирнадцятого квітня!

Сьомий вийшов дуже веселий. Увійшов і восьмий.

Дев'ята увійшла жінка, але недовго була. Пішов десятий, який дуже довго забарився в нього, і вийшов увесь червоний і злий. Одинадцятий барився недовго,

але вийшов веселий і навіть дав служникові «на чай».

«Добре йому, — думає Петроній. — А чи нема і в мене дрібних, щоб дати при потребі тому служникові?» І почав шукати по кишенях.

Пішов і дванадцятий, і Петроній став лічити, скільки він там пробуде. Лічить — один, два, три, чотири, дорахував до ста сорока шести і раптом перестав, згадавши, що той, хто в міністра, — дванадцятий, а хто зараз піде, буде тринадцятий.

Це його так вразило, що він, сам не знаючи, для чого, почав читати про себе... «Отче наш, що на небі» і щойно дійшов до «хліб наш насущний», як дванадцятий вийшов і служник гукнув з дверей:

— Петроній Євремович!

Петроній запнувся на «хліб наш...» і за одну секунду двічі спітнів і висох, потім озирнувся, де б поставити ковіньку, і коли знайшов для неї місце, завовтузився, не знаючи, що робити з шапкою.

А служник ще раз гукнув:

— Петроній Євремович!

Він і втретє спітнів і висох, пішов непевними кроками до дверей і ледве переступив поріг міністрового кабінету, як йому стрельнула в голову найприкриша думка в світі: «Ану, як де в мене гудзик розстебнутий?»

Ця думка немов ще більше потягла його в якусь глибоченну яму, куди, здавалось йому, він стрімголов падає. А коли ввійшов у кабінет, то ясно відчув себе на дні тієї ями.

Хоч він був і в кабінеті, а проте не бачив міністра. Одну руку держав на грудях, а другою мацав, чи не відстебнувся який гудзик.

Навколо нього темрява, видно тільки два великих, страшенно великих вікна. І раптом із тої темряви пролунав голос:

— Що ви хочете?

Але Петроній не міг ясно збагнути, звідкіль дійшов той голос. Перше слово «що», здавалося йому, наче

перед ним прозвучало, друге слово «ви», здавалося, ніби почув зліва, а третє «хочете» — немовби з правого боку.

І він не відповів нічого.

— Це ви Петроній Євремович? — запитав той голос, але тепер йому видалось, ніби він почув його зверху, зі стелі.

Петроній на мить зажмурився і сказав про себе: «Але визволи нас од лукавого», проковтнув слину, що назбиралось повний рот, і прошаврів:

— Я ваш покірний слуга Петроній Євремович.

— Що ж ви хочете? — пролунав знову той голос, але тепер уже наче знизу.

— Двадцять і один рік... бездоганної служби... кінь, що привіз мене сюди, має стільки... я найпокірніше прошу... я, пане міністре, і... найпокірніше прошу... я, пане міністре...

— Гаразд, — сказав голос, але тепер уже перед ним, — коли маєте яке прохання, напишіть заяву своєму начальникові, і нічого з цим ходити до міністра. Ідіть на роботу!

Як вийшов, як дійшов до кафани, як ліг — він не пам'ятав. Проспавши чотири години, він прокинувся і побачив, що забув у міністерстві свою ковінку, а друге, що як ліг на ліжкові в чорному костюмі і черевиках, то так і спав чотири години, укрившись з головою ковдрою.

* * *

Петроній Євремович вернувся на службу хворий, серйозно хворий. Я знаю, що вас, читачів, не так цікавить питання, чи він взагалі вмер, як те, коли вмер. Але він не вмер, а, навпаки, видужав і довго-довго ще тягнув.

В тім-то й полягає лиха доля його, що він довго ще буде жити.

Справді, лиха доля того, хто був молодим у часи, коли сукні волочились аж по землі, коли дівчата ледве сміли визирнути з хвіртки, а вулицею йшли тільки в супроводі якої-небудь тітки, не сміючи і вбік глянути, як то в пісні співають:

Я не віла, щоб збивати хмари,
Я дівчина, щоб дивитись прямо,—

а зістаритись і здитинитись мав у добу, коли сукенки до колін, а декольте до пояса і чоловіки та жінки гуляють поспіль у купальних костюмах.

Така лиха доля спостигла пана Арсу Томича, старого, але завжди чисто виголеного і напахченого добродія в випрасуваних штанах, білих гамашах і з квіткою в петельці піджака.

Добродій Томич уже дійшов того віку, коли міг би й примиритися зі старістю, але він судорожно чіплявся за минуле, і все, що діялось бозна-коли, все, що давно його покинуло, здавалось йому, було й досі тут, з ним. Гуляючи по бульвару, він задивлявся на дівчат таким же пристрасним поглядом, як і колись, і дивувався, що вони не озираються на нього і не вітають привітним усміхом. Молодим панійкам на вечірках він усе ще розповідав «пікантні анекдотки», а здоровкаючись, міцніше стискував їм руки і дивувався, що вони залишались байдужі.

Лише іноді, коли був сам у кімнаті, він наслідуював подивитись правді в вічі і тоді гірко волав:

— Господи боже, де ж справедливість, де ж справедливість, що тоді, як я постарів, ти видумав короткі сукенки і прозорі панчохи. Чи то ж справедливо, що, коли тепер з мене стався старий шкарбан, ти видумав якісь футболи, джиммі, балети і купальні костюми. Хіба ж твоя милість, господи, не однаково поширена на всіх людей, на всі покоління? Хіба ж

то вже така ласка і милосердя, господи, коли ти чоловікові, що жер ціле життя саму квасолю і пив прокисле вино, зіпсувавши на цьому шлунок, такому, кажу, чоловікові, що живився кислим молоком і вареними яйцями, підкинеш іноді смажене поросятко і солоних огірочків та бургундського вина? Чи то ж справедливість, господи?

А що господь бог на такі питання звичайно не відповідав, то добродій Томич сам почав себе тішити:

— А втім, я ще й не такий старий. Ба навіть вигляд у мене досить свіжий.

І справді-бо, дзеркало йому так і говорило, та що це помагало, коли ніхто інший не хотів цього визнавати? А скільки раз намагався він викликати такі визнання! І, бігме, він не так вже багато й хотів! Та він навіть і нічого не вимагав, хотів лише, щоб йому вірили, щоб про нього думали так, як і двадцять років тому, щоб жінки і надалі його побоювались. От усе, чого він бажав, а то ж справді так мало і так скромно! І ось навіть і цього не хотіли за ним визнати.

Одного разу за часм у пані Маркевички, де було чимало інших дам, його запитала господиня:

— Ви, здається, недавно були у пані Янковички?

— Ні,— відповів він, сьорбаючи чай.— Правду вам сказати, якомога уникаю туди заходити.

— Е, а чому ж це?

— Здається мені, що її чоловік троля заревнивий!

І поки він обводив очима присутніх, щоб побачити, який ефект зробили його слова, дами в той час ледве стримувались від сміху, штовхали одна одну під столом ногами, закривалися віялами, щоб обмінятися глузливими поглядами.

Другим разом, коли зайшов у гості до пані Савички і пробув з нею на самоті цілу годину, то, між іншим, сказав їй таке:

— Видно, що ви молода й недосвідчена. Вас і тро-

ки не бентежить те, що ви цілу годину пробули наодинці з мужчиною?

— Ах! — весело засміялась вона, — я б не збентежилась навіть, коли б пробула з вами годину в ліжкові.

Його глибоко вразила ця безсоромна вихватка, а ще більше те, що потім пані Савичка розповідала цю розмову на своїх вечірках, і всі голосно сміялися з старигана.

А проте він і далі робив спроби упевнити всіх у тому, в що більше ніхто не вірив. Одного разу він навіть написав сам собі анонімного листа, змінивши руку. В листі було написано:

«Шановний добродію! Раджу вам відчепитися від молодой дами з червоною ружею на грудях, бо інакше не минути нам сутички, яка може коштувати комусь життя». Підпис: «Той, хто ладен вмерти за кохання».

Цього листа він спочатку читав у чоловічій компанії, щоб побачити, яке враження він справить, а потім читав і на вечірках, щоб викликати співчуття дам.

— Хотів би я вас прохати, панове, поради, що мені робити в цьому випадкові? — починав він свою розмову, а потім виймав листа і читав його.

Звичайно, лунав сміх, а найодвертіші в цьому товаристві говорили йому:

— Хай вас це анітрохи не турбує, добродію Томичу, той, хто вам це писав, або найсправжнісінський осел, а осли не вмирають від кохання, або зло пожартував із вас, незважаючи на ваш похилий вік, який ми всі повинні шанувати.

Після таких голобельних утіх добродій Томич як побитий прийшов додому, порвав анонімного листа, що дав лише новий матеріал для посміху, і в розпачі кинувся в крісло.

— Ніхто не йме віри! І що б їм сталося, якби повірили? Нічого! Та люди немилосердні. — Він всіляко

утішав себе, але марне, і ліг того вечора, наче тяжкохворий. Та якщо люди немилосердні, то милосердніший бог. Вранці, коли добродій Томич прокинувся, увійшла, як звичайно, його стара хазяйка, несучи філіжанку кави, а також заодно і всі назбирані за день хатні новини. Дім, у якому проживав добродій Томич, був повний різних пожильців і становив ніби ціле селище, окремих світ, в якому і дня не минало без пригоди. Хазяйка добродія Томича збирала всі пригоди за цілий день, відредаговувала їх і вранці, наче якась ранкова газета, все викладала Томичу за кавою. Отак і сьогодні, між іншими новинами, вона сказала:

— Чи знаєте ви це невеличке дівча, що служить нагорі у Станичевих?

— Знаю, а що? — питає неухважно Томич, сьорбаючи каву.

— Ну ось... Трапилось і з нею.

— Що трапилось?

— Подумайте тільки, ледь шістнадцять, а вже на сьомому місяці.

— Диви, диви, хто б подумав! — неухважно говорить добродій Томич, а потім трохи згодом повторює: — Диви, диви! Хто б подумав!

У нього ту мить свінула думка, ще зовсім не ясна, зовсім не певна думка, але вона почала його непокоїти, і цілий день це дівча не виходило йому з голови.

Другого дня, коли хазяйка принесла йому кави, першим його словом було:

— А що дівчина?

— Та все плаче, — каже хазяйка.

«А певне, — подумав про себе Томич, — що ж іншого залишається їй робити, як не плакати».

Він помовчав трохи, а потім додав:

— Знаєте що, ідіть скажіть цій дівчині, щоб прийшла до мене, я навчу її, що робити.

Хазяйка здивувалася, але пішла, і трохи згодом мале дівча, замурзане, як гиндиче яйце, перелякане, увійшло в кімнату.

— Заходь, заходь, прошу, я тебе навчу, як цьому зарадити.

Дівча посмілівішало і підійшло ближче.

— Давно це в тебе? — питає Томич.

— Вже місяців сім! — відповідає вона, як перед судом.

— А хто?

— Один студент.

— Як зветься?

— Не знаю.

— Що ж тепер робитимеш?

— Не знаю, додому не смію.

— А як із служби проженуть, що робитимеш з дитиною на вулиці?

Дівчина залилася слізьми, а добродій Томич став її втішати.

— Я тебе навчу, що робити, я хочу тебе врятувати. Йди на другий поверх, тут же, в цім домі, до адвоката Николича і розкажи йому все, що трапилось, але не говори, що то був якийсь там студент, а скажи, що це я тебе з пуття звів. Я багатий і можу тобі платити на утримання дитини.

Добродій Томич добре все обміркував. Його план був вельми хитрий, коли взяти до уваги, що з тим Николичем, адвокатом, він не розмовляє вже з тридцять років і що в дійсності він, Томич, винний в тому, що адвокат розлучився колись із дружиною, і той досі не мав нагоди помститися на ньому за розбите родинне життя.

Добродій Томич не помилився. Він знав, що по закону батько нешлюбної дитини не підлягає відповідальності, але і знав також, що адвокат Николич неодмінно зробить з цього публічний скандал, а йому тільки цього й треба було.

Бо дійсно, справа розвивалася далі так, як хотів сам Томич. Другого вже дня добродій Томич отримав від адвоката листа зі штампом адвокатської контори вгорі, в якому той запитував, чи бажає він піти на змирнину і таким чином уникнути позову в суд та усіх його наслідків. Добродій Томич відповів, що як чесна людина не може зректись того, що він батько дитини і охоче прийме на себе обов'язок утримувати її. А коли адвокат дістав такого листа в свої руки, то, звичайно, не заспокоївся на цьому, і незабаром в одній газеті з'явилась сенсаційна стаття під заголовком: «Ганебний вчинок». Сенсацію підхопили й інші газети, скрізь пішли суди-пересуди по кафеках, на вечірках, хоч де б зустрілися двос.

Добродій Томич відчув себе так, наче добув якусь сатисфакцію за ті кпини та зневагу, яких зазнав раніше, він гордо, з піднятою головою вештався вулицями і з задоволенням слухав, як за ним шепотіли: «Це той самий негідник!»

— То як же це з вами таке сталося? — питає, бувало, його хто-небудь із знайомих, а він, злегка здвигнувши плечима, тільки відповідає:

— Що вдіш, бувають хвилини, коли чоловік нестямиться.

А найбільше його тішило те, що в жіночому колі тільки про це й говорилося і що всі жіночі розмови кінчалися вигуком:

— Ти диви! І хто б цього сподівався!

Він уявляв, як, зустрівши пані Савичку, що так глузливо сказала, ніби не побоїться з ним лягти в ліжку, скаже їй:

— Прошу, прошу, ану тепер повтори свої слова!

Дитина була здорова, опецькувата і добре споживала утримання від пана Томича, дівчина — задоволена і не могла надивуватися своєму щастю, а пан Томич пишався тим, що його всюди прозивають спокусником. Отже, все було в порядку, і цей порядок,

може б, і далі тривав, коли б одного дня пан Томич не отримав такого листа:

«Шановний добродію!

Мені належить заслуга, що Ви тепер пишаєтесь ім'ям батька. То чи справедливо ж, коли я за таку заслугу не буду винагороджений? Я не маю зимового пальта і уклінно проситиму Вас дати дві тисячі динарів подавцеві сього листа.

*З ушануванням
батько Вашої дитини»*

Коли пан Томич прочитав цього листа, то перед ним постала зовсім нова перспектива. Він побачив, що жахливий випадок може за хвилину зруйнувати все, створене з такими труднощами, а його самого зробити посміховиськом усього світу. І він дав дві тисячі динарів.

Звичайно, той студент, так щасливо знайшовши джерело прибутку, не обмежився тільки зимовим пальтом. Було в нього і багато інших дірок, а пан Томич мусив їх латати в інтересах власної репутації.

Добродій Томич отримував часто листи від незнайомого студента, аж поки одного разу не отримав і такого:

«Шановний добродію!

Я бідний студент і терплю великі злидні. Правда, Ви мені допомагаєте, але я гадаю, що найкраще було б і в моїх, і в Ваших інтересах, коли б Ви мене усиновили, цим би ми остаточно впорядкували наші взаємовідносини. Цьому усиновленню я міг би надати особливої форми, заявивши, що я Ваш син, плід одної з ваших давнішніх авантур. Таким чином я і моя дитина, яку Ви зараз утримуєте, стали б братом і сестрою, а Ви нашим благородним батьком. Отже, ми всі з'єдналися б під одним дахом в одну

сім'ю і тим самим найкраще збереглася б таємниця, що Ви батько чужої дитини. Подумайте про це.

*З пошаною
батько Вашої дитини»*

Приголомшений пан Томич сів у крісло і замислився. Залишимо його тут, хай собі спокійно думас, що тепер йому робити.

ВОЛОСИНА

Того дня пані Ленка, проводжаючи пана Симу в канцелярію, сказала йому:

— Не заходь нікуди в полудень, а з канцелярії йди прямо додому, бо спечу пирога зі шпинатом, а він не такий смачний, як захолоне.

У пана Сими одразу аж слинка потекла, бо досить було тільки згадати йому про пиріг зі шпинатом, як усе його тіло проймалося мlostю і блаженством, а коли вже пиріг був перед ним, то в ньому прокидалась вовча ненатлість, і він ковтав шматки, як сом мухи.

— О, дякую тобі, Ленко,— відповів їй Сима з задоволенням, і лице його аж засяяло.— Я й сам хотів тебе прохати, щоб ти спекла пирога зі шпинатом, але ось уже кілька днів тобі голова болить, то й подумав...

— Вже не болить голова!

Пан Сима пішов задоволений у канцелярію і вже о десятій до обіду щоразу позирав на годинника, нетерпляче дожидаючись полудня.

Як же пан Сима гарно уявляв той обід, що його з такою нетерплячкою чекав!

В жінки не болить голова, і вона весело щебетатиме за столом, а він тим часом наминатиме пиріг зі шпинатом, попускаючи пояса з дірочки на дірочку,

а по обіді з набитим черевом ляже на канапу і захропе, як хом'як, доки не перетравить спожитої за обідом їжі. Це істнісінька ідилія, що повторялась кожного разу, як на обід бував пиріг зі шпинатом, а в пані Ленки не боліла голова.

А коли прийшов полудень, він як куля вилетів з канцелярії, не дочекавшись навіть, поки більша стрілка годинника накриє меншу, і байдуже промайнув повз «Золотий келих», куди звичайно заскакував випити чарочку гіркої для апетиту.

Щойно він ступив на поріг дому, як запах пирога зі шпинатом приємно залоскотав йому ніздрі. А коли сів за стіл, то обідав тільки так, для годиться, нетерпляче поглядаючи на двері, через які має з'явитися пиріг зі шпинатом.

Аж ось двері таки справді відчинились, і перед його широко розплющеними очима з'явилася пані Ленка з повним полумиском рум'яного пирога, який ще навіть парував. Він нетерпляче встромив виделку в перший кусок, скинув на свою тарілку і розрізав на чотири частини, щоб швидше прохолов. Ще хвилини дві-три, і він почав би ковтати шматок за шматком, але ту мить пані Ленка, що сиділа насупроти, пильно придивилась до нього, підвелася і, простягнувши два пальці, складені так, наче хотіла взяти понюшку з табакерки, зняла довгу волосину з його плеча і крикнула:

— Симо, що це таке?

— Де?

— А ось. Жіноча волосина.

— Можливо, — сказав пан Сима і подмухав на пиріг, щоб якнайшвидше прохолов.

— Звідкіль на твоєму плечі жіноча волосина? — питає далі пані Ленка вже тоном слідчого.

— А хіба я знаю? — збентежено відповідає пан Сима.

— Хто до тебе вранці приходив у канцелярію?

— Облиш, ради бога, дурниці...— пробує добродушно відкараскатись пан Сима.

— Я хочу знати, хто до тебе приходив у канцелярію, бо вранці, коли ти йшов з дому, я власною рукою почистила піджак, і жодної порошинки на ньому не було, отже, хочу знати, хто до тебе приходив?

— Хто?.. Ніхто!.. Приходив пан Милисав.

— У писаря Милисава не жіноче волосся.

— А ні, звичайно! Приходив ще пан Сава, адвокат.

— Що ти мені очі замилюєш ними? Це жіноча волосина.

— А! — вигукнув пан Сима, зрадівши, що згадав.— Приходив ще піп Тома.

— Піп Тома стриже волосся, тут мене не стуманиш,— верещить голосніше пані Ленка, якій тепер уже здається, що пан Сима викручується, а тому починає все більше дратуватись.— Говори, коли тебе питаю! — додає вона рішуче.

— Та відчепись ти, ради бога! — говорить і він трохи сердито, бо почувас, що пиріг досить прохолов і вже можна було б узятися до діла.

— Ні, це вже вибач, не відчеплюсь, поки не скажеш, чия це волосина.

— А звідкіль я знаю чия?

— Я, нещасниця, печу тут пироги, щоб йому догодити, а він мені приносить жіноче волосся на піджаку! — вибухнула плачем пані Ленка.

— Та, бога ради, облиш, жінко, це глупство!

— Ні, не облишу, не облишу, доки не скажеш, чия це волосина.

— Ну гаразд, не хочеш, то й не треба. Базікай скільки влізе, а я буду смачно їсти. Ось тобі!

Пан Сима сказав: «Ось тобі» — і нагнувся, щоб спожити перший кусок, але пані Ленка вереснула, вихопила з-перед нього тарілку і полумисок із пирогом.

— Не будеш же їсти, лихо твоїй матері, доки не скажеш, чия це волосина!

Краще було б йому вилити на голову миску гарячої води, краще було б вліпити ляпаса, краще було б витягти стільця з-під нього, щоб він гепнувся на землю,— все, все було б не так страшенно прикро, як вихопити йому з-під носа пиріг зі шпинатом.

— Ану досить! — крикнув він роздратовано і люто поглянув на жінку.— Досить цього, бо... бо...

— Що «бо»? — вереснула пані Ленка.— Гаразд, хай буде «бо», коли так! Ось тобі!

І пані Ленка хряснула і тарілку, і полумисок через вікно, і пиріг зі шпинатом розлетівся по брудному підвір'ї.

У пана Сими майнула думка вбити її, бо певен був, що зміг би виправдатись перед судом, він-бо вчинив злочин у стані найбільшого роздратування чи навіть вимушеного захисту. Ось така думка спала йому, але він її відкинув, схопив шапку і подався з дому, як куля з рушниці, точнісінько так, як недавнечко мчав із канцелярії додому. Обійшов усі кафани, розпитуючи, чи нема де часом пирога зі шпинатом, а коли ніде не знайшов, то з'їв нарешті шість шматків пирога з м'ясом, щоб заспокоїти голод, але це аж ніяк його не задовольнило.

Певна річ, після цього стосунки між ними стали вельми напружені. У пані Ленки голова боліла дужче ніж коли, вона й слова не хотіла промовити до чоловіка, навіть і дивитись не бажала на цю «тварюку». Але й того було їй мало, вона готувала йому на обід і вечерю тільки те, що він не любив.

Барила каляріпу, айву з м'ясом, соус із хрину до м'яса, суп з локшиною і все, все, чого він і в рот не брав.

Коли він зважився і побачив, що за шість день втерав на вазі чотири з половиною кіло, що від такого їстива у нього аж темніє в очах, то вирішив нарешті,

що йому не залишається нічого іншого, як накласти на себе руки або помиритися. Він радніше пішов на друге і одного дня сказав лагідно до жінки:

— Ленко, благаю тебе, вислухай мене. Справа дуже серйозна. Я вже втертяв чотири з половиною кіло через оцю твою каляріпу. Коли думаєш мене вбивати отак-о поволі, то вбий чим іншим, лише не каляріпою. Благаю тебе, зготуй мені що-небудь таке, що я люблю. Хай навіть це буде тільки суп, але такий, як я люблю, то й цього з мене буде досить.

— Гарзд,— відповіла вона спокійно,— зварю тобі завтра суп, який ти любиш.

І справді, другого дня на столі був найулюбленіший його суп з кнедлями і фрикадельками з печінки, і не то що сама Ленка принесла його і поставила на стіл, а навіть власноручно й насипала в тарілку, чого досі ніколи не робила.

Пан Сима, вздрівши в цьому щасливий поворот у напруженому становищі, яке ось відколи вже тривало в їхній родині, нагнувся над тарілкою і з великим задоволенням почав хапливо сьорбати суп. Та ледве він узяв першу ложку в рот, ледве відчув першу фрикадельку на зубах, як захлинувся і почав жахливо кашляти, виплюнув суп на підлогу, засунув пальці в рот і витяг звідтіль довжелезну жіночу волосину.

— Е, чуєш ти, це вже занадто! — крикнув він, так гримнувши кулаком по столу, що всі фрикадельки у мисці застрибали.

— Не гримай! — вереснула вона.— Я поклялась, що з'їси її цілком як не сьогодні, то завтра. Отож знай. З'їси її, коханий, коли вона тобі така люба.

— Е, чуєш ти, це вже занадто! — крикнув він вдруге.— Сьогодні більше і в рот нічого не візьму!

— Невже не візьмеш? Ну, як ні, то й ні! — І пані Ленка здурила миску з супом і вилила його крізь те ж саме вікно, крізь яке кілька днів тому полетів пиріг зі шпинатом.

З того дня стосунки між ними стали вкрай напружені, і пан Сима вже не приходив ні на обід, ні на вечерю, хоча і був уже певний, що не з'їсть волосини, бо з обережності намотав її на палець і поклав під вічко годинника, щоб уникнути всякої можливості її з'їсти.

Приходив тільки ночувати, але мовчки лягав у постіль, мовчки і вставав.

І так одного вечора, прийшовши додому, він не застав жінки, але зате на столику біля ліжка знайшов цидулку такого змісту:

«Так далі не можна жити. Я пішла до своєї матері і не вернусь доти, поки та не з'їсиш тієї волосини».

Пана Симу охопив праведний гнів.

Він перш за все викинув крізь те саме вікно, крізь яке полетів пиріг зі шпинатом, жінчину фотокартку, що висіла в головах над його ліжком, потім випив дві чарки рому, який підхопився під руку, і, почувши себе досить хоробрим, сів і написав у консисторію таке прохання:

«Високошановній консисторії.

Як я впевнився, моє сімейне життя висіло на одній волосині. Додаючи цю волосину до моєї скарги, маю честь заявити, що лише завдяки щасливому випадкові я цього доказу не з'їв досі. Ця волосина зруйнувала моє сімейне життя ось як: я люблю пиріг зі шпинатом...»

Далі пан Сима навів і інші біографічні факти і закінчив скаргу поетичними словами: «Доки та волосина буде між нами, доти не буде життя у мене з дружиною!»

Ця скарга, з додатком волосини, перебуває ще й досі в консисторії. Чи захоче консисторія порвати цю волосину, що на ній висить Симине родинне щастя, ще побачимо.

— Пане Перо, чи ви любите театр?

— А чого б його не любити?

— Ну, то я для вас дещо зроблю. Ось вам мій безплатний журналістський квиток на вечірню виставу. Мене запрошено на одну вечірку, і я не можу піти. Йдіть, цікава річ!

— А смішна?

— Лопнете від сміху.

Так одного дня вранці, сидючи кожний на своєму ліжкові і одягаючись, розмовляли пан Сима Савич, писар, і Петар Турудич, практикант суду. Хоч вони не однолітки, бо пан Пера багато-багато старший, а проте наймають разом кімнату, де, крім двох ліжок, є ще стіл, два стільці, лампа і біля дверей на старому дзиглику миска умиватися. Вони подружились у канцелярії, де працюють в одній кімнаті, тому вкупі й найняли кімнату.

Тільки пройшла чутка, що в наше місто приїжджає театральна трупа, пан Савич захоплено лягнув паперами об стіл і вигукнув:

— Ну, слава богу, нарешті-то й ми трохи розворушимось!

Пан Сима через те так зрадів приїзду трупи, що й сам був причетний до театру. Як член співацького товариства він частенько влаштовував аматорські вистази, в яких був за режисера і грав головні ролі. Навіть кажуть, що ветеринарний лікар після одної вистави сказав йому: «Ви, пане Симо, справжній талант». А ветеринар вважався за освічену людину, бо, крім рідної мови, знав і по-німецькому. А коли одного разу він грав якусь трагічну роль, то, кажуть, сам протопоп пустив сльозу.

Але пан Сима недарма зрадів, що приїхала трупа, він сам хотів взяти участь у роботі трупи і тому пішов у редакцію «Світлості», газети, що в нашій місті ви-

ходить раз на тиждень, і запропонував свої послуги як безплатний театральний критик. Він собі вибрав і псевдонім, під яким буде писати, а саме: «Ілдірім», що по-турецьки значить «блискавка». А таким ім'ям у турецькій історії прозвано Баязета Косовського¹.

Вже після першої дуже успішної вистави пан Сима, хоч і зажив слави театального критика, відчув, що починає раптом втрачати авторитет в очах своїх співгромадян як режисер і виконавець головних ролей в аматорських виставах. Сам ветеринарний лікар принагідно сказав йому:

— Ну, пане Симо, це зовсім не те, що ваші аматорські вистави.

Отже, в ньому стало прокидатися почуття заздрості і схи́дства, без чого жоден критик не може бути великим. І після першої вистави «Отелло» Ілдірім написав дуже гостру критику і в ній особливо нападав на виконавця ролі, яку грав колись він сам, а саме — на артиста, що виконував головну роль, Отелло, сказавши, між іншим, що той артист не знає, що робити з руками.

Ця критика впала на театральну трупу, як грім з ясного неба. Один артист, якого завжди «відтісняли» від головних ролей, сприйняв її вельми серйозно.

— Я чув,— сказав він,— що критику писав один учитель, якому пропонували місце драматурга в Народному театрі в Белграді!

А комік глузливо додав:

— Критик не взяв на увагу, що Отелло був у театальному костюмі, на якому не було кишень, ну то й, звісно, артист не мав куди руки подіти!

А артистка, що грала Дездемону, докинула:

— Коли б критик знав, що Отелло в останній дії

¹ Б а я з е т — турецький султан (1389—1402), що розбив сербські війська на Косовім полі.

хапає мене за горло, мов різник, то не казав би, ніби він не знає, де дівати руки.

Отелло слухав усі ці в'їдливі зауваження і лише кусав губи, як у першій яві п'ятої дії. Він розпитував у всіх, хто ж це автор критики, але ніяк не міг дізнатися, навіть і в редакції не хотіли йому цього сказати. Нарешті він догадався запитати в скарбника, того, що продає квитки, на якому місці сидить критик газети «Світлість».

— Другий ряд, крісло номер сорок два, — відповів скарбник.

Тоді артист прийшов у театр до початку вистави, коли ще зала була порожня, добре роздивився те місце, а потім пішов за лаштунки і пробув там цілу виставу, хоч у п'єсі і не брав участі. Перед початком вистави, а потім після першої дії він довго дивився крізь дірочку в завісі на місце номер сорок два. А в антракті другої і останньої дії пішов у публіку, пройшовся по партеру, зупинився коло крісла номер сорок два, задириливо подивився на глядача, який сидів на тому місці, зневажливо покашлюючи біля нього.

А на тому місці сидів Пера-практикант і весело сміявся з вистави, як і повинен сміятися кожний глядач, що отримав безплатного квитка.

«Правду сказав пан Сима, — подумав Пера, — що сміятимусь, мало не лопну».

Коли вистава закінчилась, пан Пера вийшов з рештою публіки надвір, все ще думаючи собі: «Правду таки сказав пан Сима, що ввечері вмиратиму зо сміху». Вийшовши на вулицю, він пішов далі з такими думками, коли раптом перед ним виринув той самий добродій, що невдовзі перед тим глузливо покашлював у партері.

— То ви, значить, твердите, що я не знаю, що мені робити з руками! — гримнув цей чолов'яга прямо йому в обличчя.

— А чому я? — захвилювався Пера.

— То, отже, я вам покажу, що вмію робити руками! — гримнув він знову.

Ту ж мить на бідолашного Перу посипались здоровенні ляпаси то з одного боку, то з другого, з вигуками:

— Звольте й далі писати свої критики!

Пан Пера, приголомшений, збентежений, навіть і не ворухнувся, а стояв як укопаний, наче боявся, що як поверне голову, то той схибить.

Невідомо, скільки ляпасів він отримав, бо не лічив. Та коли публіка видерла його з рук мавра, то він прийшов додому з розпухлою пикою, неначе вертався від зубного лікаря. Собі на втіху він по дорозі тільки й міг сказати: «А ще й казав, що лопну від сміху ввечері!»

Прийшовши додому, він не застав пана Сими, бо той, певне, був на вечірці, але не міг витримати до ранку, взяв пів-аркуша паперу і написав великими буквами: «Я дорого заплатив за вашого безплатного квитка» — і поклав того пів-аркуша Сими на подушку. Потім ліг у постіль і натягнув ковдру аж на голову, наче хотів сховатись від ганьби, якої зазнав перед стількома людьми, і від важкого болю.

Другого дня вранці знову сиділи вони, пан Сима і пан Пера, на своїх ліжках і одягалися. Пан Пера, ще з напухлими щоками, важко зітхаючи, розповідав Сими нічку пригоду.

— Запевняю вас, я його зовсім і не знаю. Підходить до мене і меле щось, каже, не знаю, що з руками робити, а потім, щоб дати роботу своїм рукам, починає мене репіжити по щоках. Коли це за те, що я дивився виставу по безплатному квиткові, то треба було мене попередити, я б не пішов. Щоб за втіху безплатно посміятися мати такого прочухана — це не годиться.

Пан Сима з щирим співчуттям слухав пана Перу і раз у раз перебивав його питаннями:

— А чи це таки були серйозні ляпаси?

— Та серйозні, звичайно, як же ляпаси можуть бути не серйозні!

— А для вас, пане Перо, ця історія була такя трохи неприємна?

— Еге, як це трохи неприємна, коли тепер не смію показатися в канцелярії! А на вулицю й носа не виткну, бо всі з мене будуть сміятися.

— Не будуть,— вигукнув рішуче пан Сима і встав з ліжка.

— Як не будуть? Знаю я вулицю!

— Запевняю вас, не будуть, бо насправді то не ви отримали ці ляпаси.

— А хто ж тоді?

— Я,— відповів пан Сима знову рішуче.

— Як же ви, коли вас там і не було?

— Це нітрохи не міняє діла, ті ляпаси отримав я!

— А в мене пика свербить?

— Те, що вам щоки сверблять, це в даному випадкові зовсім другорядна річ. Ті ляпаси мають куди ширше значення. Ті ляпаси отримав я, і вас вони зовсім не обходять. Тільки я можу вимагати сатисфакції, що й думаю зробити. Отже, ви сміливо можете йти в канцелярію, і коли б хто вас запитав про те, що було, ви рішуче заперечуйте, що діставали ляпасів.

І так якось Сима впевнив його, що він справді не отримав ляпасів, і пан Пера пішов у канцелярію, а пан Сима прямо в кримінальне відділення повіту заявити про цю справу і попросити одного свого приятеля, який там працював, щоб тому нахабі артистові прикрутили хвоста. Так він хотів помститися на Отелло і взяти сатисфакцію.

Пана Перу негайно визвали в поліцію. Після перших звичайних запитань слідчий поставив і таке важливе питання:

— Чи справді вчора після вистави такий-то і такий артист надавав вам на вулиці ляпасів?

Пам'ятаючи поради пана Сими нікому не признаватись, де і як його побито, пан Пера відповів:

— Ні.

— Як ні? То ж всеньке місто говорить, що він вас одлупцював.

— Можуть говорити хто що хоче, але мене ніхто не бив.

— Ви ствердите це на письмі?

— Атож.

І пан Пера підписав відповідну заяву, а Сими приятель здвигнув плечима, згорнув папір і поклав його до непідтверджених справ.

Через два дні пан Пера отримав дуже люб'язного листа від того самого артиста, що надавав йому ляпасів. І він визнав, як і зрештою всі в місті, що свої ляпаси спрямував не на ту адресу, і його мучило сумління, тим більше, коли почув, що пан Пера заперечив у поліції обвинувачення. Лист, надзвичайно гарно написаний, був такого змісту:

«Шановний добродію!

Я захоплений вами, ви людина, яку треба вивчати. Ви на вулиці стоїчно приймаєте ляпаси, що належать не вам, у поліції по-філософському заперечуєте ляпаси, які отримали. Ви дослівно додержувались Христових заповідей: «Як хто вдарить тебе в праву щоку, підстав йому й ліву», підставляючи мені обидві щоки. А здорову народну філософію: «Що чинить лівниця, хай того не знає правиця» ви змінили на таку: «Що робиться на вулиці, хай того не знає поліція». Добродію, я захоплююсь вами. Від часів Шекспіра до наших днів я не зустрічав такого характеру в жодній драмі.

На знак поваги і пошани до вас я вам посилаю безплатного квитка на завтрашню виставу, в якій я виконую головну роль.

*З пошаною до вас
такий-то»*

Пан Пера гірко засміявся. Він поклав спочатку віддати цього безплатного квитка Спасою-практикантові, якого терпіти не міг за те, що той перегнав його по службі, вже й пішов був, щоб віддати, але почуття християнського милосердя взяло гору. Він лише прошепотів: «Це ж гріх, щоб людина ні з того ні з сього з'їла прочухана» — і порвав безплатного квитка.

ЦУКРОВА ХВОРИСТЬ

Як лікарі твердять, газда Мита Здравкович слабує на цукрову хворість. А поза очі подейкують, що він цю хворість дістав зараз же після великої війни, як була сильна скрута на цукор. Тоді він купив п'ять вагонів цукру в Трієсті, з яких один вагон не перейшов кордону, а чотири дійшли до винковацької станції і звідтіля розійшлися по широких просторах нашої вітчизни. Один вернувся на італійський кордон, другий пішов на румунський кордон, третій відійшов у якусь спірну зону, а четвертий — у наше чудесне примор'я. Вісім повних місяців газда Мита не вилазив з поїзда, а все їздив з кордону на кордон, від станції до станції, поки не знайшов своїх вагонів і не зібрав докупи в Белграді. А за той час, певна річ, ціни на цукор так упали, що газда Мита втратив на ньому круглу цифру 376 451 динар і 33 гроші. Ось відтоді кажуть, що він і заслаб на цукрову хворість.

Та коли люди сміються з його хвороби, то його дружина, пані Ната, просто заздрить.

— Дурниці, — каже вона йому, — яка тобі рація слабувати на цукрову хворобу? Це хворість не для тебе.

— Бо таки й так! — відповідав газда Мита.

— Інша справа, коли б ти був дамою. Це личить тільки важній дамі, щоб у товаристві сказати: «Я, знаєте, слабую на цукрову хворість!», бо це делі-

катна хворість. А для тебе короста, подагра, розгляднення тощо, а не цукрова хвороба.

— От тому я й кажу, треба покликати лікаря, щоб мені здихатися тої хвороби, коли вона не для мене.

Нарешті вони погодилися покликати лікаря, і коли той прийшов, то став питати газду Миту:

— Спрага у вас велика?

— Ой велика,— каже газда Мита,— вночі випиваю цілий кухоль води.

— А як апетит?

— І апетит також. Тільки їв би й їв.

— Е, то воно.

— Що? — питається з цікавістю пані Ната.

— Воно, цукрова хворість.

— Та невже таки справді? — дивується пані Ната і стурбовано звертається до лікаря: — Ну гаразд, та кажіть, пане лікарю, як же здихатися цієї хвороби?

— Ну,— радить лікар,— треба їхати в Карлсбад.

В серці пані Ната постає ще більша заздрість.

«Отакої! — думає вона,— якраз це для тебе! Хоч би куди-інде, а то Карлсбад, де збирається лише вищий світ, то це ж щось значить. І хворість ця не для нього, і курорт не для нього!»

І, щойно лікар вийшов за поріг, вона обернулася до газди Мити:

— Ет, тільки марне гроші викинули за візит.

— Як то марне? — дивується газда Мита.

— Та хіба ж не бачиш, що той лікар нічого не тямить? Хіба ж це для тебе Карлсбад? От Савка вже всі курорти знає як своїх п'ять пальців. То вона каже, що Карлсбад для безплідних, а ти ж не безплідний?

— Ні,— каже газда Мита з певністю.

— Може, покличемо якого розумнішого лікаря?

І покликали другого, але й той питав газду Миту, чи почуває спрагу, чи великий апетит, і коли ще

запитав про дещо інше, то й він сказав: треба їхати в Карлсбад.

— Ну, — мовила пані Ната, коли пішов лікар, — як треба, тоді поїдемо.

— Ні, — сказав рішуче газда Мита.

— А чому?

— Дорого, а ти ж добре знаєш, як я втратився на цукрові.

Але, незважаючи на це зауваження, пані Ната вже другого дня зробила чотири візити і скрізь починала розмову фразою:

— А ми з Митою, як бог дасть, думаємо цього року в Карлсбад.

А газда Мита другого дня, звичайно, розпитував про ціни в Карлсбаді, скільки коштує дорога, і коли перевів крони в динари, а динари в крони, то вийшло, що дорога і місяць прожиття в Карлсбаді обійдеться йому в п'ять тисяч динарів на особу.

А коли ввечері, скінчивши свої діла, зішлись вони дома, то між ними сталася жвава розмова про Карлсбад: пані Ната була за те, щоб їхати хоч би там що, а газда Мита був проти.

— Три роки я б'юся, щоб покрити збитки від цукру. То ще рік попрацюю, щоб заробити й на це. Не можу, ніяк не можу викинути п'ять тисяч динарів.

— А чому п'ять? — питає пані Ната. — Нас же двоє.

— Як це? — здивувався газда Мита. — Хіба й ти думаєш їхати?

— А як же я тебе самого пущу? По-перше, ти хворий, а по-друге, не знаєш мов.

Бо треба знати, що в пані Ната була три роки служебка Єфіка, німкеня зі Свирчева, яка, правда, дуже добре говорила по-сербському, але від неї вона вивчила з десяток німецьких слів, а також годиться і те знати, що двоюрідна сестра Наташа була за воєнним капельмейстером-чехом, що тепер звався Драгомир Миркович,

а раніше Ярослав Швегла, і від нього пані Ната вивчила привітання: «Мауцта»¹.

На підставі цього пані Ната була певна, що знає по-німецьки й по-чеськи, а дві мови якраз і потрібно знати для Карлсбада.

Отже, газда Мита міг боронитися, скільки його воля, щоб звести витрати на одну особу, але всі резони були на боці пані Ната. То вони одного дня і вирушили в Карлсбад; газда Мита, щоб лікуватися від цукрової хвороби, а пані Ната — щоб доглядати його і перекладати.

Як тільки поїзд переїхав через Саву, пані Ната стала відчувати спрагу.

— Не знаю, що зі мною, але все пити хочеться.

А потім, коли проїхали станцію Інджа, вона увесь час почала відчувати голод.

— Не знаю, що зі мною, але весь час мені хочеться їсти.

Коли поїзд пройшов Загреб, пані Ната примітила в собі ще дещо.

— Дивно мені, з оцього прищика на шиї ще від учора йде кров і досі не перестас.

І що далі їхали, то все більше пані Ната говорила про ознаки хвороби, які примітила на собі і які на диво були дуже схожі на ті, що лікар перелічував при огляді газди Мити. А коли переїхали чеський кордон, пані Ната твердо заявила:

— Слухай, Мита, ніщо інше, тільки я заслабла на цукрову хворість.

— Але звідкіль же?

— Хто його зна, може, та хвороба заразлива, в тебе пройшла, а до мене перейшла.

— Себто як у мене пройшла?

— А так. Ніякого в тебе диявола нема, ти здоровий як бик, а тільки прикидаєшся хворим.

¹ Má ú sta — мое шанування (чеськ.).

Газда Мита лише здивовано здвигнув плечима і важко зітхнув.

Це було в вагоні, а коли приїхали в Карлсбад, то вже напевне стало відомо, що пані Ната заслабла на цукрову хворість, а газда Мита здоровий і мусить доглядати хвору жінку.

Єдина надія газди Мити була на лікаря, який ствердить, хто хворий, ну і, звісно, зразу ж другого дня після приїзду вони пішли до лікаря, якого пані Ната привітала чеським «мауцта», що навчилась у свого швагра, капельмейстера військового оркестру.

Коли вони сіли в крісла, лікар запитав, хто хворий? Газда Мита розкрив був рота, щоб розказати справжній стан речей, але пані Ната його попередила, крикнувши голосно «іх», що вивчила від Єфіки зі Свирчева. А вхопившись раз слова, пані Ната не легко його випускала. Розповідала лікареві справжні дива про себе, казала, що вночі п'є по кілька кухлів води, що увесь час голодна, що кожна найменша виразка важко гоїться і взагалі розводилась про все, що чула від лікаря при огляді чоловіка.

Газда Мита кілька разів пробував її вгамувати, щоб і собі докинути слово, але вона кожен раз його перебивала:

— Мовчи, на бога, коли не знаєш мов! — хоч і вона говорила чисто по-белградськи і лиш подекуди вставляла «я» або «найн» із словника Єфіки зі Свирчева.

Нарешті закінчилося тим, що лікар приписав пані Наті дісту і кількість води, а газді Миті сказав її доглядати.

Сяючи від щастя, пані Ната ще того ж самого дня написала чотирнадцять поштових листівок своїм знайомим у Белграді такого змісту:

«Тут, у Карлсбаді, дуже гарно, повно баронів і баронес із різних країн світу, і всі слабують на цукрову хворобу. Коли б я не знала мов, то мені було б дуже важко, а так нам добре йдеться. Сьогодні нас оглядав

найзнакомитіший модний лікар, який найшов, що я слабую на цукрову хворість. А чоловік мій, хвалити бога, здоровий як бик».

СЕРБСЬКИЙ ЛІТЕРАТОР

Був собі цар, що з божої допомоги і за порадами мудреців мудро і розумно царював у своїй країні. Милосердя його було велике, суд суворий.

Та ось завинив перед ним один юнак, тяжко завинив — сказав йому в вічі правду. Його величність затремтів від гніву, наказав негайно скликати раду мудреців і велів їм придумати для цього юнака найстрашнішу смертну кару.

Тяжко замислились мудреці.

Аж ось підняв голову перший і каже:

— О царю мій, я пропоную прив'язати цього зухвальця до хвостів диких коней. Хай вони розірвуть його на шматки!

— Ні, це надто легка страта, — похитав головою цар. — Провина його значно тяжча.

Тоді почав другий:

— Царю, я пропоную колесувати його.

— Ні, і цього мало, — махнув рукою цар, — придумайте щось страшніше, тяжче.

Спробував тоді запропонувати ї третій мудрець:

— Царю, треба його спалити на вогнищі.

— Ні, придумайте найстрашніші тортури, найстрашнішу смерть, — скрикнув розгніваний цар.

І тоді підняв голову мудрець, що сидів осторонь, глибоко замислившись. Він погладив свою довгу сиву бороду і промовив:

— Царю мій! Я придумав найстрашнішу смерть, яка тільки може бути для людини.

— Ану говори!

— Царю! Всім відомо, що твоїй народ — невдячний народ. Виблагай у богів, хай вони зроблять цього

юнака великою людиною. Повір мені, неможливо придумати страшнішу кару, як примусити велику людину жити серед невдячних людей.

Так і сталося.

Але це діялось давно.

Якби така історія трапилась тепер, то мудрець, мабуть, змінив би свою пропозицію. Він сказав би цареві так:

— Якщо хочеш, владико, покарати цього юнака найстрашнішою смертю, то зроби його великою людиною і пошли жити в Сербію. Там, у тій чарівній країні, де солов'ї та гайдуки співають у лісах прекрасних пісень, де лелеки і чиновники щогодини міняють стріху, де державні радники і цвіркуни мирно сплять зимою, де міністри і їжаки такі колючі, що до них і приступу нема... В цій чарівній країні живе народ, котрий недавно забув могилу свого найкращого поета Сими Милутиновича, а другий великий поет, тепер уже небіжчик, Воїслав Ілич, ходив серед цього народу по базару і пропонував купити в нього недорого свій майбутній пам'ятник, щоб за життя мати хоч яку-небудь допомогу від свого народу!

Та якби і повторились події цієї притчі, якби сьогодні мудрець і сказав цареві все це слово в слово, та забута могила і проданий пам'ятник було б ще не найгірше і не найважче. По-перше, тому, що не так уже й погано лежати в забутій могилі чи за життя продати свій майбутній поганий пам'ятник. Трагедія сербського літератора не в тому, що його забувають по смерті, а в тому, що він усіма забутий за життя.

Ще прабатько сербської літератури, відомий блукач Іоаким Вуїч, помер з голоду на руках свого учня-палітурника. Єдина мрія, що так і не здійснилась за сімдесят п'ять років його життя, була — знайти хоч яку-небудь службу, щоб прохарчуватись. А бідолашний старий Милован Видакович, який спромігся за все життя заощадити лише два мішки цукру, випиваючи

в кафані щодня каву з одною грудкою цукру, а другу приносячи додому, щоб потім продати,— так скаржився на свою долю, долю сербського літератора: «І ніщо мене на цей подвиг не штовхало і не надихало, крім щирого бажання бути корисним для мого народу в справі освіти. Бог і сумління моє — свідки того, що я знехтував щастям своїм для його користі, став його жертвою і наприкінці життя бачу долю свою, схожу на долю старцівську».

І доля, почавши переслідувати предків, не дає спокоею і нащадкам. Так, приміром, один пекар хотів зупинити похорон Джури Якшича за те, що він не сплатив йому вісімдесяти грошів боргу, на зразок того, як не пускають мандрівника, доки він не заплатить усього, що винен.

Та сербські літератори не завжди мають рацію, коли скаржаться на свою долю. Бували такі випадки, а можливо, і ще будуть, що держава вміла віддячити представникам культури, коли цього не робила громадськість.

Перші прояви найвищої уваги й ласки до сербських літераторів маємо в далекому минулому. Ще в 1859 році, 12 травня, вийшов наказ, де сказано ось що:

«Відзначаючи багаторічну і загальнокорисну діяльність, яку редактор «Сербської газети» розвинув у справі утворення сербської журналістики, і висловлюючи свою вдячність йому і всій нашій літературній громадськості, його світлість владар і князь наш Милош Обренович Перший зволив піднести його до чину капітана».

Ясно, що більше такі накази не повторялись, а то б нині через таку увагу до літературного світу Бора Станкович був би капітаном генерального штабу, Єлена Дмитриєвич — майором, а, скажімо, Влада Петкович-Дис — інженерним поручником. Але держава залишилась вірна традиції, початок якої був покладений 1859 року, і, переводячи письменників з військової

служби в цивільну, настановляла їх, шануючи літературний світ, поліцмейстерами, податковими або митними чиновниками.

Кілька років згодом сербські літератори дістали від держави ще один багатий привілей: в 1861 році виїшов наказ, згідно з яким «безплатно можна видавати паспорти старцям, заволокам і письменникам». Звичайно, знайшлись скалозуби, що витлумачили цей наказ як бажання держави здихатися цих пройдисвітів і полегшити їм виїзд. Але ніхто не може заперечити того, що цим наказом, коли вжити вираз князя Милоша, «висловлена вдячність всій літературній громадськості».

За минулих півстоліття в цьому напрямку зроблено ще один крок уперед. Останніми часами держава взяла на себе обов'язок своїм коштом ховати письменників. Ясна річ, що письменники повинні тут дотримуватись певного порядку і не вмирати всі в один рік. Бо коли вмер один наш друг, то раптом і вийшло, що бюджетний фонд на поховання сербських письменників був уже вичерпаний, і нам запропонували навіть перепести його похорон на наступний рік, бо інакше його смерть не була б визнана державним контролем.

Отже, державний похорон — це той максимум уваги, яка була виявлена до сербської літератури за останні сто років.

Таким чином, сербські літератори можуть уже не турбуватися про найважливіше питання — свій похорон. Тепер у них залишилась тільки невелика частка турбот, а саме: як проіснувати до того моменту, поки їх вшанують державним похороном.

НАДГРОБНЕ СЛОВО

Зранку того дня настає вівторок, отже, найзвичайніший день тижня, коли можуть трапитися лише звичайнісінькі речі. Сонце, як і завжди, зійшло на сході,

пан начальник, як і завжди, пішов у канцелярію пізно, моя хазяйка, як і завжди, вранці сварилася з чоловіком, словом, усе дуже звичайні речі, які тільки й можуть діятись божого вітвірка.

Але і щось незвичайне трапилось у цей вівторок. Мав я вранці дуже незвичайний візит — жандарма з поліції. Тим більш незвичайний, що, як я примітив, очі в нього були повні сліз. Оскільки досі ніколи в житті мені не доводилось бачити жандармських сліз, то я, звичайно, дивився на них з особливою цікавістю.

— Пане добродію... — почав жандарм.

— А що? — спитав я, рахуючи в нього сльози.

— Мене послав до вас пан начальник, — сказав він далі вельми зворушеним голосом.

— До мене? Гаразд, а чого?

— Послав мене, щоб я привів вас до начальства... — закінчив жандарм і зайшовся плачем.

Коли я почув останні слова, то і в мене очі зайшли сльозами, бо я зрозумів тоді, що це дійсно вельми жалюгідна річ, як ведуть кого в поліцію до начальства. Поплескав я пандура по плечу і вражено промовив:

— А чи не знаєш часом, братику мій, чого мене, так би мовити, викликає пан начальник?

— Та ніби трохи знаю. Вночі помер газда Йосиф Стоїч, помер нагло. Ввечері ще був живий, а вночі помер...

— Гаразд, хай бог простить йому гріхи. Але скажи мені, чого мене викликає пан начальник?

— Ось того й викликає.

— Того? Як же це? Чи не вмер часом, братику мій, газда Стоїч неприродною смертю... Слід знати, що я не спадкосмець його...

— Та ні, — сказав пандур, — все місто готується як найкраще поховати газду Йосифа, ось тому, знаєте, і вас кличуть.

— Ну, брате, оце-то так! Щодо цього... звичайно... Розумію тепер.

І ось пішли ми вкупі до начальства з спокійною душею і сльозами на очах.

Ціле місто заворушилось. Хоч де зустрінеш якого знайомого — той покладе руку тобі на плече і враженим голосом почне: «Жаль, втерляли ми газду Йосифа. Газда Йосиф помер, а такі вже не родяться».

Я ввійшов до пана начальника; він зустрів мене дуже люб'язно, запросив сісти і протягом усієї розмови говорив схвильованим голосом. Можна взагалі сказати, що ціле місто говорило того дня схвильованим голосом. Думаю, що й моя хазяйка сварилась вранці з чоловіком також схвильованим голосом, тільки я цього не міг помітити, бо не знав про горе, що спостигло наше місто.

Пан начальник насамперед сказав мені ось що:

— Пане добродію, мабуть, вам уже відомо, яке лихо спіткало наше місто. Вночі вмер газда Йосиф, людина рідкісних заслуг, що зажив пошани від усього міста. Ви можете й самі оцінити, якою вдячністю ми зобов'язані покійнику. Ось чому ми хочемо як слід його вшанувати. Треба буде, між іншим, щоб над покійником сказав хтось і надгробне слово. Оскільки мені відомо, що ви написали одну комедію для театру, з чого видно, що ви до деякої міри літератор, то я гадаю — ви це найкраще могли б зробити.

Пан начальник промовив це чітко й серйозно.

— Признаюсь, пане начальнику, — почав я трохи схвильовано, — признаюсь, що я таки справді до деякої міри літератор, але, знаєте, цей жанр — надгробне слово...

— Е, ні, ні, — перехопив швидко начальник, — я вам залишаю повну свободу; ви самі виберете стиль, проте це не повинно бути складено класично, як, скажімо, для театру, а... — тут пан начальник трохи запнувся і почав ніби поправляти стільця.

— Гарзд, пане начальнику, але ж я не маю матеріалу.

— Як, вам не відомі заслуги покійника?

— Ні.

— Так, так, ви ж недавно в нашому місті.

— Скажіть мені головніші з них... — і я вийняв аркуш паперу та олівця.

— Так, так, маєте рацію, треба вам сказати... — і тут начальник почав чухати потилицю, замислився, а потім збентежився, почав крутитися туди-сюди, схопив канцелярські ножиці, став гратись ними і, нарешті, сказав низьким голосом: — Я, правду мовити, і сам тільки три роки тут і можу сказати лише в самих загальних рисах, а в таких справах краще мати всі подробиці. Чи не так?

— Так, але хто їх може мені дати?

Пан начальник подумав якусь мить, а потім сказав швидко й весело:

— Знаєте що? Йдіть до пана протопопа. Найкраще йдіть до пана протопопа.

Отож я попрощався з начальником і пішов до протопопа, міркуючи по дорозі, як би, скажімо, вдало почати розмову.

Застав я протопопа дома. Він сидів у кріслі в гаптованих пантофлях, білих шкарпетках і читав книгу «Великий сербський народний кухар», яку написала Катерина Петрович-Миджина і присвятила своїй матері Нанчиці Петровичевій-Пургермайсторці.

— Це гарно, це дуже гарно, — мовив захоплено панотець, коли я йому сказав, задля чого прийшов.

— Ви, напевне, як панотець найкраще знаєте всі великі небіжчикові заслуги, про які слід було б сказати в промові.

— А звичайно, звичайно, — почав протопоп, закинувши ногу на ногу, і, глянувши з пихою на свої гаптовані пантофлі, вів далі: — Знаєте, щодо церкви, то він не мав якихось особливих заслуг. Він, звичайно, був добрий християнин і, що головне, був дуже багатий, найбагатший у нашому місті, а тому... Як би вам

сказати... Але ви найкраще зробіть, коли підете до міського голови. Він вам від альфи до омеги перелічить усі заслуги покійникові.

Протопоп провів мене аж до воріт і, стискуючи руку, сказав:

— Як це гарно! Небіжчик Йосиф заслужив і більше; ми неспроможні виявити нашу вдячність перед його заслугами.

Я застав голову в міській управі. Коли я ввійшов, він саме картав якогось різника за якісь там громадські справи. Щоб він не подумав, що й я прийшов до нього у справі, та щоб і мене заодно не вилаяв, я поперед нього раптом вигукнув:

— Ах, ви вже знаєте, який жаль охопив наше місто за небіжчиком газдою Йосифом. Я маю казати йому надгробне слово.

Голова, ще раз вилаявши різникового батька та матір, коли він виходив, повернувся до мене і почав зворушеним та враженим голосом:

— А так, небіжчик Йосиф, жаль!

— Ви його вже давно знаєте?

— Я? Звичайно. Вкупі росли.

— Я прохав би вас перелічити всі його заслуги, щоб спом'янути про них у своєму слові.

— Так, так, промову обов'язково треба сказати, і то якнайдовшу, нехай не кажуть, що ми абияк поховали чоловіка, в якому так багато втєряли. Я дав розпорядження, щоб увесь общинний комітет зібрався тут сьогодні на засідання. Може, знаєте, і громада вінок дати. Це обов'язково потрібно.

Я взяв олівця і папір.

— Отож, будь ласка, все, що про нього знаєте...

— Все, що про нього знаю? — почав голова. — Отже, моя думка: треба було б і дві промови сказати. Ох, було б кому, то можна б і три; одну перед домом небіжчика, одну перед управою, одну перед церквою і вашу над самою могилою.

— Але ж, розумієте, я ще нічого не знаю, що маю казати у цій промові.

— Не знаєте? Говоріть усе, що про небіжчика Йосифа треба сказати, та й то мало скажете,— і тут голова вельми прудко встав зі стільця, а що йому видалось, ніби попередня фраза дуже добре складена, він повторив її ще раз.

— Отож прошу вас, скажіть же мені все, що про небіжчика треба говорити.

— Кажу ж вам, що не треба нічого пропускати; я скажу все від початку до кінця.— Тут голова сів і трохи замислився, а тоді почав поволі: — Знаєте, покійник був дуже багатий чоловік...

— Це в мене вже записано...

— Що ж до іншого, то я й не знаю, що б такого ще можна сказати, і... брате, про решту ви найперше і найкраще поговоріть з паном начальником.

— Пан начальник не зміг нічого мені сказати, він говорив, що багато й не знає, бо лише три роки як у цьому місті.

— І правду каже. Бачите, що то значить розумний чоловік, то й не хоче втручатися в наші справи.

Тут голова замовк і почав шукати по кишенях носовичка, а не знайшовши, подзвонив і послав пандура до свого дому, щоб приніс від жінки носовичка. Це все було йому на руку, бо за той час він щось надумав і, швидко обернувшись до мене, сказав:

— Ба, прошу вас, та вам ніхто краще не розкаже про це, як наш панотець протопоп. Ідіть, будь ласка, до нього, я вам і цидулку дам.

— Дякую, я вже був у нього, і він послав мене до вас.

— А, так? — промовив голова і спустив руки на коліна, але потім жваво сказав далі: — Знаєте, про небіжчика треба все, все, до найменшої дрібниці, розказати, і то ще буде мало. Я вам кажу: найкраще було б чотири промови, одна перед домом небіжчика, одна

перед управою, одна перед церквою і остання над самою могилою. Непогано було б ще сказати і перед гімназією; всього було б п'ять промов, та й то не забагато для небіжчика Йосифа.

— Не забагато,— додав я,— але, прошу вас, скажіть мені все, що мені говорити про нього.

— Скажу, звичайно, скажу...— а потім, трохи подумавши: — Але найкраще буде, коли ви підете до газди Янка Младеновича, крамаря. Знаєте його? Він довго був міським головою, і ніхто так не приятелював з небіжчиком, як він. То ніхто вам краще про нього й не розкаже. Я б зумів, та не можу всього пригадати.

Я встав, а голова, провівши мене до дверей, ще раз докинув:

— Коли прийдете до пана начальника, то передайте йому мою думку, не погано було б і більше промов: одну перед домом покійника, одну перед гімназією і одну над самою могилою. А то ще одну й перед поліцією. Хай пан начальник поміркує про це, непогано буде!

Газда Янко Младенович зустрів мене відразу словами:

— А чого вас, брате, прислали до мене? Я не знаю нічого. Покійник був багатий, всі ми його поважали, і був він дуже заслужений, але про його заслуги я нічого не знаю. Йдіть до начальника.

— Був.

— Йдіть до протопопа.

— Був.

— Гаразд. Ідіть до міського голови.

— Був.

— Е, тоді я вже й не знаю, куди ще. Заслуги, заслуги, звичайно, він їх мав, та ще й які заслуги, і про все треба сказати, нічого не пропустити. Але про це я незугарний сказати. Ідіть до кого іншого. Ось що, ідіть до окружного лікаря, він його лікував, він, мабуть, і знає все.

Пішов я до окружного лікаря і застав його на подвір'ї. Озброївшись видельцями, він складав огірки в горщик з маринадом.

— Ви лікували, пане лікарю, небіжчика Стоїча, що його, як вам відомо, жалкує ціле місто,— почав я, сідаючи на стілець.

— Так, пане добродію, але що я міг вдіяти; я наказав йому їсти саму легку їжу, а він наївся ввечері квасолі і з'їв її три миски. Дуже вас перепрошую, ви, скажімо, здорова людина, зволили зжертви три миски квасолі, а потім здохнете, як скотиняка. А тоді всі: окружний лікар, окружний лікар... А що вдіє окружний лікар, коли хворий зжер три миски квасолі!

— Хай йому бог простить гріхи його! — сказав я дуже зворушеним голосом. — Хай йому легко гикнеться на тому світі за тих три миски квасолі.

— Правду кажете! — додав втішений лікар і спустив останнього огірка в горщик, що вже був повен доверху.

Після такого гарного вступу я сказав йому, чого прийшов. Лікар почав тарабанити пальцями по коліну, потім засунув мізинця в рот і почав колупати в зубах.

— Небіжчик Стоїч, добродію мій, був дуже заслужений чоловік,— почав він раптом, і я в ту ж мить витяг папір та олівця. — Він був дуже багатий і дуже шанований від усіх,— додав ще лікар.

— Це в мене вже є занотовано, а ось про заслуги...

— Про заслуги, добродію мій... про заслуги... не зумію вам нічого сказати. Йдіть до директора гімназії, він найвидатніша людина, він вам усе ясно і докладно розтлумачить. Я не знаю, чому ви до мене й прийшли. Я про це нічого не можу сказати.

Отже, пішов я до директора гімназії. Застав його у дворі, за гімнастикою. Саме в той час він сп'явся на брус і так вигинав тіло то вправо, то вліво, що, прости господи, мені видалось, наче він кого перекривляє. Почекав я так хвилин п'ять, шість, поки він зліз нарешті

додолу, увесь спітнілий, розстібнув камізельку, сорочку і один гудзик від штанів, потім сів і запросив мене сісти.

— Чи ви робите гімнастику, шановний добродію? — почав він.

— Ні, пане директоре, але я хочу сказати надгробне слово.

— А, над покійним Стоїчем, це справді чудово. Це рідкісна людина, місто наше втратило заслуженого чоловіка.

— Отож я й прийшов до вас, щоб довідатись про ті заслуги та сказати у своїй промові.

— Я й сам хотів сказати промову, — вів далі директор, витираючи хусточкою піт на потилиці, — але... Добре, що мене заміните.

— Отож прошу вас, скажіть усе, що б ви в своїй промові спом'янули, — і я витяг папір та олівця.

— Стоїч був дуже багатий чоловік.

— Так, це вже в мене записано, але заслуги?

— Е, мій коханий, щодо заслуг, то я й сам хотів звернутись до окружного інженера, великого мастака в громадських справах. Найкраще буде, коли й ви звернетесь до нього. О! Той кожному дрібницю знає.

І ось пішов я до окружного інженера.

А вже дзвонять у всі дзвони. Вже спускається з гори, через головну площу, величезна процесія. Поліція, община з усім комітетом, попівство, гімназія, школи, цехи, вінки, корогви, зачинені крамниці.

Вже процесія й біля церкви, а я ще не зібрав матеріалу для промови. Директор гімназії послав мене до окружного інженера, інженер — до директора банку, директор банку — до завідувача читальні, завідувач читальні — до голови одного добродійного товариства, голова добродійного товариства — до голови співацького товариства, голова співацького товариства — до старшини торговельного цеху, а той далі, і все далі й далі, а на моїм папері, який я носив, щоб заповнити

нотатками про заслуги покійного Йосифа Стоїча, все валишалась оця самітна перша нотатка: «Небіжчик Стоїч був дуже багатий чоловік».

МІНІСТЕРСЬКЕ ПОРОСЯ

Всі ви, звичайно, їли на різдво порося. А знаєте, що їв я? На перший день різдва їв лише юшку з яловичиною, на другий день різдва також юшку з яловичиною і лише на третій — скуштував битої котлети, щоб і в мене хоч запахло свининою.

Бо zostався я без поросяти, і то подумайте, після того, як сам його бачив, як сам його тримав у власних руках.

Купив я добре порося, як і кожний порядний хазяїн, і то в п'ятницю, як ще були дешеві. Приніс його додому, і всі ми по ряду обмацували його та вигукували: «Ого-го!» Найперше помацав його я і вигукнув: «Ого-го-го!», а потім моя жінка, за нею теща, а там родичка, діти, куховарка. Всі по черзі мацали і вигукували: «Ого-го-го!»

Та й не тільки це; за тещиною порадою покликав я навіть і попа, щоб прочитати молитву перед тим, як заколоти. І коли все було готове, всі ми взялися за свої щоденні справи.

Жінка повмивала дітей і пов'язала їм величезні чалми на голови; теща приклала гірчичник до шиї, щоб розігнати кров, та, загорнувшись у килимову хустку, сіла біля грубки; родичка кроїла і перешивала собі якусь бальну сукню; жінка приклала дві картоплини до голови і пов'язалась платком, а на руки натягла білі рукавички, щоб почистити їх бензином. Куховарка взула мої старі чоботи, щоб витріпати у снігу килимки, а сам я голився.

І серед цієї ідилії, коли всі були за своєю роботою, в їдальню влетіла куховарка з мітлою і вереснула:

— Порося втекло!

Можете собі уявити, якою бомбою розірвалась серед нас ця звістка.

Вереснули і ми всі в один голос і кинулись за поросям: найперш я без шапки, з рушником навколо шиї, за мною моя жінка в білих рукавичках, з картоплинами на голові, за нею теща з гірчичниками на шиї, загорнута в килимову хустку, потім родичка з бальною сукнею, далі куховарка у моїх чоботях, озброєна мітлою, нарешті, двоє діток нерозумних з чалмами на голові.

Я сам, особисто, взяв команду над цим військом. Неприятель увесь час утікав, а ми увесь час наступали — і то без жодних жертв. Єдине, що по дорозі в тещі відпав гірчичник, а в жінки картоплини, а тому в моїм війську панував дуже войовничий дух і воно відважно рвалося уперед до перемоги.

Пробігли ми отак кілька белградських вулиць, доки неприятель не вскочив у чужий двір. Я миттю вжив енергійних заходів і відповідно розташував своє військо. Важку артилерію, себто мою тещу, поставив біля воріт, гірську артилерію — жінку і родичку — розставив на подвір'ї, щоб могли домінувати над усім тереном; куховарку залишив у тилу біля нужника, а стрільців — дітей з чалмами — розсипав у цеп. А сам я пішов у розвідку.

Ми вже рахували, що перемога наша повна, але відомо, що на війні і найменші обставини міняють хід боротьби. У плоту була дірка, крізь яку поросся пролізло в зовсім інший квартал міста. А це означало, що всяка подальша борня була марна.

Вернулись ми з бойовища, як Наполеонове військо з Москви. Сніг віяв і засипав стежки, я йшов попереду, похнюпивши голову, а за мною мос військо, зломлене й здеморалізоване... А сніг і далі віяв, віяв, віяв, а хтось там, у далекій імлі, вже, певне, мацав мос порося і вигукував: «Ого-го-го!»

І ось так, чекаючи у розпачі святого різдва, я втішав себе тільки одним, що і в пана міністра внутрішніх справ також утекло поросся. Уявіть собі таке нещастя, що і міністрове поросся втекло, що і пан міністр залишиться без поросяти, як і я, що і я, і пан міністр маємо однакову долю.

Ви часом не подумайте, що міністрове поросся і мос були у змові і з цього приводу створили певний зв'язок між нашими домітками.

Але пан міністр, певна річ, організував своє військо в погоню за пороссям не так, як я. Він просто телефоном повідомив поліційне управління Белграда:

— Алло!

— Алло!

— У мене втекло поросся!

А тепер уявіть собі начальника кварталу, уявіть секретаря і візьміть до уваги, що діється це о різдві, а к Новому року чекають підвищення по службі. То їй не дивниця, коли кожний писар подумав собі: «Е, це поросся стане в пригоді мені до вищого чину!»

Отож усі взялись до праці.

І не згледілися — аж іде секретар центрального району, а за ним жандарм несе поросся. Йдуть прямо до міністрового дому.

— Пане міністре, честь маю доповісти, завдяки вжитим заходам, я відшукав поросся!

Трохи згодом — гульк! — входить секретар Врачарського району, а за ним жандарм несе друге поросся.

— Пане міністре, честь маю доповісти...

Не пройшло і двадцяти хвилин — з'являється секретар Савомальського району, а за ним жандарм несе третє поросся.

— Пане міністре, честь маю...

Вже три поросяти кувікають на подвір'ї пані міністерші, а три секретарі мріють про вищий чин, аж гульк — четвертий, секретар Дорчольського району, а за ним жандарм несе четверте поросся:

— Пане міністре, честь маю доповісти, що таки знайшов ваше загублене порося.

Трохи згодом загуркотів візок. Виходить з нього комісар топчадерської поліції, а за ним жандарм несе п'яте порося.

— Уявіть собі, пане міністре, втекло аж у Топчадер. Але я вмить знайшов. У мене не втече!

Нарешті прибув і секретар Палілуського району, а за ним жандарм несе гиндика! Не знайшов поросяти, то хіба ж не однаково, знайшов гиндика. Не пасти ж задніх через цю дрібницю, не відставати від своїх друзів.

— Але ж у мене не гиндик пропав! — волає пан міністр.

— А чи ви певні в тому, пане міністре, що то був не гиндик?

І ось, тимчасом як я zostався без поросяти, у пана міністра кувикає по одному представникові з кожного району і секретар кожного району чекає підвищення к Новому року.

Ех, коли б мені хоч трішки побути міністром поліції та в мене втекло порося, то я б миттю повідомив про це усіх начальників не то районів, а й округів.

ОСЛЯЧА ПАРТА

Ви пам'ятасте ослячу парту? Це остання парта в кожному класі початкової школи, де сидять ті бідолахи школярі, на яких має окошитися вся вчителєва злість, коли випадком він того дня матиме неприємність від начальства або вранці посвариться з жінкою. На тій парті сидять «погані» учні, а в кожному класі наперед уже знають, хто має бути поганим учень. Це буде син общинного сміттяра, це буде син ліхтарника, це буде син Проки-рибалки, син Митра-маклера, син

Сими-ремісника. Та чи не досить їх, бо вже й не помістяться на одній парті.

На першій та другій парті сидять найкращі учні, а там, далі, на третій та четвертій, — добрі, на п'ятій і шостій — середні, а вже на останній, ослячій, самі погані.

Увійдіть у будь-яку школу, пройдіть між партами, покладіть руку на голову школяра та запитайте:

— А чий ти, хлопче?

Школяр дасть відповідь, і вам тоді буде ясно як день, чому дитина сидить саме на цій парті.

На першій парті, звісно, панів міністрів син, біля нього підполковника Джокача, потім син пана Пери з головного базару, далі син Томи-вчителя, якого пан міністр часто посилає інспектором, а там син окружного касира, а до нього втисся на першу парту, як виняток, і один пройда, але то син газетяра, а він має вельми гостре перо і часом цікавиться й шкільними справами.

На другій і третій парті також відомо, хто сидить: протопопів син, син податкового інспектора, син газди Мити, власника кав'ярні, син одного вчителєвого колеги, син пана Розенфельда, агента страхового товариства, — не що й добрий учень, але сидить на кращій парті із поваги до батька як іноземця, «щоб не подумали, що ми, серби, невиховані й грубі».

А далі на партах хлопчаки такого стану: син бакалійника, син різника, син общинного комітетчика, син одної удовиці, там другої удовиці і так усе рядами аж до самої ослячої парті.

Увійдіть у школу, покладіть руку на голову будь-якої дитини і запитайте:

— А чий ти, хлопче? — і знатимете одразу, на якій парті він сидить.

А хіба ж не так і в житті? Увійдіть у життя, тільки ввійдіть і покладіть руку на чию-будь голову та запитайте:

— Чий ти, хлопче?

А коли він одповість, то й знатимете, на якій парті сидить. Так нас ізмалку вчителі навчили, і з такою звичкою ми входимо і в життя. І в житті є перші, другі, треті, четверті парті, і в житті є осяляча парта.

І не питайте, хто сидить на тій осялячій парті. Сидять ті, на кому вчитель зганяє свою злість.

А на першій та другій парті? Ех, то добрі учні, треба їм дати книгу.

— Пиши наказ, хай дадуть йому вищий чин!

Увійдіть, увійдіть лише в життя та покладіть руку на голову якогось малюка, що сидить на першій парті, і запитайте його:

— А чий ти, малюче?

Він тоді одразу схопиться і відповість:

— Я син Сими Янковича, народного депутата, — і поділує вам руку.

Підіть далі та запитайте другого:

— А ти, малий, чий ти син?

— Я син Томи Петровича, судді, а дядя мій пан міністр.

— А ти, малий?

— Моя мати вдовиця, але я міністрів зять.

А ви йдіть далі, йдіть, не зважайте на втому. Підійдіть і до осялячої парті і запитайте першого. То він вам і скаже:

— У мене батька нема, батько мій загинув на війні.

Пройдіть далі, запитайте другого, — і він вам одвітять:

— І я не маю батька, вмер мій батько. Довго сидів у тюрмі за свободу цієї країни. Били його, мучили і замучили. Від того він і вмер, а я залишився.

Миніть і його та запитайте третього на осялячій парті, і він вам одкаже:

— Я поганий учень. Посадили мене на осялячу парту, бо кажуть, нема місця для мене у цій державі.

— А чого ти поганий учень? Чому не вчишся добре? Де в тебе пам'ять, чим бавишся, коли не думаєш про школу?

— Пишу вірші,— одговорить вам третій з ослячої партії і важко зітхне.

Ох, ті бідолахи з ослячої партії. Шкода мені було їх у школі, шкода і в житті.

МОЇ ДРУЗИ МІНІСТРИ

Всі свої шкільні роки я просидів у школі на останній партії. І з самого початку, коли вона була ще ознакою певної кваліфікації, так звик до неї, так на ній оговтався, що зостався там до кінця навчання, почувавши себе як дома.

З такої позиції я бачив тільки спини своїх товаришів і, повірте, вже тоді багатьом пророкував міністерське становище, і це віщування потім у житті здійснилось.

Мій друг Р., наприклад, мав надзвичайно широку спину. Я годинами дивився на ту спину і вже тоді прийшов до думки, що такій спині призначена якась незвичайна роль у житті. Та спина, міркував я тоді, мусить або перти вантажі, або нести якийсь великий державний тягар. А бог до того ж ще й досить йому зсугулює її, а зігнутим спинам значно краще забезпечена кар'єра у цій країні, ніж прямим. От так я й дійшов до висновку, що ця спина одного дня мусить обпертися на міністерський фотель.

І не помилюся. Та спина вторувала собі путь і доскочила того крісла.

Кажуть, що слонам і людям з широкими спинами вельми тяжко озиратися назад. В цьому я впевнився на прикладі мого друга. Як він засів у міністерський фотель, то вже й не зміг озирнутися назад, ні побачити, що ззаду робиться.

Тепер другий — і він доскочив міністерського становища. А я пригадую дуже добре, що спина його надзвичайно мене цікавила. Так наче просила сідла. І що особливо впадало в очі — на ньому пальто завжди було заяложене і потерте саме на спині. Тоді як у решти православного школярства штанці заяложені або потерті на колінах, на заду, а пальто на ліктях, — у того на спині, і то на самих плечах. Здавалося, боже мене прости, ніби він ще од шкільної парти двигав тягарі і так до цього навик, що й далі у житті ніс цей тягар. Ну ось, я ще тоді вгадав, що ця спина буде окульбачена.

Але, правду кажучи, хто сідло носить, той і брикається. В цьому я впевнився на отому другові. Як нема за спиною міністерського крісла, то він люба людина, друг, приятель, брат рідний. А як осідлають, — він стане в позицію, заірже і почне так брикатися, як тільки й можливо у цій конституційній країні.

Третій — от не пригадаю його спини. Я ж дивився з останньої шкільної парти, а він сидів на першій, і в нього стирчали тільки вуха. Малий був, дрібний, ледве визирав з-за парти, тому я й не бачив нічого більше, крім вух. Примружишся, бувало, трохи і дивишся крізь вії, а його плечі здаються тобі, наче пагорби, а вуха — як два сонця на схилку. Звичайно, так може здаватися тоді, коли покличеш на поміч фантазію! А як просто дивитися, то його вуха були справжнісінькі мушлі. Вже тоді я заздрив, що ця людина має кебету все чути і все підслухувати. А яка ж може бути краща кваліфікація? О, я вірив у світлу кар'єру тих ушей, поки ще були на шкільній парті, і не помилився.

Ну ось, тепер ті вуха високо піднеслися і мало не правлять йому за партійний прапор.

А то ще пригадую одного приятеля і друга, у якого спина від плечей до низу все ширшала, і як було дивитися з останньої парти, то він був схожий на голову

цукру. То й не дивина, що на шкільній парті він посів два учнівських місця, і я ще тоді передчував, що людина, яку бог обдарував таким широким задом, у житті мусить посісти й широке місце. І справді, щойно він покинув шкільну парту, як у житті посів два місця, бо одне було йому затісне.

Кажуть, ніби людям такої ваги, що мусять сидіти на двох стільцях, важко йти крізь життя. Але забувають, що біля них завжди знайдуться люди, які їх везуть. І його везли — і вивезли. І він сів — не на одне, а на два міністерських крісла.

Дарма, я ж бо знав, що такому просторому задові, яким бог наділив мого друга, мусить знайтись у житті і просторе сідало.

А скільки їх ще є, моїх друзів, на черзі! Їхні імена читайте в бєлградських газетах. Це кандидати на міністрів при кожній міністерській кризі. Чекайте, поки випнуться, поки будуть на видноті, тоді вам і скажу, як вони виглядали ззаду, коли сиділи на шкільній парті.

А з лица, взагалі-то кажучи, і не варто їх описувати, бо лица вони здебільшого й не мають.

МОЄ ПЕРШЕ ІНТЕРВ'Ю

Вранці покликав мене пан редактор і сказав серйозно:

— Слухайте, Бен-Акібо, не можу я вам платити такі гроші за оці простацькі роздебенді; ви повинні зачепити і наші важливі політичні питання.

— Добре, зачеплю, — відповів я скромно.

— Я не вимагаю від вас писати передовиці, але ви могли б, наприклад, подекуди взяти інтерв'ю від когонебудь з наших державних мужів про якесь важливе питання і таку розмовочку подати до газети.

— А про яке важливе питання мені б поговорити?

— Ну, ось, приміром, про музику. Ідїть до пана Р., поговорїть із ним і цю розмову й запишіть.

Я негайно взяв у друкарні паперу, застругав олівця та й побрався до пана Р.

Запопав я його дома, він годував канарку і щось насвистував.

Я подумав: «От пощастило, він у доброму настрої, можна буде з ним перекинутися словом-другим про музику».

Я одразу витяг папір, олівця і почав:

— Маю честь представитись: я Бен-Акіба, співробітник «Політики». Прийшов запитати вас: що ви думаєте про музику?

— Про яку музику?

— Та про нашу, державну музику.

— Нічого не думаю,— одрізав вельми рішуче державний діяч пан Р., не перестаючи годувати канарку.

Оцю розмову, моє питання і відповідь державного мужа я гарненько записав і відніс до пана редактора.

— Що це таке? — вибухнув редактор.

— Інтерв'ю.

— Та яке ж це інтерв'ю, шляг би вас трапив, хіба ж це інтерв'ю? Та він же вам, власне, нічого не сказав!

— Прошу вас, я записав істнісінько те, що він сказав, не можу ж я вигадувати відповіді.

— Ех, Бен-Акібо, не притулиш вас ні до якої роботи. Це не його вина, що він нічого не сказав, а ваша.

— Як то моя? — став я виправдуватись.— То ж не він мене інтерв'ював, а я його.

— Та воно так. Але, бачите, майстерність інтерв'юєра і полягає в тому, щоб поставити такі питання, які примусили б відповідати на те, що вас цікавить. А досягнете цього лише тоді, коли задасте багато різних питань, і що більше, то краще, нехай навіть на кожне питання буде відповідь в одному слові. А з того вже потім можна скомпонувати і думку, і відповідь.

— То чого ж ви мені цього одразу не сказали? Йду знову, засиплю його питаннями.

Пішов я знову, міркуючи по дорозі, якими питаннями його засипати.

— Ви знову прийшли? — почав він.

— Еге ж, пробачте, я не мастак у цім ділі, то ось прийшов направити діло. Ви не будете сердитись?

І почав сипати питання.

Я. Скільки вам років?

Він. Мені шістдесят два.

Я. Чи давно в вашім домі оця канарка?

Він. Вже три роки.

Я. Який номер комірця ви носите?

Він. Сорок два.

Я. Чи поїдете сього літа на курорт?

Він. Не поїду.

Я. Хто ваш домашній лікар?

Він. Доктор Вукадинович.

Я. Скільки ви платите за цю квартиру?

Він. Дев'яносто динарів.

Я. Чи любите ви кнедлі з сиром?

Він. Люблю, але з земунським сиром.

Я. Якого класу лотерейні квитки ви держите?

Він. Восьмого.

Я. На яку суму ви застраховані?

Він. На десять тисяч.

Коли мені видалось, що я вже досить задав йому різних питань і що точно записав усі відповіді, я, щасливий та задоволений, пішов до редактора.

— А це що? — вибухнув шеф і аж почав рвати на собі волосся.

— Це? — промовив я зовсім спокійно, знаючи, що не покривив сумлінням. — Це різні питання і відповіді, які я здобув від нього ж.

— О боже-світе, о Саваофе! — несамовито скрикнув редактор на всю редакцію і вже простяг руку до калямаря.

— Стривайте! — покликнув я рішуче. — Чого лютуєте? То це ж усе за вашим напученням!

— Але що ж мені до того, чи їсть пан Р. кнедлі з земунським сиром! — далі репетував редактор.

— Та й мені до цього нема діла!

— То нащо ж ви це питали?

— Ну... щоб було якнайбільше питань.

— Якнайбільше питань, але таких, щоб з них можна було зрозуміти його думку про позику! Прочитайте, прочитайте, прошу вас, оці свої питання та відповіді і скажіть мені: чи можна з цих відповідей зробити висновки, що він думає про позику? — І тут редактор ткнув мені під самий ніс моє писання.

Я взяв, уважно-уважно прочитав два-три рази і впевнився: таки справді з цього не можна довідатись, що він думає про позику.

— І що найгірше, — репетував далі редактор, — ви співробітник моєї газети і так йому і відрекомендувались, то як же той чоловік тепер дивитиметься на мою газету, коли до нього посилають таких людей? Йдіть мені знову, і то негайно, просіть пробачення і з цієї нагоди поставте йому оці питання.

І редактор узяв і написав дванадцять питань, та ще й додав:

— Питання ці вивчіть мені напам'ять, не смійте їх читати з цидулки. Ви зрозуміли мене?

— Зрозумів, — сказав я скромно, повернувся і втретє пішов до державного мужа Р., завчаючи по дорозі напам'ять питання.

Коли я ввійшов, то державний муж Р. мене вже чекав.

— Що це, знову?.. Геть, геть, паночку! Я не дозволю нікому з собою жартувати.

— Але, пане, я вже вивчив напам'ять питання.

— Геть, кажу вам, геть!

З повною поразкою вернувся я в редакцію.

— Ну як там? — ще в дверях запитав мене редактор.

Я розповів йому все, що було.

— Дуже добре, дуже добре, — почав редактор, задоволено потираючи руки.

Я здивувався.

— Але ж прошу вас, пане редакторе, чого ж радіти, що мене вигнали з дому державного діяча, ви ж не маєте відповіді на те, що він думає про позику.

— Так, — з схидним задоволенням сказав редактор, — зате я здобув ще один фейлетон. Сідайте, Бен-Акібо, і пишть фейлетон на цю тему, коли хочете мати трохи авансу.

І ось я написав. Читайте.

ІНТЕРВ'Ю З ГОЛОЮ ЖІНКОЮ ¹

Приїхала! Приїхала залізницею, як і всі, в купе. Хоч би тобі яка тара, що в ній ото звичайно приходять південні фрукти, або напис: «Обережно, не кантувати».

Нічого цього не було, а приїхала любесенько, як і всі інші пасажери.

Не встигла ще містом пролунати чутка, що прибула гола жінка, як мене покликав пан редактор.

— Бен-Акібо, приїхала якась гола жінка.

— Я знав, що приїде і що не матиме жодних непорозумінь з паспортом на кордоні.

— Я цього не знав, — сказав редактор, — але прошу, це ж робота для вас.

— Яка робота для мене?

— Ну, певне, ви могли б її інтерв'ювати.

¹ Тоді вперше в Бєлграді грала Саломею зовсім гола балерина, міс Мод Алєн, перед тим широко розрекламована. (Прим. автора).

— А... а... звичайно, можна, але при одній умові.

— А саме?

— Бійтесь бога, я жонатий чоловік, а ви знаєте, що одне це інтерв'ю вже достатній доказ для консисторії.

— А, не бійтеся, жінка вас не покине. Скоріше може трапитись, що придбаєте ще одну, а не то що втратите власну.

«Так воно й є»,— подумав я собі.

— Ну, гаразд, що треба робити?

— Йдіть до міс Мод Ален. Вона зупинилася в «Гранд-отелі», ось вам номер кімнати, ідіть і візьміть інтерв'ю.

— Та чого її, до біса, тут інтерв'ювати, досить хоч на неї глянути, а тоді напишу, що бачив.

— Ні, ні, краще буде трохи з нею поговорити!

— Ну гаразд!

— Тільки слухайте, Бен-Акібо, не притягайте ж отак-о, підготуйтеся, бо йдете до голої жінки.

— Але як же я маю підготуватись?

— А так, підготуйте наперед питання, з якими до неї звернетесь.

— Добре. Але ще прошу одної поради, пане редакторе.

— Слухаю.

— Як ви гадаєте, чи й мені йти голим до неї?

— Дурниці, що за питання!

— Ну бачите, вона англійка, вона ж по-іншому дивиться на етикет та чемність.

— Ви думаєте? — здивувався редактор. — Як ви можете таке казати?

— Як, як? А так. Чемність, прошу вас, — це найрелятивніше поняття в світі. Ось, приміром, не скинете в церкві шапки — це ж нечемність, а скинете в мечеті шапку — це буде також непошана. Чому? Бо християни скидають шапки, а турки — ні, такі звичаї, і треба додержуватись цих звичаїв. Уявіть собі, наприклад, що

я піду на якусь белградську вечірку голий. Це ж, бігме, був би скандал, то так само може бути невічливо, коли я одягнений зроблю візит міс Мод Ален.

— Не знаю, робіть, що хочете, тільки напишіть мені інтерв'ю.

— Гаразд, до побачення. Я йду, а там що бог дасть.

Отак я й дотелепався до «Гранд-отелю». Щойно попросив віддати картку міс Мод Ален, як двері одразу відчинились. Увійшов до затишної вітальні, де мене чекала якась дама. Вона запросила мене сісти.

Я сів і почав розглядати вітальню. З дамою, що мене вітала, я не хотів заходити в розмову і нетерпляче озирався на двері, чекаючи, коли ж з'явиться міс Мод Ален.

Та й сама жінка, що мене вітала, зрозуміла, певне, що вона зовсім не цікавить мене, тому терпляче мовчала і анітрохи не турбувала мене.

Збігло так у мовчанці п'ять хвилин, збігло й десять, ба й двадцять, а міс Мод Ален не з'являлась. Нарешті набігла мені в голову щаслива думка. Справжній репортер повинен користатися з найменшої дрібниці, нічого не повинен пропускати, щоб якнайбільше дізнатися про те, задля чого послав його редактор. Ця жінка, мабуть, якась приятелька міс Мод. Від неї вмілим запитанням багато дечого можна дізнатися, поки прийде міс Мод. Як тільки набігла в голову така думка, я відразу почав розпитувати її.

— Дозвольте, пані, порушити цю довгу мовчанку.

— Слава богу, що ви нарешті зважились на це,— промовила вона люб'язно.— А я була думала, що ви цілий день так мовчатимете.

— Пробачте за мою неуважність, я тепер просто боюсь, що не будете зі мною щирі.

— О, прошу, чому ж це?

— Е, бо проситиму вас, бачите, про дуже делікатну справу.

— Будь ласка?

- Ви добре знаєте міс Мод Ален?
- Що за питання? — здивувалась вона.
- Отож, на слово честі, скажіть мені щиро, вона жінка чи, може, мужчина?
- А чого це вас цікавить?
- Е, бачите, я інтерв'юєр, мені треба знати про неї якнайбільше деталей, якнайбільше дрібниць.
- Але ж то не дрібниця!
- Я знаю... та...
- Ну, добродію, не варто про це говорити. А яку б користь мала міс Мод, якби була мужчиною?
- Ніякої, це правда. Зрештою хоч скажіть мені, чого так довго тривас туалет міс Мод?
- Як то довго?
- Та ось я вже тут більш як півгодини, а вона ще не роздягнулась. Наші панії вже досі п'ять разів одягнулись би.
- Як, як, прошу вас? Я нічого не розумію!
- Не розумієте? Дивно. Ну гаразд, скажу вам ясніше: коли вийде міс Мод?
- Куди?
- Та сюди ж, в оцю кімнату.
- То я ж сама і є міс Мод Ален.
- Ви? — вереснув я.
- Авжеж. А чого це вас так здивувало?
- То ви ж не голі, прошу вас, ви загорнуті по самі вуха.
- А хіба ви чекали, що я буду гола?
- Звичайно. Я ж бачив вас на афіші.
- Помиляєтесь. Я ніколи не буваю гола віч-на-віч, я гола тільки перед публікою.
- Боже-світе, от уже що правда, то правда: що край, то й звичай.
- Як то?
- Та в нас же зовсім навпаки, у нас неможливо, щоб жінка була гола перед публікою, а лише віч-на-віч...

— А коли ви думаєте писати ваше інтерв'ю? — запитала Мод, сміючись.

— У четвер, пані.

— Добре, а що писатимете?

— Напишу... просто вигукну, як Цезар: «Veni, vidi, vici!»¹

— Як, як?

— Ну, я скажу це по-сербськи: «Був, нічого не бачив і вернувся».

Що я жодних деталей більш не добув, то на цьому й закінчив. Ото і все — що взяв, те й написав.

ЖАНДАРМИ НА КУРСАХ²

Ну ось, тепер уже й наші жандарми склали іспити, і можна вважати, що вони закінчили вищі курси, бо кожен із них, перше ніж стати жандармом, закінчив, звичайно, нижчий курс.

А подумайте-но лиш, як то гарно мати освічених жандармів, бо зрештою мусите визнати самі, що тут є така різниця, коли жандарм зовсім по-простацькому облас тобі батька і коли, скажімо, облас батька й матір правильно, граматично. Але тут не тільки це. Жандармів, відомо, у школі муштрували і в боксі, і коли вони будуть лупцювати кулаками, то громадяни з першого разу відчують певну різницю між освіченими і неосвіченими жандармами. Так, наприклад, неосвічений жандарм затопить тобі кулаком де попадя, тоді як освічений тільки в печінку, аж тобі очі вилізуть на лоба, і ти в душі одразу муситимеш визнати, що він добре склав іспити.

¹ Прийшов, побачив, переміг! (Лат.)

² З нагоди заснування перших жандармських курсів, (Прим. автора).

Позавчора був я присутній на їхніх іспитах, і, боже ж мій, любо їх було слухати!

Взяв голова комісії, вчитель, олівця, заглибився у список курсантів, заглибився, а тоді:

— Ану, вийди, номер сімсот тридцять чотири.

Курсант номер 734 вийшов і так гримнув перед ним чобітьми, аж усі вікна в школі забряжчали.

— Скажи мені... той... — зняв мову вчитель, — скажи мені, що ти скажеш громадянинові, коли побачиш, що він виливає помиї на вулицю?

А курсант номер 734 салютує і починає так:

— Я йому скажу... скажу йому... отому... я скажу громадянинові: «Скотино ти паршива, хіба місця іншого не маєш?»

— Гм... можна б і так, але ж ти повинен в той же час дати настанову, щоб виконували накази, та й порадити, що робити з помиями.

— Ну... той... — чеше номер 734, — я йому скажу: «Прибери мені те, що вилив, бо в'язи тобі скручу, і вилижеш оці помиї».

— Ну добре! — веде вчитель далі. — Ти, приміром, сказав громадянинові, а він і вухом не веде, — що ти йому скажеш?

— Я йому скажу: «Слухай, бре, що, я два рази тобі казатиму?» — і покажу йому кулака.

Після такої відповіді вчителі починають перешіптуватися між собою і приходять до висновку, що номеру 734 дано заважке питання, тому ставлять легше.

— Скажи мені, яких ти вживеш заходів, коли побачиш, що на вулиці двоє б'ються.

— Заїду в пику одному і другому.

— Ну гаразд. Це, так би мовити, мимохідь. Але що їм скажеш як представник влади?

— Ну... скажу їм: «Таку вашу матір, найшли місце де битись!»

— Гаразд. Але скажи мені, як ти визнаєш, хто з них винний?

— Я їй знати не захочу! — відповідає рішуче номер 734.

— Як то не хочеш знати?

— А так. Потягну обох на дільницю, нехай там і розбирають, хто винний.

Ось такий приблизно вигляд мав іспит. Тепер можемо бути спокійні ми, мешканці столиці: дочекались освічених жандармів.

А недавнечко я чув, що їй злодії поклали відкрити свою школу, бо не хочуть пасти задніх. Не можуть вони, неосвічені, втриматись проти освічених жандармів.

НА ГИЦЛІВСЬКІМ ВОЗІ

Кілька днів тому я був вельми здивований новим явищем у нас. Не знаю, на чий карб записати цю заслугу: чи нашій общині, чи санітарному наглядачеві, чи, може, материнському об'єднанню.

Скажу вам одразу, про що йдеться. Якось вештаюся я надвечір проспектом князя Михайла і бачу гарну молоду панійку, таку, знаєте, що зітхасш кілька днів за нею. Йде зграбно, оскільки можна ходити граціозно на бєлградській бруківці. А за нею підтюпцем один підпоручник, раз промине її, раз пропустить наперед повз себе. В його вусах à la Вільгельм повно мужеської рішучості; шаблю пустив недбало, то закрутить її, то розкрутить. Звичайно, очі мої аж прилипли до цієї сцени.

Але тут саме і трапилось те, що мене здивувало. Збоку навшпиньках підкрався якийсь чолов'яга з палицею і дротяною петлею на кінці, просунув її між ноги в публіку і шарпонував.

Я злякано аж сахнувся.

«Не впіймав!» — скрикнув я подумки, хоч насправді то їй не було чого радити, коли в мені палали ревності.

Чоловік з дротом і далі робив своє. Раз у раз просував петлю між ноги перехожих, чи, бува, не впіймас якого дженджика, що важиться на чесьь родинне щастя.

От я зустрічаюся з одним приятелем і хвалю йому таку заведенцію.

— Справді,— кажу я,— не знаю, кому й приписати це в заслугу, бо зрештою настав крайній час хапати на петлю тих людей, які отак-о, з доброго дива зазіхають на чуже щастя.

— Е, любий друже,— сказав на це приятель,— ти помиляєшся. Це не те, що ти гадасш. Це ж гицлі, що ловлять псів. Хіба ж не бачиш, уже весна.

— Е, бігме, собак я не зауважив. Коли хапають псів на проспекті князя Михайла, то чого ж лізуть з дротом поміж ноги людям?

— А так,— мовив приятель,— нема кому їм сказати та наказати, щоб цього не робили.

І справді, мені й невтямки, що вже весна надворі і що гицлі на белградських вулицях — то перші ластівки. Всі ознаки говорять, що вже весна. У вітрині Томи Мравича вже розцвітають фіалки. Практиканти зняли зимові пальта. Вікна в підвальних квартирах відчинені, щоб підвали провітрились від духу кислої капусти, ательє мод сповнили свої вітрини літніми капелюхами, і коли б не прикордонні перешкоди між нами та Австро-Угорщиною, то вже давно вигравали б катеринки на кожному розі.

Та й сам я хіба раз, як настали оці чудові дні, зустрічав гицлівські вози? Ось, кілька днів тому, сиджу я перед одною кафаною, а гицель увіходить досередини, немов звичайна людина, випити кави, а віз стоїть скраю. В буді два пси — малий пінчер і великий, але миршавий, лягавий.

Пінчер крізь сітку цікаво розглядає публіку, що проходить мимо, а лягавий сидить, бач, «не милий йому цей світ».

— Чи довго нас отак возитимуть, дядечку? — питає пінчер.

Лягавий презирливо подивився на нього, як серйозний тільки й може дивитися на легковажного, і повернув голову у другий бік. Але й пінчер перебіг на цей бік і знову причепився до лягавого з питаннями, поки й той, нарешті, не зайшов у розмову.

Ось діалог, що йшов між ними:

Пінчер. Так почуваю себе погано! Я саме в цю пору звик снідати.

Лягавий. Ти диви! А де ж це ти звик?

Пінчер. Ну як де, у мосі хазяйки! Я певен, що вона зараз у розпачі. Завтра буде й оголошення в газетах, що мене шукають. Я ще й досі спав би на канапці, а потім хазяйка збудила б мене, поцілувала, а тоді дала б молока, або якийсь там шматок шинки, або...

Лягавий (*облизуючи слину, що потекла йому з рота*). Досить, досить, не базікай! Гаразд, а за що тебе схопили?

Пінчер. Не знаю. Вештались ми з хазяйкою проспектом князя Михайла, і раптом я згубився від неї, потім підліз між ноги однієї дами...

Лягавий. Роззяво ти дурна!

Пінчер. Потім вона мене вдарила парасолькою, і, поки я втікав, хтось підставив мені петлю з дроту і запхав у цю клітку. От і все.

Лягавий. Так тобі й треба!

Пінчер. А вас, дядечку, за що схопили?

Лягавий. Мене? Ні за що. Гавкав. Просто гавкав, і більш нічого. Коли в цій країні не можна гавкати, то це інша річ, це треба було нам оголосити. І хоч би я гавкав на владу або на скупщину, так ні! От так собі, брехав на вітер. І за що мене запхнули в цю клітку? Хіба тільки я один у цім краї брешу на вітер? Брешуть і усно, брешуть і на письмі, і лиш вітер несе. І всі, всі мають право брехати, а я, що це моя профе-

сія, мій фах, я не маю права. Ех, така неправда, на кожному кроці неправда.

І дві великих сльози скотилися вниз по морді лягавого, а пінчер, м'якої вдачі бувши, став на задні лапи і обливав ті сльози.

Тут і гицель вийшов з кафани і поїхав далі.

ПІСЛЯ ОДНОГО УРОЖАЮ

Багата наша земля, гойна всяким родом і плодом, і не тільки нас годує, а є що вивезти і в інші країни. Найважливіші наші продукти, себто ті, що можуть і нас задовольнити, і вивозитись на чужину, ось які: жито, ячмінь, кукурудза, яблука, груші та ордени.

Всі ці артикули, особливо урожайного року, фігурують у сербських газетах серед оголошень. Про кукурудзу, ячмінь, жито, яблука, груші можна читати на третій сторінці, про ордени — між указами на першій.

Але ще виробництво орденів та урожай на них з кожним роком зростає, то нічого дивного не буде, коли цей артикул якогось дня перейде на третю сторінку. Тому серед біржових новин можна буде прочитати й таке:

Претензій на ордени — 742,

Запропоновано орденів — 262,

Видано орденів — 324.

І що головне, та рубрика була б завжди поміж біржовими новинами, бо у нас в Сербії може підвести і жито, і кукурудза, може підвести і баштан, і сад, але ордени ніколи не підведуть, попит на них сталий.

З приводу одного орденського урожая мені впало в очі одне ім'я, якого я ніколи досі в житті не чував. От я й сказав собі: «А дай-но я розпитаю, що це за чоловік та і за які заслуги представлено його до нагорода».

Сказав — зробив.

Але не думайте, що у нас в Сербії така легка справа знайти заслуги того, хто відзначений.

Пішов я до найпевнішого джерела, до самого пана міністра. Як уже він не зможе дати пояснення, то хто ж і зможе.

— Дуже вас прохаю, пане міністре, дайте мені одне пояснення. Серед нагороджених останнім указом є такий собі Сима Саватич. Чи не могли б ви мені сказати, хто він такий?

— Сима Саватич? Уперше чую це ім'я, добродію.

— Ну, його нагороджено з вашої пропозиції.

— З моєї пропозиції?

— Еге ж. Ось, будь ласка, офіційні вісті, можете впевнитись.

— Так, так. І справді, на мою пропозицію. Але, бачите, мабуть, той Саватич був у списку, що мені приніс пан начальник. Він-то, певне, його й знає, він і пропонував мені.

Я попрощався з паном міністром і пішов до начальника.

— Дуже вас прошу,— повторив я ту ж саму фразу,— така й така річ, ото ж я й прийшов, щоб запитати, хто це Сима Саватич?

— Сима Саватич? — здивувався начальник.— Вперше чую це ім'я.

— Але ж він нагороджений з вашої пропозиції.

— Це ж справа не моя, а пана міністра!

— Так, але пан міністр каже, що ви йому подали список.

— А, список, так, так, пам'ятаю, але, бачите, список цей подав мені пан секретар.

— Тоді, певне, я найкраще можу від нього дізнатись?

— Еге ж. Саме в нього.

— Дякую.

Пішов я до пана секретаря, який мене зустрів дуже люб'язно і на моє питання, чи він подавав начальникові списки відзначених, сказав:

— Так, так, я.

— То чи не могли б ви сказати, за що нагороджено Симу Саватича?

— Вперше чую це ім'я,— здивувався секретар.

— Але ж ви його внесли до списку?

— А, список? — збентежився секретар. — Бачите, той список не я складав, це чиновники. Сава-чиновник...

— Он що, то, значить, Сава-чиновник?

Пішов я до чиновника Сави, який одразу сказав, що то він складав списки.

— Ех, от добре! — скрикнув я. — Тоді чи не скажете мені, за що нагороджено Симу Саватича?

— Не знаю, добродію.

— Але ж ви його внесли до списку?

— Так, але це мені наказав пан секретар.

Пішов я знову до секретаря, і він пам'ятас, проте сказав, що це розпорядження пана начальника. Пішов я до начальника, і він пам'ятас, але каже, що це розпорядження пана міністра.

Пішов я знову до пана міністра.

— Отож виходить врешті, що це таки я зробив?

— Так, пане міністре.

— Це можливо, цілком можливо. Але, пам'ятаю, це розпорядження дав я на підставі приватної пропозиції. Здається, начальник отримав якогось листа про це.

А начальник сказав:

— Здається, секретар отримав про це якогось листа. Секретар сказав:

— Можливо, чиновник Сава дістав про це якого листа.

І так без краю. Можна було отак ходити кілька днів, як маятник, від міністра до Сави-чиновника і нічого не дізнатися. Тому я вибрав найкращий шлях. Піти

до самого Сими Саватича і запитати, чи він зна, за що його нагороджено.

Хоч було дуже важко знайти Симу Саватича, а проте за кілька день я таки його знайшов.

— Це ви, добродію, Сима Саватич?

— Я.

— Ви нагороджені?

— Так.

— Ну, то дуже добре, я вас і шукаю. Чи не буде ласка ваша сказати мені, за що вас нагороджено?

— Гаразд,— відповів упевнено він.

— Дуже добре,— скрикнув я захоплено.— Скажіть мені, прошу вас, скажіть, за що вас нагороджено?

— Ну як же, за списком.

— Як то за списком?

— Дійшла черга.

— Як це, прошу вас, я не розумію.

— За метричною книгою.

— Але, прошу вас, добродію, поясніть мені це.

— Та так, за метричною книгою два роки тому мене призвали до армії, а тепер нагородили.

— А,— плеснув я себе по лобі,— то ви такої думки, що в Сербії як кожен мусить відслужити в війську, коли прийде черга, так кожен мусить носити орден?

— Авжеж.

— І ви гадаєте, що в нас дають ордени за метричною книгою, до кого дійде черга?

— Еге ж, еге!

— Е, то це дуже добре, і велике вам спасибі за інформацію.

ВИСТАВОЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ

Наші виставочні експонати вже послані в Лондон. Тепер ідуть вагони з болгарськими експонатами, про що наші газети дають спеціальні повідомлення.

А коли ж у нас у Белграді влаштують виставку, на яку можна буде вагонами послати все те, що ця прекрасна, багата земля здібна дати? Боже мій! Як же мені остогидли вже наші сільськогосподарські виставки з кукурудзяними початками і картоплею! Кукурудза, картопля, яблука, груші, редька, квасоля, сочевиця і дуплянки з бджолами. І це зветься сільськогосподарська виставка!

Отож коли я зайшов у мову про сільськогосподарські виставки, то вже скажу вам щиро, звідкіль у мене до них така осоруга.

Я пережив таке, що хіба рідко може двоноге пережити, і відтоді як хто згадає мені про сільськогосподарські виставки, то наче хто штрикне під ребро, аж пальці в черевиках скорчить.

Не пам'ятаю вже, де була та виставка, — в Белграді, Смедереві чи в Пожареваці, докладно цього не можу згадати, тільки десь по Дунаю.

Я їхав пароплавом із Шапаца до Белграда, а зі мною на тому пароплаві везли й виставочні експонати. Я точно занотував їх, ось вони:

- 1) чотири велетенські головки капусти;
- 2) одна качка;
- 3) три кіло картоплі;
- 4) два страшенно великих кабаки;
- 5) один державний індик (себто відгодований на якійсь державній фермі);
- 6) десять кукурудзяних початків;
- 7) п'ять дуплянок, повних бджіл;
- 8) три кіло помідорів.

Так ось, ці експонати посилала, не знаю яка, округа на виставку, не знаю якої, округи.

Всі згадані виставочні експонати спокійнісінько пливли собі, спокійно лежали на купі, бо зрештою, чого іншого можна й чекати, скажімо, від капусти або від помідорів. Єдино лише качка вітала кожного, хто

проходив повз неї, якимось жахливим цинцарським¹ діалектом і з таким акцентом, що аж державний індик не витримав і, набундючившись, як і всі індик державної породи в таких випадках, рицарською ходою, з виразом презирства до всього качиноного роду, виступив проти неї, по-перше, через її цинцарську поведінку, по-друге, через те, що вона не державна качка. Бджоли тим часом спокійно спали в дуплянках, свідомі того, що то не їхнє покликання виробляти продукцію на пароплаві.

Крім згаданих експонатів, на пароплаві їхав ще піп, бухгалтер добродій Сима з дружиною, вигнаний писар, що їхав у Белград шукати служби, і ще кілька не знайомих мені осіб.

Все б і надалі йшло так гарно і спокійно, якби один із подорожніх не образив державного індика. Коли б це було на суходолі, то державний індик помстився б скаргою або до земського начальника, або до суду. Але тут він вельми розлютився, порвав мотузку, яким був зв'язаний, і почав гасати по пароплаву. Найперше скочив на капітанський поміст, потім у перший клас, а там на стіл, де перекинув обід добродія Сими і пані Нати (бо пані Ната вельми любить біфштекси на пароплаві).

А тоді зчинилась за ним ціла погоня: магроси, контролери, вся публіка, піп — усі ми розбіглися по пароплаву, щоб упіймати державного індика. А він помчав з першого класу в другий, по дорозі звалив дитину, біля кухні перекинув кілька посудин, поскидав усі виставочні помідори, стоптавши їх на хамулу, потім скочив на якісь лантухи і, нарешті, — ух, боже-світе, і зараз мене як приском обсипле, коли це згадаю, — нарешті, перекинув дуплянку, звідкіль висипалось на палубу все — і бджоли, і соти.

¹ Ц и н ц а р и — волохи, що живуть у Македонських горах.

І тоді пішло нещастя за нещастям. Рій розлетівся по всьому пароплаву і почав жалити пасажирів. Усі ми запищали, заверещали, махаючи руками, ховаючи голови. Хто куди міг, туди й ховав голову. Якийсь музика із другого класу запопав накомарник, у якому було м'ясо для кухні, викинув м'ясо, всунув туди свою дитину, замкнув каюту, а ключ сховав у кишеню. Піп зчинив гвалт і забився в кухню, а куховарки пищать і гонять його за двері. Добродій Сима, бухгалтер, заховав голову під стіл. Капітан пароплава геть зовсім стерявся і не знав, де подіти голову.

Про індика більше ніхто й не думав.

Нарешті вигнали попа з кухні, і він, як найодважніший між нами, скрикнув:

— Браття і сестри, рятуйтесь у каюту, вниз, у каюту!

І всі помчали вниз. А там ми вже застали чотирьох з опухлими пиками і повну кабіну бджіл.

Що робити?

Піп знову став на чолі всіх нас і гримнув:

— За мною, браття!

Всі ми послухались і побігли за ним нагору, на палубу. Він попереду, гордо, як вождь повстанців на російському кораблі, а ми, як військо, за ним: пані Ната, добродій Сима, еге ж, згаданий музика (його дитина спокійненько сидить і дообідує в накомарникові) і ще двос чи троє.

Піп став перед капітаном:

— Від імені всіх пасажирів просимо вас, пристаньте до берега, щоб нам урятуватись.

— Неможливо!

— Як неможливо?

— До берега не можна пристати, бо плитко.

Тут піп вереснув, стрибнув на півметра вгору, задер рясю і почав лапати обома руками під рясюю.

— Тепер опухну, як колода! — пищить сірома і чухасться.

Тут вереснув і добродій Сима, бджола вкусила його над бровою. Я почав, як божевільний, бігати по пароплаву; капітана ужалили дві одразу; музика лається на всі заставки, бо його вжалила бджола в нижню губу. Піп узяв холодної води та став бризкати під рясою; капітан бігає по палубі, як навісний, голова в нього стала більша, ніж виставочні кабаки, музика стрибає з ноги на ногу, а нижня губа в нього одвисла, як у готтентота. Тут із кухні вискочили з вереском та опухлими щоками куховарки. Всі, всі опухли, ще лише добре тримасмося я, пані Ната і дитина в накомарникові, що спокійно сидить на палубі пароплава.

Але дійшла черга і до нас. Враз писнула пані Ната і зібгала сукню між ноги.

— Ой, ой, йой, йой! — почала збентежена пані Ната.— Симо, грім би тебе побив!

— Що з тобою, на бога? — питає добродій Сима половиною рота, бо друга половина в нього спухла.

— Я не знала, що бджоли гидкі створіння,— пищить пані Ната.

— А що, й тебе вкусила?

— Ні, але чую — повзе.

І пані Ната біжить вниз, у кабіну, щоб виїняти бджолу, та незабаром вертається назад.

— Не можу знайти.

І, диво дивне, бджола зосталась під сукнею пані Ната і не вкусила.

— Не можу цього зрозуміти,— каже добродій Сима.

— Можливо, бджола думас, що потрапила у вулик. Ви ще можете бути щасливим чоловіком, коли бджола збудує там соти. Подумайте тільки, лиш задирай жінці спідницю вдома і діставай мед. Яка користь, яка економія!

— А так, це може бути,— відповів Сима в тяжкім болю.

Нарешті пароплав з пораненими в Белграді.

Можете уявити, який ми вигляд мали, всі опухлі, всі з одним оком, а піп чимчикує розжарякою, ніби їде на барилі.

Ох, боже, як згадаю все це, то мене й зараз наче приском обсипле! .

СЛІДЧА КОМІСІЯ

Вертаються! Вертаються!

Місяць тому я теплими словами проводжав першу партію жінок на курорт, і ось тепер радо зустрічав їх із курорту.

Їдуть уже, їдуть, вертаються!

Якщо ви будете біля готелю «Лондон» о годині четвертій пополудні, коли прибуває поїзд, то майже кожного дня побачите кілька фіакрів з вокзалу. Біля візника велика валізка і корзина. Наверху, в бричці, сидить теща і «вона». Вона — це та, що вертається з курорту. Нижче сидить родичка і він, чоловік, який держить на колінах пакунки та жінчине пальто і по-нуро дивиться на зустрічних мимохіднів.

Отож на вокзалі її зустрічали чоловік, теща і родичка. Вона поцілувалася з чоловіком і лише коротко спитала:

— Чи дома все гаразд?

— Гаразд, — відповів він.

Потім тикнула йому в руку багажну квитанцію, носій поставив корзину, валізу, пальто, парасольку та інші дрібниці, а вона зайшла у довгу й широку розмову з сестрою і матір'ю. Коли все було навантажене, він їх кликнув. Усі сіли на бричку, йому на коліна поклали пакунки, пальто і поїхали повз «Лондон» додому.

Приїхавши додому, він квапиться наперед, відчиняє двері, але, ще обертаючи ключа в замку, чуває щось холодне коло серця.

Щойно увійшли, теща одвоювала собі право на вікна, повідчиняла їх навстіж і додала:

— Ох, боже милий, дайте хоч трохи повітря! Тут же задуха, наче в льоху!

— Еге ж, еге ж, зовсім не провітрено! — додала родичка.

Поки позносили речі, поодчиняли вікна, жінка промчалась по кімнатах, вигукуючи:

— Господи боже, господи боже, і як тут їхати з дому, лікуватися! Та краще дома нидіти, аніж залишати хату на такого негідника.

Потім скинула блузу, наділа кофту, зняла черевики і почала шукати пантофлі.

— Милошу, де мої пантофлі?

— Та, мабуть, тута десь, — відповідає Милош, — де ж їм бути.

— Та отже ж нема на своєму місці, я ж їх залишила під ліжком.

— Не знаю, — відказує Милош, потім нагинається і шукає сам, — не знаю, не вкрав же я твоїх пантофель, не потрібні вони мені.

Нарешті пантофлі знайшлися, одна за грубкою, друга під столиком. Тим часом родичка вже принесла машинку на каву, бо тещу аж нудило від смороду в хаті, а потім усі посідали, щоб поговорити.

А в дійсності це не була розмова, це було слідство, яке повела ця правильно складена комісія з тещі, жінки та родички проти обвинуваченого.

Обвинувачений сів у кутку, підігнув ноги під стілець і тужно дивився в стелю.

— Ну гаразд, Милошу, чи не казала я тобі відчиняти кожен день вікна?

— Я відчиняв!

— Відчиняв, аякже! — додас теща, держачи хусточку біля носа. — Тут і дихнути нема чим!

— А глянь, — починає жінка знову, — що це таке?

— Де? — питає він.

— А он на ліжкові. Це не моє простирadlo.
— Бігме, ні,— додає теща.
— А чие ж? — питає він голосом засудженого.
— Наші простирadла всі мають монограму,— докинула родичка.

— Я не знаю, я його не міняв.

— Ще диви, чи не крадене,— каже теща.

— Ой,— дивується родичка,— я й не помітила монограми — так засиділи блохи, ще тут якийсь жовтий порошок.

Тут настає пауза, бо родичка подає каву. Теща сьорбає раз, ставить чашку і починає знову:

— Боже, сирітко моя, кицько, як змиршавіла, жаль глянути.

— Ой сирітонько,— заголосила родичка, беручи її на руки.— Певне, ти її не годував?

— Годував регулярно.

— Хіба тобі було до хати, до киці! Хто зна, що ти думав і коли приходив додому. Мабуть, раз на три дні!

— Приходив регулярно.

— Еге ж, якраз, видно по киці.

— Сирітко моя, кицю,— зітхас знову родичка і ніжно її пестить.

Жінка тим часом випила кави і знову пішла по кімнатах, а за нею рушила і вся слідча комісія.

— Глянь, глянь, будь ласка,— одна шкарпетка під письмовим столом. Звідкіль там шкарпетка взялась?

— Та, мабуть, коли зняв, то й кинув з ліжка туди.

— Гаразд, а де ж друга?

— Друга? — питає бідолашний Милош і заглядає під стіл,— і друга, мабуть, там.

— Може, другу й не знімав, може, забув?

— Ні, осьдечки друга,— крикнула родичка з третьої кімнати.

Теща, звичайно, одразу хреститися.

— Боже мій, боже мій,— бідкається жінка,— чи ти танцював тут канкан у хаті, чи що.

— Дурниці, — дусається Милош.

— То звідкіль же друга шкарпетка аж у третій кімнаті? Чи бачено, чи чувано таке на світі, щоб одну шкарпетку знімати в одній кімнаті, а другу аж у третій? О господи боже мій, до чого я дожила на світі, що я застала у цій хаті!

— Заспокойся, доню, — втішає її мати, — для чого ж тоді на курорт було їздити?

— Отож і я питаю, чого ж я на курорт їздила, стільки грошей витратила, страждала там, як справжня мучениця, а приїхала сюди на погибель собі!..

— А де з цього стола твоя фотографія? — впадає в мову теща.

— Де моя фотографія, бог би тебе побив? — гримнула жінка.

— Та, мабуть, тутечки десь.

— А нащо ти прийняв мою фотографію? Ну, ну, гарні речі, дуже гарні речі. Чоловік залишається сам дома і ховас жінчину фотографію. Чи, може, кому заважала?

— Та ось вона, ось же вона впала, — скрикнув радісно Милош, знайшовши фотографію.

— Диви, диви, — підкинула теща, яка весь час нишпорила по хаті, — диви, диви, наш затенько аж надто був ощадний. За цілий місяць не спалив і півсвічки.

На це тещине відкриття збіглась коло столу вся слідча комісія.

— Ну, зрозуміло, він і п'ять разів не запалив свічки. Ти, мабуть, завжди на зорі приходив додому, тому й свічка не потрібна була?

— Ні, вчасно приходив, — відповідає обвинувачений.

— А чому свічки цілі?

— Н-не знаю... засвічував, але не читав, горіла, поки роздягнусь.

— Стривай, стривай, он сірники на столику, перелічу, скільки їх витер, запалюючи свічки. Один, два,

три, чотири... всього одинадцять сірників, ось скільки разів він запалював свічку, а дванадцять ночей і не приходив додому або приходив удосвіта.

— Ні, запалював щовечора свічку.

— А де ж сірники?

— Не знаю.

— Як не знаєш?

— Так, не знаю. Може, їх на що інше вжив.

— А на що саме? На що сірники можна вживати?

— Ну, зуби чистив, наприклад.

— Е, зятчку мій, — впаде в мову теща, — я не хочу встрявати у ваші сімейні справи, це не торкається мене, але щодо зубів, то, певне, ти вже вигадав.

— Та він взагалі якось нелепно і сумнівно відповідає. Ось, наприклад, ні словечка не сказав мені, чого мої пантофлі були не на своєму місці. Ти ж їх не носив, бо то жіночі пантофлі, та в тебе й свої є, то звідкіль же одна взялась за грубкоюю, а друга під столом?

— Та не знаю.

— Як почую, що ті пантофлі хто взував, то на голові тобі окошиться.

— Та хто їх взував! — відказує скромно сердега Милош.

— Ну, а чого ж вони не на своєму місці?

— Не знаю, може, кішка гралася ними.

— Ой-ой! — скрикнула жінка, — тепер кішка виїла. Та хіба їй, такій голодній, було до грання?

Отак це слідство триває все далі й далі, поки бідолашному Милошу увірветься терпець, він хапає капелюха, надіває на голову і вибігає з хати.

Але це йому нічого не допоможе. Він прийде тільки ввечері, а до того часу слідча комісія продовжуватиме свою роботу, перевірить білизну і знайде, що нема одної хусточки; потім знайде, що одна філіжанка розбита, що одна жінчина кофта зжужмана, наче її хто надівав, що... е, та куди ж ще більше?

Водна течія, магнетизм, пара, електрика, радіо — це могутні сили природи, куди могутніші від людини та її винаходів. Вони рухають усе, захоплюють з собою все, піднімають, руйнують.

А проте є одна сила, один вияв людського духу, що міцніша за їх усіх, — це брехня. Жодна з цих природних сил не здатна так нищити, руйнувати, ламати, обсмалити, спалити, як може це зробити брехня, хоч вона зовсім не помітна, найнепомітніша, але найупертіша з усіх цих сил. Без полум'я вона палить, без грому валить, без гуркоту нищить і руйнує.

У брехні є ще одна особливість, якої у згаданих природних сил немає. Всі вони при використанні малиють. Тоді як брехня навпаки — що більше вживається, то все більше росте і міцніє.

Свої твердження я не взяв з повітря, говорю я це на підставі експериментів, що їх сам зробив і про результати яких хочу вам розповісти. Той, хто спеціалізується в якійсь справі, не повинен чекати, поки випадок подасть йому факти. Він мусить сам такі випадки викликати, мусить робити спроби й експерименти. Так роблять хіміки, фізики та й усі, ну то й я мусив іти таким же шляхом.

Мені було цікаво, за який час пущена брехня може обійти Бєлград і в якому вигляді повернеться до того, хто її пустив.

Досягнув я цього ось у який спосіб.

Позавчора, рівно о 10-й годині 17 хвилин ранку, зустрів я біля теразійського фонтана пані Виду. Негайно підійшов до неї, запитав, як ся має, і так собі, наче недбало, між іншим, додав:

— Ви, напевне, чули вже про пана Мирковича?

— А що? — стрепенулась пані Вида.

— Та... кажуть, ніби розлучається з дружиною.

— Не може бути! — вереснула пані Вида. — Це ж

дивниця, вони так добре жили. А яка ж цьому причина?

— Невідомо, скоріш усього — ніякої. Просто обрид-ли одне одному, занудились укупі.

Пані одходить від мене і, не пройшовши й десяти кроків, зустрічає панію Персиду.

— Любонько моя, от добре, що вас зустріла. Чи чули-сьте, боже святий, таку чудасію?

— Що саме?

— Тож Миркович розлучається з дружиною!

— Не може бути!

— Як не може, коли вона вже й не живе з ним. Ще вчора прогнав її до матері.

— А чого ж це?

— Невідомо, але... мабуть, через того поручника. Щось там мусило бути. Не будуть же розлучатись через те, що їм стало нудно в шлюбі.

— А певне! От уже чого б ніколи не сподівалася від них. Ну, бувайте!

І пані Персида поспішає далі проспектом князя Михайла і біля кафани «Російський цар» зустрічає добродія Любу.

— Гніваюсь на вас,— промовила вона, ніби між іншим.

— За що, прошу? — здивувався добродій Люба.

— Та як же мені не гніватись, вчора були в мене, говорили про всяку всячину, а не сказали про таку важливу справу.

— Пробачте, яку справу?

— Хіба ж ви не знаєте, що Миркович розлучається з дружиною?

— Боронь боже, уперше чую!

— Та господи, цілий Бєлград тільки про те й говорить, бо це ж неабищо. Це ж цілий скандал. Вигнав жінку з хати через якогось поручника. Застукав його в домі при свідках, там зчинилась така веремія... Я не знаю, як і що там було, але ж то цілий роман, кажу

вам, цілий роман. Глядіть же, розпитайте все як слід і приходьте ввечері або завтра вранці та розкажете мені.

— А як же інакше, боже ти мій! Зараз іду в канцелярію, там про все довідаюсь. Я працюю в кімнаті з трьома одруженими чиновниками. Вони-то мусять усе знати від своїх жінок. Цілую ручки, до побачення.

— То не забудьте ж зайти й розказати!

— Ну, певне!

І добродій Люба йде в канцелярію. Там застає трьох жонатих чиновників, які все ще п'ють каву і розмовляють про те, що в кого вариться на обід.

— Панове, може, з вас хто знає про Мирковичеву справу?

— Про яку справу? — питають трое жонатих чиновників.

— Та про сімейну, хіба нічого не знаєте?

— Не знаємо, — відповідають в один голос трое жонатих чиновників.

— Шкода, а діло дуже цікаве. Справа, значця, ось у чім: якийсь поручник та закохався в Мирковичеву дружину... Зрештою деталі для вас неважні, головне, що той позавчора втік крізь вікно, а Миркович із двома свідками вдерся крізь двері... була й дуель... вчора вранці... себто дуелі не було, а мусила б бути. Достоту сказати не можу, знаю лише, що Миркович узяв дружину за руку, одвів до матері і сказав: «Ось вам, беріть!»

— Ти диви, яка справа! — вигукнули всі трое жонатих чиновників, і, нетерпляче дочекавшись полудня, кожен пішов додому, до своєї жінки.

І, звичайно, кожен по-своєму розповів цю новину приблизно ось як:

— Подумай лиш, Мицо, хто б це сказав про Мирковичку!

— Про яку Мирковичку?

— Та хіба не знаєш?

— Знаю, але що?

— І хто б сказав, що це така розпусна жінка!

— Йой! Що ти кажеш?

— Він, кажуть, разів десять ввіймав їх на гарячому, але все терпів, як то кажуть, не хотів сорому розводити. А тепер, мабуть, допекло до живого. Прогнав її, з жандармами спровадив до матері і сказав: «Ось вам, яка мати, така й донька!»

— Боже-світе! Це неможливо! — дивується, хреститься пані Мица.

— Тутечки цілий роман! Цілий роман! Якийсь поручник, переодягнувшись, вліз у хату, вчора була вже дуель, поручника поранено.

— Як поранено?

— Не знаю як, мабуть, проте, креснуло. Пальця одного, кажуть, рішився.

Пані Мица як на місці прикипіла. І не тільки пані Мица, а й пані Лепосава, і пані Єла, жінки інших двох чиновників, бо й вони у себе вдома, за обідом, розповіли цю новину.

А після обіду, ледве випровадивши чоловіків до канцелярії, подались пані Мица, пані Лепосава і пані Єла до міста, підкасавши сукні, кожна в свій бік, ніби наперед поділивши Белград на райони.

Одна обхопила західний Врачар і частину східного, друга Палілулу з частиною Теразіє, а третя Варошський район і частину Дорчола біля театру.

І так ходили вони із хати в хату, але хіба можна за ними скрізь устигнути? Я трохи йшов за ними, щоб полічити, скільки хат обійдуть вони, але скоро загубив їх слід. Що лиш примітив, то це з кожного дому, де вони бували, господині, випровадивши їх, швиденько самі зодягались і поспішали з візитами. Таким чином, звістка про Мирковичеву справу ширилась, немов телеграфом. Можу приблизно ствердити (бо статистика завжди подає приблизну лічбу), що пополудні від трьох до п'яти годин 272 жінки пішли з візитами, щоб рознести новину про Мирковичеву справу.

Ввечері, рівно о 6-й годині 24 хвилини, я знову спіткав пані Виду, ту саму, якій о 10-й годині і 17 хвилин першій подав свою брехню. Вона верталася з якоїсь вечірки і, побачивши мене, аж руками сплеснула.

— Боже мій, чом же ви зразу не сказали всього, коли вже хотіли мені розповісти таку цікаву новину. А я через те мусила інших розпитувати про деталі.

— Та я ж їх і сам не знаю. Будьте ласкаві, розкажіть мені, це ж вельми цікаво!

— Ну, так ось яка річ. Щойно була я у пані Юлки і чула про це від одної дами, яка до дрібниць усе зна. Отож цей поручник, Йосиф на ім'я, і пані Мирковичка кохалися ще до її одруження. Інакше кажучи, вона вже не дівчиною вийшла за пана Мирковича. Але він їй все пробачив, бо думав, що направиться. Та поручник і далі учащав до неї, тільки його не можна було впіймати, бо перевдягався то жінкою, нібито шукаючи служби, то приходив сажотрусом, нібито почистити комина, аж поки воно не вийшло на яв. Кажуть, наче пан Миркович на своєму ліжкові примітив сліди сажі. Тоді його й піймали в хаті, збіглася сила люду, двадцять жандармів, та оточили хату. Миркович всипав жінці жахливої хлости, всю зачіску розкошлав, а потім з жандармами навантажив на фіакр, одвіз до матері і плюнув теці прямо в лице. А на другий день мав дуель з поручником, відбив йому десять пальців на руках. Поручника без пальців демобілізовано вже. От що я чула з найпевніших джерел!

Ми попрощалися. Спроба вдалась на славу. За вісім годин і сім хвилин одна брехня може заразити весь Белград, і ось ви бачили, в якому вигляді я пустив її в світ, і в якому пані Вида вернула її мені.

А тим часом того ж вечора я бачив, як подружжя Мирковичів йшли собі спокійно під руку і весело розмовляли про свої домашні справи.

Ви, певне, читали кілька день тому, що останнім наказом по війську і одного попа номіновано офіцером, а саме: попа Владу Джурковича з Липова.

Не подумайте часом, будімо я пишу про це тому, що мені заздро. Боже борони! Навпаки, я вважаю, що багато-багато попів треба було б номінувати офіцерами, як рівно ж силу-силенну офіцерів слід було б вигнати в попи.

Отже, мені не заздро. Навпаки, я вважаю, що, номінувавши цього попа в офіцери, винайдено єдиний шлях і спосіб, щоб і в нашу церкву внести дисципліну.

Добре було б у цьому напрямку і далі працювати. Митрополита, наприклад, можна було б поставити за генерала; владик — за полковників, а саме: владика Мелентія за піхотного полковника, владика Никанора — полковником кавалерії, владика Саву — полковником артилерії, а шабацького владика Сергія — командиром обозної колони.

Протопопи були б майорами всякого роду зброї, а одного з протопопів божих поставити б за жандармського майора.

Попи були б капітанами й поручниками, диякони — підпоручниками, різні церковники, там сторожі тощо — за нижчих чинів, а дзвонарі — прапороносцями.

І, боже мій, як би гарно було, коли б внести отакій воєнний дух у церкву. Уявіть собі тільки, наприклад, капітан піп Пера відчиняє вівтар, стає перед ним і гримає на збіговисько побожних парафіян:

— Струнко!

Потім бере кадильницю, покадить християн, водно зиркаючи зизом на православних, і починає набоженство:

— Благословен бог наш... ей ти там, у задньому ряду, чого вогтузишся? Не крутисся, кажу тобі, бо хрясну по макітрі кадилом!

Бідолаха перехреститься, стане, ні живий ні мертвий, і уважно слухає та молиться.

А капітан-піп далі веде:

— Слава тобі, господи, слава тобі... А там у четвертому ряду, чого позіхаєш, як сом? От дзизну тебе оцим євангелієм, то заспокоїшся в мене.

І так-о взагалі і йшла б служба божа, що аж було б мило слухати.

Так був би упорядкований духовний стан. А ви ж знаєте, що духівництво та вчительство — це два стани, які десятиріччями завдають нам найбільшого клопоту.

І ось коли б попи стали офіцерами, то їм і роки служби могли б рахуватися подвійно. А вони вельми полюбляють подвійні речі. Воліють, наприклад, подвійні кишені, воліють подвійну таксу, то, звичайно, раді були б і служити рік за два.

Отож, бачите, все це могло б трапитись, коли б випадок з попом Владою не був поодиноким. Тому й не диво, що піп Влада із Липова наполохався і причва-лав у Белград, щоб розпитати про себе і своє становище.

Не знаю, хто йому нараяв, щоб у цій справі найкраще вдавня за порадою до мене.

І ось я по-товариському, щиро сказав йому свою про це думку, тому хочу і вас познайомити з нашою розмовою.

Піп. Це ви будете добродій Бен-Акіба?

Я. Так, панотче.

Піп. Мені сказали, що ви завжди охоче дасте всім щирі поради.

Я. І то даром, отче. Я давно практикуюсь на цьому — давати даремні поради.

Піп. Хай вас бог благословить.

Я. Нема за що. А чого ви хочете, панотче?

Піп. Та, бачите, зі мною трапилось таке, що, ма-буть, жодному попові в Сербії не траплялось.

Я. А що саме?

Піп. Останнім наказом я номінований підпоручником запасу.

Я. Ге, диви!.. Ну, тоді поздоровляю!

Піп. Дякую. Але ви не знаєте, як це мене стурбувало.

Я. А чого? Боїтесь, що не авансують?

Піп. Ні, не те. Найперше, боюсь, щоб не потрапити в газети. Знаєте, які тепер журналісти, як почнуть висміювати...

Я. Е, ні, даю вам слово, що це не попаде в газети.

Піп. Ну, дякую.

Я. Нема за що.

Піп. А потім не знаю, турбує мене, як сприйме цей факт матінка церква.

Я. В дійсності то вас більше турбує, як сприйме це отець митрополит?

Піп. І це, звичайно.

Я. Хай вас це не турбус. Митрополитові с радія бути на добрій нозі і з матір'ю церквою, і з матір'ю владою.

Піп. Воно-то так. Але публіка, як публіка це сприйме?

Я. І про це не турбуйтеся! Це буде сприйнято дуже гарно! Публіка в нас уже звикла, щоб митник був міністром, офіцер — сільським господарем, професори — лісниками, а журналісти — сироварами. То не буде дивом у Сербії, коли один піп стане офіцером.

Піп. Ну, добре, але я не знаю, як мені тепер одягатись?

Я. Не знаєте? Це ж дуже легко. Спочатку зодягніть офіцерську форму, а зверху рясу.

Піп. Йой!

Я. Прощу вас, ви побачите, що це навіть і практично. Передовсім ваша попадя куди більше вас любить. Вдень ви ходитимете по місту в рясі, а ввечері прийдете додому, скинете рясу і станете підпоручник.

А для попаді куди важливіше, щоб удень ви були попом, а вночі офіцером, ніж навпаки.

Піп. Йой!

Я. Еге ж. До любої вподоби. Може міняти. Як захоче попа — попа, захоче офіцера — офіцера.

Піп. А хай тебе грім поб'є! Ну й шибеник з вас.

Я. Дуже дякую. Ну, а там і в самій службі подвійна уніформа буде дуже корисна. От уявіть собі, якась молода дама приходить до вас на сповідь. Ви питаєте: «Чи вкусила Євиного яблука?» А вона зніковіє і не признається. Ви тоді задираєте рясу, і молода дама одразу стає щира.

Піп. Та ідіть ви, грім би вас спалив, чого б таки я перед молодою дамою задирав рясу?

Я. А чого ж? Щоб показати, що ви знизу підпоручник. Повірте мені, молоді панійки радше і щиріше сповідаються підпоручникам, ніж попам.

Піп. Та воно так.

Я. Ну ось бачите, я вам щиру даю раду.

Піп. Ну, то дякую вам. Але в газетах про це не повинно писатися. Добре?

Я. Е, дурниці, не турбуйтеся. Про що тут писати? Хіба це матеріал, щоб про це писати в газетах?

І панотець пішов задоволений. А я таки додержу слова. Про те, що вам написав, більше піде нічичирк.

МОЯ КМІТЛИВА ДИТИНА

Я сам собі дивуюся, що маю здібність передбачати всілякі явища і події. Ось, наприклад, уже за п'ять місяців після шлюбу я передбачив, що в мене буде дитина.

Перший з'явився син з блакитними очима, які потім стали пістрявими, зеленкуватими, карими і, нарешті, зовсім чорними...`

Це була жахлива дитина, з неймовірними забаган-

ками. Він, наприклад, відчував величезну насолоду, коли вискубував з моїх вусів волосину за волосиною. А я, мало не плачучи від болю, терпляче дозволяв йому це, бо теща мені з'ясувала, що батько повинен терпіти, для нього найбільша насолода, коли син йому вискубує вуса. Мало того, теща, щоб найбільш мені догодити, ще й підбадьорювала мого тирана, підспівуючи: «Ну, малий, скуб, скуб, скуб!»

Щоправда, це був тільки початок, а напочатку ж дитину більше доглядає мати. Але проминуло кілька років, і син так підріс, що вся турбота про його виховання перейшла на батька, себто на мене.

Коли я кажу «турбота», то це не просто слова. Ви самі побачите, що це була дійсно турбота.

Поки мій син хвацько стрибав через чужі тини, я все ще тишив себе надією, що з нього буде Ганнібал і в майбутньому перестрибне через Альпи. Поки він стрибав через мою голову, я втішався, гадаючи, що з нього вийде Милош Войнович¹, який перестрибував через трос коней з вогненними мечами на спинах. Поки він крав у сусідів яйця, я все ще сподівався, що він буде великим завойовником Наполеоном.

Але дуже скоро він почав витворяти такі фокуси, що я вже не міг потішити себе нічим, бо ні в галузі політики, ні в галузі культури не міг знайти відповідного порівняння.

Він, наприклад, повибивав шибки в вікнах сусіднього дому. Але й це ще нічого, бо чимало великих людей вибивали шибки у сусідів. Та одного разу він узяв мос найкраще пальто, відрізав від нього полу і зробив прапор. Під цей прапор зібрав величезне військо і, оточивши мій дім, подав гасло до нападу. Не зважаючи на жодні перешкоди, завойовники захопили «фортецю» і на правах звитяжців зчинили справжнє бойовисько, а саме: поскручували шиї всім курчатам.

¹ В о й н о в и ч — відомий тоді циркач.

Звичайно, ця подія дуже засмутила мене, по-перше, як батька, а потім і як власника загиблих курчат.

Про цей сумний випадок я розповів дружині, і вона, звичайно, також зажурилася. Того ж вечора, як і належить засмученим батькам, ми зібрались на раду, щоб обмінятися думками. Дружина вважала, що наш син дуже здібна дитина, викапаний батько. Я був згодний з нею, але вважав, що мій здібний син вельми вже демонструє свої здібності і, марно їх витрачаючи, губить у собі велику людину.

Я, звичайно, не можу сказати, що дуже хотів, щоб мій син збільшив гурт зайвих, не потрібних для Сербії людей, а просто боявся, що він виросте дуже здібним. Я був переконаний, якщо він буде вельми здібним, то, по-перше, йому ніколи не пощастить бути міністром, а по-друге, може статися, вивчиться підробляти реквізиційні квитанції чи гербові марки і, ставши відповідальною персоною, почне свідомо складати фальшиві звіти і вишукувати сприятливі зачіпки, щоб прибрати до кишені державні грошики, або почне писати доноси на своїх знайомих і друзів — словом, буде робити те, що роблять усі здібні люди в Сербії.

Звичайно, при таких здібностях його зараз же призначать окружним начальником, або головою общини, або збирачем податків, або листоношею, або, в найгіршому разі, скарбником в якій-небудь фінансовій установі. А жодна з цих посад мені не подобалась, тому я й не хотів, щоб мій синок був дуже здібний.

Турботи про синове майбутнє не давали мені спокою, як і взагалі турботи не дають спокою людям, а батькові здібної дитини — то й поготів. Жінка, як і кожна вірна дружина, поділяла зі мною ці турботи, як і взагалі всі добрі жінки поділяють турботи з чоловіками. А наш синочок, мабуть, геть-таки відмовившись від думки стати Ганнібалом, Войновичем або Наполеоном, одного чудового дня утопив кішку;

а я певен, що ні Ганнібал, ні Войнович, ні Наполеон не топили котів.

Турботи про майбутнє сина примусили мене звернутися за порадою до одного з найвидатніших наших педагогів, члена освітньої ради, неодмінного члена всіх комісій по реорганізації школи, автора багатьох учбових програм, почесного члена товариства виховання дітей і, крім того, автора знаменитих праць: «Мати як вихователька дитини» (I, II і III томи незакінченої праці), «Як виховати в дитини почуття громадського обов'язку» (публічна лекція), «Помилки батьків» (з девізом на палітурці: «Вади дітей — це вади батьків») і так далі.

Вчора я був у шановного педагога і вельми жалкую, що потурбував його, відірвавши від справ, які, за його словами, торкаються проблем виховання дітей.

Він запросив мене сісти. Але не встиг я ще торкнутися сидіння, як раптом підстрибнув, страшенно зойкнувши, хапаючись засоромлено перед уславленим педагогом за вельми непристойне місце.

— Ай-яй-яй, — скрикнув педагог скрушним голосом і почав також мене обмацувати. — Пробачте, тисячу разів пробачте! Все це дочинає мій старшенький, такий бешкетник! От бачите, встромив голку в стілець... Ви вже пробачте...

— Чи ваші гості часто отак схоплюються зі стільця? — запитав я не без схиждства. Проте я скоро заспокоївся і сів, бо я ж прийшов до нього не як гість, а як прохач. Щойно я розпочав з ним розмову, як раптом шибка скляних дверей із сусідньої кімнати з брязкотом розлетілась і до моїх ніг упала пантофля.

— Живку! — скрикнув пан педагог, — та що ти виробляєш, матері твоєї ковінька!

Крізь розбиту шибку всунулась мила дитяча голівка і сказала:

— Я стріляю в маму, бо вона не дає мені ключа від буфета.

— Ай-йй-йй! Як тобі не соромно! Хіба ти не бачиш, що в мене гість.

Дитина весело спозирнула на мене і так відразливо скривилась, начебто я не дав ключа від буфета.

Нарешті педагог глибоко замислився і почав читати докладну лекцію про те, як мені належить виховувати дитину і що треба читати з цього питання, і особливо наполягав на своїй праці, запевняючи мене, що я сам винний у всіх проступках свого сина. Засунувши свої кощаві пальці в кошлате волосся, великий педагог патетичним тоном повторив слово в слово девіз, що був на палітурці його капітальної праці: «Ваді дітей — це ваді батьків!»

Аж ось на вулиці пролунав дріб дитячого барабана і перед вікном кабінету промарширувало понад п'ять десятків хлопчаків, вишикуваних, як солдати. Командував загоном старший син великого педагога, поперед усього несли прапор з червоного ситцю (саме в цю мить педагог зауважив, що на вікні нема одної фіранки). У кожного солдата була на плечі палиця, а на голові паперовий капелюх.

Великий педагог подивився у вікно. Спочатку він дивився спокійно, а потім зблід як полотно і тремтливими руками висунув шухляду свого письмового стола. Побачивши, що шухляда порожня, він з жахом сплеснув руками.

— Ой добродію, ой, ой!

— Що трапилось, скажіть, будь ласка?

— Все пропало! Боже мій, боже мій, все пропало! — лементував великий педагог. — Шість місяців день у день, ніч у ніч писав я четверту частину своєї капітальної праці «Родина як вихователь дитини». Десять днів тому я нарешті її закінчив. Подумайте, лише десять днів тому!..

— Це дуже добре, але я не розумію, чого ж ви так...

— Та хіба ж ви не бачите оцих капелюхів? Це ж мій старшенський узяв рукопис із шухляди і наробив із нього капелюхів для свого війська...

Є, скажу вам, єхидні людиці, я сам належу до їхнього гурту, і їм у таку хвилину буває смішно. Мене це інтерв'ю цілком задовольнило: мій же син — не великого педагога син. І хоч я й не засміявся, проте не міг стриматися, щоб не сказати:

— Мені здається, пане професоре, що ваш син дуже здібний хлопчина. В майбутньому він, напевне, стане досвідченим і суворим критиком і, що найголовніше, буде ворогом теорій, з яких, бачите, вже зараз робить шапки.

— Що ж діяти! — зітхнув великий педагог. — Ви ж знаєте: швець завжди без чобіт.

Після цього я попрощався з ним і пішов додому, міркуючи про те, яке це втішне прислів'я: «Швець завжди без чобіт».

Дома я почув радісну звістку: мого сина врятовано.

Виявляється, що він упав у криницю. Кажуть, що хотів туди штовхнути одного зі своїх приятелів, але посковзнувся і полетів туди сам.

Ну, коли врятувався, то й слава богу. Надалі буде обережніший і, перш ніж кого штовхнути в криницю, постарасться зробити так, щоб самому туди не впасти.

ЗМАГАННЯ

Відколи почались оці змагання, то всіх наче трясця трясє. Тільки про те й говорять. Підеш у кафану на пиво — про змагання; підеш вулицею — і перед тобою і позад тебе — тільки про це й торочать.

— У Мурзика, добродію мій, — сила, вправність.

— Так, але, прошу тебе, у Аберга чудова школа.

І так скрізь. Більше говорять про це, ніж про змагання радикалів і незалежних у народній скупщині.

Кажу ж вам, справжня зараза. От підіть у будь-яку

державну канцелярію і там побачите: лежать справи купою, а чиновники повтикали пера в каламарі і перегукуються. Люди поділились на партії. Одні «негритянської», другі «російської», а є такі, що становлять і «турецьку» партію. Добродій Сима, наприклад, каже:

— Мені, брате, імпонує Кара-Абдула¹.

Позавчора зайшов я в одну установу. Мав там деякі справи, але пан шеф запросив мене випити кави. В той час велась страшенна суперечка між паном шефом і секретарем.

— Правильно, добродію, — доводить високим голосом пан шеф, — правильно. Борець не сміє тільки за ноги хапати, а Мурзик схопив.

— Воно так, але перекинув через голову.

— Отож-то й воно. Він його, бачте, схопив ось так... отак, скажімо... Вийдіть, будь ласка, сюди!

— Хто, я? — питає секретар.

— Ви, ви, прошу вас, вийдіть, щоб я міг показати, — почав шеф, впадаючи у все більший запал.

У секретаря зморщилось лице, як порожній гаманець, і він вищирив зуби:

— Ах, пробачте, пане начальнику, я не можу й ворухнутися. Жахливо колька коле з правого боку. Жінка ще мені приклала пластир з перцем.

А я стояв ні живий ні мертвий, боячись, щоб шеф не присилував мене боротися з ним. Бо інакше не зробить мого діла. А пан шеф уже зовсім запалився, зачочус рукави, дзвонить у дзвінок і говорить далі:

— А тим часом він його вхопив за плече — правильно, чисто.

Тут входить хлопець.

— Хай прийде пан Лаза, практикант! — дас розпорядження шеф.

— Гаразд!

¹ Мурзик, Аберг, Кара-Абдула — імена борців, що в 1907 році змагалися в Белграді.

Хлопець виходить, а шеф далі доводить:

— Супротивник більше не міг держатись на ногах. Йому залишилось тільки зробити сильний стрибок...

Тут увиходить Лаза-практикант.

— Ах, дуже добре. Ви борець, пане Лазо?

— Ні, пане шефе, я тенор у співацькому товаристві.

— Який тенор?

— А, так собі, я хочу сказати, що кохаюся в співах.

— Нічого не вадить! Станьте, будь ласка, отутечки, от, от.

Що було робити панові Лазі? Вранці він просив аванс на великдень, і шеф обіцяв йому.

— От бачите,— ясує шеф секретареві,— він його отак-о схопив.

І хапає практиканта з плеча і піднімає його вгору. Бідолашний Лаза вереснув, як удовиця, бо ніяк на таке не сподівався.

— А тепер? — питає цікаво секретар.

— А тепер, прошу, пане Лазо, перекиньтесь через голову.

— Ой пане шефе,— репетус нещасний згори,— я не вмю.

— Перекиньтесь, коли вам кажуть, нічого не бійтесь.

Сердега Лаза за тридцять динарів авансу починає вгорі над шефською головою стогнати й крутитись. Тут шеф його пускає, і він гепає додола на всю довж.

— Пардон,— сказав шеф.

А бідолашний практикант пробус підвестись, проклинаючи й себе, й хвилину, коли йому спало на думку просити авансу. Пішов по наказу, а тут раз, раз — і перекинувся через голову, та ще й так, що увесь розбився. Хотів і я допомогти йому підвестися, але шеф не дав:

— Не вставайте, не вставайте,— звелів він Лазі,—

бо ви не впали на обидві лопатки. Ви ще не переможені, аж поки не ляжете на обидві лопатки.

— Та я впав на всі чотири лопатки,— бідкається практикант.

— Ні, ні,— доводить шеф, впадаючи ще в більший запал, потім налітає на Лазу, і тут зчиняється на підлозі справжня бійка: то шеф зверху, а практикант внизу, то практикант зверху, а шеф унизу. З кишень повипадали їм блокноти, пенсне, Лазова розписка на аванс, мундштуки, гудзики, і хто зна, коли б цьому був край, якби секретар не скрикнув:

— Досить, лежить на обох лопатках!

Тоді встає шеф, встає побитий практикант і починають збирати свої речі.

— Ось, добродію,— почав шеф, звертаючись до секретаря,— бачили, що значить школа?

Потім звернувся до практиканта, який дочапав уже до дверей, боячись, щоб шефові не заманулося ще яку школу показати.

— Дякую, добродію,— сказав йому.

— Нема за що,— відповів Лаза.

Отак було позавчора. А добродій Пайя ще гірше вчинив. І його заразила пристрасть боротьби і потреба кожному це ясувати, але не маючи кому, почав дома показувати своїй жінці.

— Та йди ти к дияволу,— кричить йому пані Ружа, але то пічого не помагас. От він обхопив противника за всіма правилами, за ноги тільки не можна хапати, бо... бачите, школа...— Та облич, чи ти здурів? — верещить пані Ружа.

— Ти можеш боронитися. Так, так, боронитись! А не можеш, то й не боронись, для чого це тобі? І пам'ятай, ти не переможена, поки не ляжеш на обидві лопатки.

І тут повстає справжня боротьба. Вереску, писку! Пані Ружа вчепірилась пальцями в чоловікове волосся, а він лише стогне і кричить:

— А... проклята спідниця... та не щипайся... чого тягнеш за волосся... і...

— Та грім би тебе побив, чого перекидаєш мене через голову,— верещить Ружа,— чого одразу не положиш як слід на спину.

* * *

Ось такечки і здурів цілий Белград. Бігме, заразились усі. Повірте, не можу спокійно пройти вулицею. Отак зустрінешся з приятелем:

— Добридень!

— Добридень,— відповідає приятель і поки подас одну руку, другою вже обмацує м'язи.

І не тільки приятелі, а й просто знайомі, всі, всі в ці останні дні мацають м'язи.

І мене охопила ця зараза боротьби, і тепер я в жахливому становищі. Не смію з'явитися додому, боюсь, як застану тещу, то візьму та й перекину через голову, а на вулиці як іду, то боюсь, щоб не вчинити цього з якою дамою.

Хай біг боронить з такою заразою!

Браніслав Нушич — класик сербської літератури, комедіограф і гуморист із світовим іменем. Українські читачі вже мали змогу частково познайомитися з ним через комедію «Д-р (Доктор філософії)», видану 1958 року Держлітвидавком України, над перекладом якої працював і М. Рильський, та повість для дітей «Гайдуки», що вийшла 1959 року в Дитвидаві. На екранах Радянського Союзу демонструвалися кінофільми за його комедіями «Підозріла особа» й «Пані міністерша».

Видатний сербський письменник з великою повагою ставився до української культури. У 60-річчя смерті Т. Шевченка він, — один з організаторів Шевченківського свята в Бєлграді, — виголосив щире слово про нашого поета.

Браніслав Нушич народився 8 жовтня 1864 року в Бєлграді у сім'ї небагатого торговця. Дитячі роки провів у містечку Смедєрові, що над Дунаєм. Тут і вчився у школі. Право вивчав у Граці (Австрія) та в Бєлградському університеті, який закінчив 1884 року. По тому довгий час був без роботи, як заявив міністр освіти, «через паскудний язик і ще паскудніше перо».

Почав Нушич свою кар'єру з того, що в комедії «Народний депутат» (1883) висміяв гру сербських політиків у «демократію» та «народне довір'я». У наступній комедії «Підозріла особа» (1887) він затаврував сербський поліційно-бюрократичний режим, який патріотичну демагогію поєднував із політичною сваволею. Перша з цих п'єс потрапила на сцену тільки 1894-го, а друга — аж 1923 року. Третю комедію «Протекція» (1888) Нушич писав у тюрмі, куди був замкнений на два роки за антикоролівський вірш «Два раби» (1887).

Коли письменник вийшов на волю, його, по суті, вислали за межі Сербії. Майже десять років він прослужив у консульствах Салонік, Бітолі й Приштини, що

були під турецькою владою. Тут Нушич створив комедії «Звичайна людина» (1899), «Так мало статися» (1899) тощо. У цих творах спостерігається деякий спад критичної лінії письменника. Працюючи й далі над жанром малої прози (раніше з-під його пера вийшла книжка антимілітаристських нарисів «Розповіді капрала про сербсько-болгарську війну 1885 року» та «Записки з пожаревацької тюрми»), він видав збірку проїнятих гуманістичним пафосом оповідань «Рамазанські вечори» (1898).

Повернувшись у Сербію, Нушич працює в Міністерстві освіти, очолює Народний театр у Белграді, в Новому Саді або ходить без роботи. У цей час він пише комедії «Прірва» (1903), «Громадська думка» (1906), «Осінній дощ» (1907), «Кругосвітня подорож» (1910) тощо, в яких розкриває окремі вади буржуазного суспільства, показує його меркантилізм, ницість, розбещеність. Виступає Нушич і в жанрі історичної драми («Князь Іво Семберійський», 1900; «Кривавий день», 1907; «Хаджі Лойя», 1908), але з меншим успіхом. Помітне місце в його доробку посідає проза, насичена гумором і сатирою (збірка «Десять оповідань», 1901; гумористичний роман «Дитя громади», 1903). У 1905 — 1910 роках у газеті «Політика» Нушич регулярно вміщує фейлетони на різні злободенні теми, які склали тритомну збірку «Бен-Акіба». Тут, поряд з одноденками, є чимало й таких, що мають, без сумніву, неабияку суспільну й мистецьку вартість.

Одразу після світової війни (Нушич був усі ті роки з відступаючою сербською армією) письменник важко орієнтується в новій обстановці. Розгубленість його помітна і в творах про недавні події (драми «Велика неділя», 1920; «Чужа дитина», 1901; мемуарно-белетристична книжка «1915 рік», 1920), і в драмах на історичну тему («Знайда», 1923, «Трибальська княгиня» й «Томаїда», 1924).

На повну силу свого таланту Нушич заговорив у

повісті «Автобіографія» (1924), в якій, художньо узагальнивши власний життєвий і письменницький досвід, він намалював гумористичну картину сербського життя кінця XIX.—початку XX століття, осудив відкрите й приховане насильство над людиною.

Комедіограф переживає повний злет творчих сил. У комедії-фарсі «Світова війна» (1923) письменник виступає проти мілітаризму. Поєднуючи найрізноманітніші художні прийоми й засоби — фарс, водевіль, гротеск, сарказм,— у комедіях «Пані міністерша» (1929), «Містер Долар» (1932), «Белград колись і тепер» (1933), «Д-р» (1936), «Покійник» (1937) тощо Нушич дав убивчу характеристику буржуазного суспільства, показав продажність, гнилість і тупість панівної верхівки, висміяв її лакеїв та підлабузників. Ця ж тема проходить і через його одноактівки («Муха», «Два злодії», «Нежить» та ін.).

Помер Браніслав Нушич 19 січня 1938 року. Прийшов він у літературу як борець проти монархії та реакції і закінчив свій шлях як викривач буржуазної дійсності, ворог фашизму, завжди залишаючись незрівнянним чарівником сміху.

З М І С Т

АВТОБІОГРАФІЯ

П о в і с т ь

Авторова передмова . . .	7
Від народження до першого го зуба	16
Від першого зуба до шта- нів	24
Чоловік у штанях . . .	37
Парки	48
Навчання	56
Початкова школа . . .	64
Закон божий	71
Сербська мова	75
Історія	84
Географія	94
Природознавство . . .	101
Іноземні мови	106
Математика	111
Фізика і хімія	123
Мертві мови	131
Перше кохання	140
Перший і останній вірш .	145
Друге кохання	156
Від третього до останньо- го, дванадцятого ко- хання	161
Q. b. l. f. i. S.	172
В'язниця	182
Військо	191
Одруження	200
Ненаписаний розділ . .	207
Післямова	208

ОПОВІДАННЯ ТА ФЕЙЛЕТОНИ

Divina commedia

Розділ перший	219
Розділ другий	223
Розділ третій	226
Розділ четвертий	229
Розділ п'ятий	232
З «Записок»	234
Максим	249
Кат	266
Жертва науки	272
Політичний противник	281
Тринадцятий	288
Ганебний вчинок	307
Волосина	314
Безплатний квиток	320
Цукрова хворість	326
Сербський літератор	331
Надгробне слово	334
Міністерське поросся	343
Осляча парта	346
Мої друзі міністри	349
Мос перше інтерв'ю	351
Інтерв'ю з голою жінкою	355
Жандарми на курсах	359
На гицлівському возі	361
Після одного урожаю	364
Виставочна експедиція	367
Слідча комісія	372
Брехня	377
Піп-офіцер	382
Моя кмітлива дитина	385
Змагання	390
Браніслав Нушич (<i>Біографічна довідка</i>)	395

БРАНИСЛАВ НУШИЧ

Министерський поросенок

(На українському мові)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *О. В. Хатунцева*
Художник *М. С. Туровський*
Художній редактор *В. В. Машков*
Технічний редактор *Ю. З. Тронік*
Коректори *Н. О. Маслова, О. С. Назаренко*

Виготовлено на Київській
книжковій фабриці № 1
Комітету по пресі при Раді
Міністрів УРСР, Київ, вул. Довженка, 5.

Лінотипист *Кобал В. Т.*
Верстальник *Грибберг В. М.*
Друкар Г. І. Клименко.
Керівник палітурно-брошурувальних
процесів *Чернова М. Д.*

Здано на виробництво 13/VI 1968 р.
Підписано до друку 31/X 1969 р. Папір № 3.
Формат 70×90^{1/32}. Фізичн. друк. арк. 12,5.
Умовн. друк. арк. 14,625.
Обліково-видавн. арк. 18,312. Ціна 1 крб.
5 коп. Замовлення 9—921. Тираж 30 000

